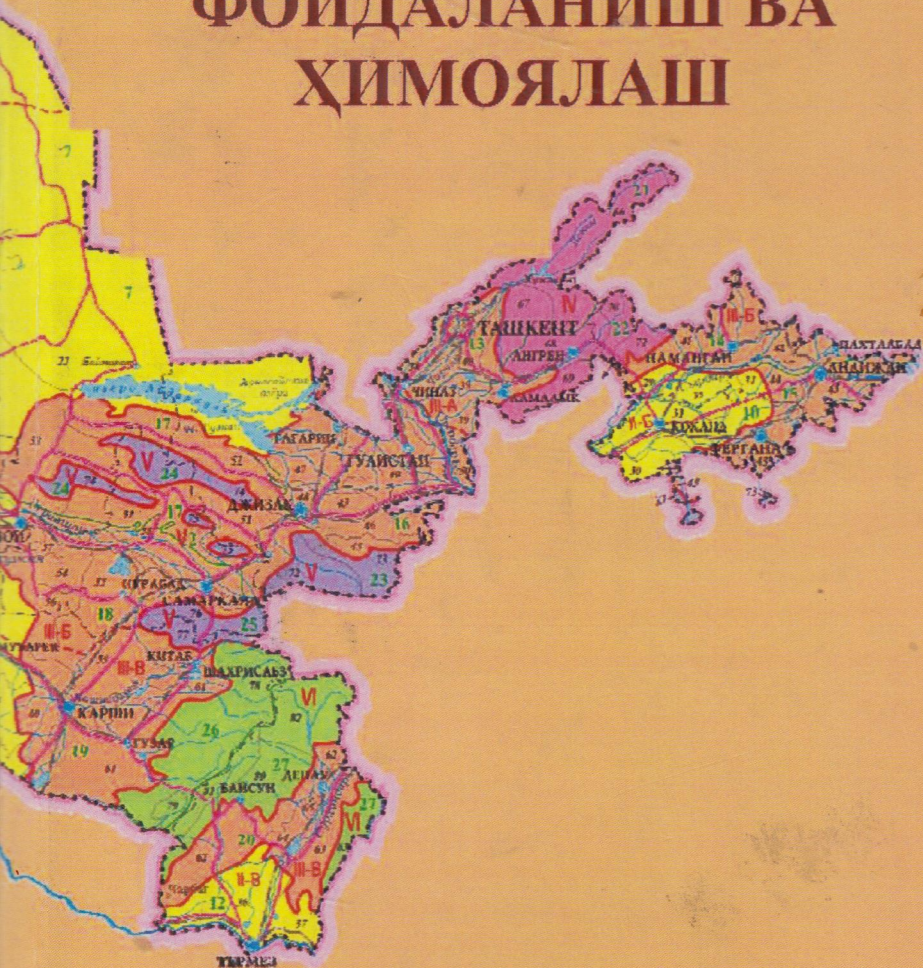

Х. НОМОЗОВ, Ю. ҚОРАХОНОВА,
О. АМОНОВ

ЕР РЕСУРСЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ ВА ҲИМОЯЛАШ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Х. НОМОЗОВ, Ю. ҚОРАХОНОВА, О. АМОНОВ

ЕР РЕСУРСЛАРИДАН ФОЙДАЛА- НИШ ВА ҲИМОЯЛАШ

Ўқув қўлланма

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
Тошкент - 2011

65.45

E59

Ер ресурсларидан фойдаланиш ҳимоялаш ўқув қўлланма. /Х.Қ.Номозов ва бошқ./ Масъул муҳаррир Қ.Раҳмонов; ЎзР олий ва ўрта махсус таълим таълим вазирлиги, -Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2011.-244 б.

Сизга тавсия этилган «Ер ресурсларидан фойдаланиш ҳимоялаш» фани бўйича ўқув қўлланма тасдиқланган намунавий дастур асосида ёзилган, унда Ўзбекистон Республикаси ер ресурсларидан фойдаланиш ва ҳимоялаш, ер фонди тоифаларининг таркиби, ер кадастрининг таркибий қисми ва турлари, сув ресурслари, ерларнинг ҳозирги ҳолати, ер мониторингининг мазмуни ва тизими кенг ёритилган.

Сизга тақдим этилаётган ушбу ўқув қўлланма фанни ўрганишда илмий ва услубий ёрдам кўрсатади, деган умиддамиз.

Мазкур ўқув қўлланма талабалар, аспирантлар, илмий ходимлар ҳамда ўқитувчилар учун мўлжалланган.

Номозов Х.Қ. ва бошқ.

ББК 65.45я7

Масъул муҳаррир:

Қ. Раҳмонов – Ирригация ва мелиорация институти ер тузиш ва ер кадастри кафедраси доценти, и.ф.н.

Тақризчилар:

Х. М. Махсудов – Тошкент давлат аграр университети агрокимё ва тупроқшунослик кафедраси профессори, б.ф.д.

С. А. Абдуллаев - Ўзбекистон Миллий университети Агрокимё кафедраси мудири, к.ф.д., профессор.

695-5495/2011

LSBN978-9943-07-089-9

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети биология-тупроқшунослик факультети Ўқув-услубий Кенгашининг 2011 йил 25 февралдаги 7-сонли йиғилиш қарорига асосан чоп этишга тавсия этилган.

© «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»

Давлат илмий нашриёти. Тошкент-2011.

© Х. Номозов ва бошқ. «Ер ресурсларидан фойдаланиш ва ҳимоялаш», Ўқув қўлланма. 244 бет.

СЎЗ БОШИ

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан олиб борилаётган жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларини эркинлаштиришга қаратилган ижтимоий - иқтисодий қайта қуриш сиёсати, ер муносабатларини тартибга солишга ер ресурсларидан унумли фойдаланиш даражасини оширишга объектив шароитлар яратди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида ер захираларининг чекланганлиги ва сифат таркибининг пастлиги билан боғлиқ хавф тўхтовсиз ортиб бораётганлиги, айтилиши вақтда ер улкан бойлик бўлибгина қолмай, балки мамлакатимизнинг келажagini белгилаб берадиган омил эканлиги, шунинг учун ҳам ерларни муҳофаза қилиш, улардан ўта самарали ва оқилона фойдаланишни йўлга қўйиш замонамизнинг энг долзарб масаласи эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, айниқса суғориладиган ерлар шубҳасиз барча халқларнинг бебаҳо хазинаси ва яшаш шароитининг муҳим манбаи ҳисобланади. Ушбу ерлардан оқилона ва самарали фойдаланиш, уларнинг ер фондини кенгайтириб бориш инсоният олдида доим бош масала бўлиб келган. Бу, айниқса, аҳоли сони ва озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабнинг узлуксиз ўсиб бориши билан ўзининг ифодасини топади.

ФАО-ЮНЕСКО маълумотларига қараганда охириги ўтган ярим аср давомида дунё аҳоли суръатининг 3 млрд. дан 6,4 млрд. га ошгани ҳолда қишлоқ хўжалигида ҳайдаб экиладиган ерлар бор йўғи 8 фоизгагина ошганлиги ушбу ерларнинг инсоният олдида қанчалик қадр-қийматга эга эканлигини англаб олиш мушкул эмас.

Ер-чекланган ва қайта тикланмайдиган табиий ресурсдир. Бугунги кунда унинг шўрланиши, саҳроланиши, ирригацион ва шамол эрозияси, тупрокнинг ҳар хил техник чиқиндилар билан ифлосланиши. гумус ва озика элементларнинг камайиб кетиши кабилар ушбу ресурсга жиддий хавф солмоқда.

Ҳозирда республикамизнинг умумий 44410,3 минг гектар ер майдонидан қишлоқ хўжалигида фойда-ланиладиган ерлари 25681,3 минг гектарни ёки умумий ер фондининг 57,8% ини ташкил қилади. Шундан қишлоқ хўжалигида интенсив фойдаланиладиган ерлар, яъни суғориладиган майдонлар 4,3 млн гектарни ташкил қилиб, ушбу ерлар республикамизнинг «олтин фонди» ҳисобланади, Улар жами ер фондининг 10 фоизга яқинини ташкил этиб, ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 95 фоизини етказиб беради. Бу эса республикамиз қишлоқ ва халқ хўжалиги тармоқларининг ишлаб чиқариш фаолиятини белгилаб бериб, давлатимиз иқтисодий салоҳиятини оширишда бош омил бўлиб хизмат қилади.

Бугунда республикамизда суғориладиган ерларнинг 49 фоизи турли даражада шўрланган бўлиб, бунинг қарийб 18 фоизи кучли ва ўрта даражада шўрланган ерлардир. 23 фоиздан ортиғи эса бонитети паст ерлар тоифасига киради. Мелиоратив ҳолати қоникарсиз ерларнинг катта қисми Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Бухоро, Жиззах ва Фарғона вилоятларига тўғри келади.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалик мутахассислари олдида республикамиз экин майдонларини турли салбий ҳолатлардан химоя қилиш, уларга қарши кечиктириб бўлмас чоратadbирларни ишлаб чиқиш ва қўллаш каби ишлари бош масала бўлиб турибди. Бу эса, ўз навбатида, тарбияланаётган ёш кадрларни билимли мутахассислар қилиб тарбиялашни тақоза этади.

Х. Ш. а. у.

КИРИШ

Ер - халқ бойлиги, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг бош воситаси. Тупроқ унумдорлигини ва ишлаб чиқариш қувватларини ошириш, кўп жиҳатдан, унга эҳтиёткорлик ва тежамкорлик билан муносабатда бўлишга, уни яхшилашга қаратилган чора тадбирлар мажмуасига боғлиқ.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини изчиллик билан жадаллаштириш, ер фондидан оқилона фойдаланиш, суғориладиган ҳар гектарнинг ҳосилдорлигини, унинг иқтисодий самарадорлигини ошириш билан боғлиқ муаммолар ечимини ишлаб чиқиш ғоят катта аҳамият касб этади. Бу борада тупроқ унумдорлигини сақлаш, уни йил сайин мунтазам ошириб бориш қишлоқ хўжалик мутахассислари зиммасидаги муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Республикада қишлоқ хўжалигидан фойдаланиладиган ерларни мелиорациялашга бениҳоят катта эътибор қаратилган бўлиб, ерларни лойихалаш, мелиоратив тизимларни қуриш ва фойдаланиш ҳамда мелиоратив тадбирлар ўтказишга давлатнинг катта маблағлари ажратилган.

Ўзбекистон Республикаси истиқлолга эришиши, мустақил давлат деб эълон қилиниши ва ҳуқуқий жамият қуриши, ўз худудида ер муносабатларини тартибга солишда ва ривожлантиришда тўла мустақилликка эришганлиги, унинг ерлардан оқилона фойдаланиши, мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асосини яратиш ва такомиллаштиштириш имконини беради. Мамлакатимиз аграр соҳасида ислохотларни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш мақсадида бир қанча қонунлар қабул қилди. Шу жумладан, ер муносабатларини ҳуқуқ асосида ривожлантириш ва тартибга солиш, ерлардан

окилона фойдаланиш, мелиоратив ҳолатини яхшилаш, унумдорлиги ошириш, ер тузиш ишларини олиб бориш, ернинг сифат баҳосини аниқлаш, хўжалик фаолиятига баҳо беришга ва ҳоказоларга қаратилган. Ўзбекистон Республикаси "Ер кодекси" ҳамда "Давлат ер кадастри" тўғрисидаги Қонун ва бошқа қишлоқ хўжалиқдаги ислохотларни чуқурлаштиришга доир қонун ва меъёрий ҳужжатлар қабул қилиниши республикамизда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга катта хисса қўшиш билан бирга, келажак авлодларимизга соғлом, унумдор ерлар қолдириш йўлида катта қадам бўлади, негаки инсонларни тақдири кўп жиҳатдан ер, тупроқ ва сув тақдирига боғлиқдир.

Марказий Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистонда ерларни яхшилашнинг асосий вазибалари – тупроқ шўрланиши ва ботқоқланишини олдини олиш жараёнларига қарши курашиш, қўриқ ерларни ўзлаштириш, сув ва шамол эрозиясига қарши курашиш, ерларни рекультивациялаш, тупроқнинг зичланиши ва гумус миқдори камайишининг (дегумификация) олдини олиш, тупроқ ифлосланиши ва саҳроланишига, шунингдек, бошқа салбий жараёнларга қарши курашиш ҳисобланади. Мелиоратив тадбирлар тизимлари ҳар хил шароитдаги минтақалар учун турлича бўлиб, бу тадбирларни ишлаб чиқиш тупроқларнинг пайдо бўлиши (генезиси) ва уларнинг ҳоссалари тўғрисидаги чуқур билимга эга бўлишни тақозо этади.

Тақдим этилаётган ўқув қўлланма ҳозирги кунда долзарб бўлган ерлардан окилона фойдаланиш, республика ер ресурсларини бошқариш ва ҳимоялаш, қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар тўғрисида ва улардан фойдаланишда кадастрнинг аҳамияти, тупроқ бонитировкаси, ерларни иқтисодий баҳолаш, тупроқларнинг унумдорлигини ошириш, тупроқ мониторинги ва бошқа масалаларга қаратилган янги маълумотлар асосида ёритилган.

Тавсия этилаётган ушбу кўлланма муаллифлар томонидан Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари кўмитасининг Миллий ҳисоботидан ҳамда А.З.Генусов, Х.М.Махсудов, Р.Қ.Қўзиев, Э.Қ.Қурбонов Ж.М.Махсудов, Ғ.А.Толипов, А.Х.Абдуллаев, И.Акрамов, Қ.Рахмонов, А.Бобожонов, А.Турсунов ва бошқаларнинг маълумотларидан кенг фойдаланилган ҳолда тузилган.

Кейинги йилларда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси» ва «Фермер хўжаликлари тўғрисида», «Дехқон хўжаликлари тўғрисида» ги Қонунлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлари ердан фойдаланувчи ва ер эгаларининг ҳуқуқларини, уларга берилган ер участкаларидан мақсадли ва оқилона фойдаланишдаги жавобгарликни оширишни ҳамда тупроқларни табиий ҳолатини сақлаш ва уларнинг унумдорлигини оширишни таъминлаб келмоқда. Амалдаги хўжалик юритишнинг янги шакллари фермер ва деҳқон хўжаликлари хусусий мулкдорлар ердорлар синфини шаклланишига имкон беради.

Ҳозирги вақтда республиканинг 44410,3 минг гектар умумий ер майдонидан қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар 22614,0 минг гектар бўлиб, умумий ер салоҳиятининг 50,9 % га тўғри келади. Аммо, интенсив деҳқончилик фақат 4278,0 минг гектар ёки умумий майдоннинг 9,6% га тенг суғориладиган ерларда олиб борилади, холос. Бу ерлар ҳар хил табиий-қишлоқ хўжалик регионларида жойлашган бўлиб, турли мелиоратив, экологик шароитлар билан ҳар хил даражадаги ҳосилдорлик билан тавсифланади. Буларнинг ҳаммаси давлат томонидан ерларнинг ҳолатини ва фойдаланилишини доимий кузатиб бориш, назорат юритиш ва таҳлил қилиб боришни талаб этади.

ЕР РЕСУРСЛАРИДАН Фойдаланишнинг МАҚСАДИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА МАЗМУНИ

Табиий ресурслар ичида ер, айниқса катта аҳамиятга эгадир. Биз юқорида Ўзбекистон Республикасининг умумий ер майдони 44890,1 минг.га ни ташкил этади, деб айтиб ўтган эдик.. Ушбу майдоннинг 90 фоизига яқини давлат томонидан эгалик қилиш ёки фойдаланиш мақсадларида турли корхона, муассаса ва ташкилотларга бириктирилган. Ер ресурслари республиканинг миллий бойлигидир.

Ер – турли фан соҳаларида турлича маънога эга. Масалан: *астрономияда* «Ер» - Куёш атрофида айланувчи ва унинг тизимида учинчи бўлган сайёра; *географияда* «Ер» - мазкур сайёранинг куруклик қисми; *қишлоқ хўжалигида* «Ер» - сайёрамизнинг куруклик қисмининг энг юқори тупроқларини қамраб олувчи атроф табиий муҳитнинг алоҳида бир қисми ёки компоненти; *юриспруденцияда* «Ер» - тасарруф қилиш, эгаллаш ва фойдаланиш предмети ҳамда ижтимоий муносабатларнинг мустақил объекти сифатида қараладиган сайёрамиз куруклик қисмининг энг юқори қатлами; *техник соҳасида* «Ер» - маълум бир турдаги халқ хўжалиги объектларини қуриш ёки жойлаштириш учун мўлжалланган замин ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришнинг ҳар қандай воситаларидан тўғри ва самарали фойдаланиш кўп жихатдан унинг энг муҳим хусусиятлари қанчалик чуқур ва ҳар томонлама ўрганилганига боғлиқ, бу энг аввало, ерга тегишли бўлиб, ундан оқилона фойдаланиш илмий асосланган тадбирлар

мажмуини ишлаб чиқаришга изчиллик билан ёндошиш ва амалда тўпланган тажрибага риоя қилган ҳолда ташкил этилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 29 апрелдаги «Ер кодекси»; «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги, «Дехқон хўжалиги тўғрисида»ги 1993 йил 6 майдаги «Ер солиғи тўғрисида»ги, 1998 йил августдаги «Давлат ер кадастри тўғрисида»ги Қонунлар; Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 17 июлидаги «Ўзбекистон Республикасида Давлат кадастрининг ягона тизимини яратиш ва юритиш тартиби тўғрисида»ги ва бошқа ҳужжатлар ер кадастрига бўлган муносабатни тубдан ўзгартириб юборди. Натижада, ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланишда янги шакллар вужудга келди.

Ўзбекистон Республикаси «Ер кодекси»нинг 15-моддасига мувофиқ, давлат ер кадастри ерларининг табиий, хўжалик ва ҳудудий тартиби тўғрисидаги, уларнинг тоифалари, сифат кўрсаткичлари ва қиймати тўғрисидаги, ер участкаларининг жойлашган ўрни ва ўлчамлари тўғрисидаги, уларни ер участкалари мулкдорларига, ер эгаларига ва ердан фойдаланувчиларга тақсимлаш тўғрисидаги зарур, ишончли маълумотлар ва ҳужжатлар тизимидан иборат. Давлат ер кадастри ер муносабатларини тартибга солиш, ердан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни, ер тузиш ишларини ташкил этиш, ер тузиш, ер учун тўланадиган ҳақ миқдорларини асослаш, хўжалик фаолиятига баҳо бериш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасини, маҳаллий давлат ҳокимияти органларини, посёлка, кишлоқ ва овуллар, ўзини-ўзи бошқариш органларини, манфаатдор юридик ва жисмоний шахсларни ер тўғрисидаги маълумотлар билан таъминлашга мўлжалландир. Давлат ер кадастри муҳим халқ хўжалиги аҳамиятига эга. Унинг маълумотларидан турли масалаларни ҳал қилишда, жумладан, ер солиғи, ер майдонларига ижара ҳақи миқдорларида белгилашда, кишлоқ хўжалик экинлари

ҳосилдорлигини режалаштиришда, ер тузишда, ердан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган барча масалаларни ҳал қилишда фойдаланилади.

ДУНЁ ЕР РЕСУРСЛАРИ ВА УНДАН ФОЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИ

Суғорилиб деҳқончилик қилинадиган ерлар бу нафақат республикамиз, балки барча дунё халқларининг бебаҳо бойлиги, битмас-туганмас хазинаси ҳисобланади. Чунки иқтисодий эҳтиёжимизни қондирадиган асосий озиқ-овқат маҳсулотлари айнан шу ерлар ҳисобига олинади. Зеро, у нафақат бугуннинг, балки келажакнинг ҳам ризқ-рўзи манбаидир.

Маълумотларга қараганда, 1960 йилдан то ҳозирги кунга қадар (2011) дунё бўйича ҳайдалма ерлар майдони атиги 8% гагина, ушбу давр мобайнида эса аҳоли суръати 3 млрд. дан 6,4 млрд. гача ошган. Аҳоли сонининг узлуксиз ҳайбатли ўсиши ва ҳайдалма ерларнинг бундай ўзгармас миқдоридан ушбу ерларнинг инсоният олдида қанчалик кадр-қийматга эга эканлигини англаб олиш қийин эмас. Ҳозирда биз бундай ерлар майдонини ошириш у ёғда турсин, балки мавжудларини ҳам асрай ололмаяпмиз. Бунинг энг асосий сабабларидан бири - тупроқ шўрланиши, яъни тупроқда туз тўпланиш ва иккиламчи шўрланиш жараёнларининг кучайиб, тупроқда сув - туз тартиботи ва органик моддалар балансида салбий ҳолатларни шаклланиши ва натижада ерларнинг мелиоратив-экологик ҳолатларини ёмонлашиши билан бирга, сув - шамол эрозияси, тупроқ зичланиши, озиқ элементларни йўқотилиши, техника асрининг заҳарли химикатларини тупроққа келиб тушиши билан ҳам боғлиқдир.

Мамлакатлар ва қитъалар бўйича кўпдан-кўп фактларга асосланган материалларни умумлаштириш натижаси шуни

кўрсатдики, тупроқ қатламининг (биосфера, биогеокимё, гидросфера, атмосфера, гумусосфера, антропосфера ёки техносфера қатламлари) бутун ер юзи миқёсидаги функциялари тупроққа аниқ мақсадни кўзлаб бевосита таъсир ўтказиш натижасида ҳам, шунингдек, ғоят хилма-хил кўшимча, иккинчи даражали, кўпинча кутилмаган салбий экологик ҳолатлар натижасида ҳам инсон фаолиятининг таъсири остида ниҳоятда кучли даражада ўзгариб бормоқда. Мана шу таъсирнинг кўламлиги тўғрисида қўйидаги маълумотлар бўйича кўриш мумкин. Ер қуррасидаги курукликнинг умумий майдонидан ҳозирги вақтда жаҳон деҳқончилигида салкам 1,5 миллиард гектар (курукликнинг 10 фоизи) доимий шудгорланиб турилади, деҳқончилик маданиятининг 10 минг йиллик тарихи мобайнида авваллари маҳсулдор бўлган 2 миллиард гектарга яқин ердан батамом маҳрум бўлинди, чўл-биебонларга айлантирилди, ҳар-хил иншоотлар қурилди, сув остида қолдирилди: салкам 1 миллиард гектар ер деҳқончиликка яроқли ҳолда турибди: ҳозирги вақтда ҳар йили мутлақо йўқ бўлаётган ҳосилдор ерлар 6-7 миллион гектарни ташкил қилади, яъни ўртача тарихий кўрсаткичларга нисбатан 30-35 баравар кўпайди.

Эндиликда бу экологик жихатдан хатарли ҳодисага айланиб бормоқда, бу эса жаҳон илмий жамоатчилигининг, расмий ҳалқаро органлари, шу жумладан, БМТнинг ҳам жиддий диққат-эътиборини жалб этди. Тупроқ қатламининг завоқ топшиши ва нобуд бўлишига қарши кураш муаммосини академик В.А.Ковда қайд этишича, уруш ва ядровий ҳалокатлар муаммосидан кейинги барча дунё экологик муаммолари орасида биринчи ўринга чиқмоқда.

Ўзбекистон табиий-иқлим шароитларининг – иқлим, рельеф, тупроқ пайдо қилувчи жинслар, гидрологик ҳолатлари мураккаблиги бу ерда тупроқларнинг хилма хил бўлишини ва қишлоқ хўжалигида фойдаланган ерларнинг ўзига хос хусусиятларини белгилайди (1-жадвал).

Республикамизда тарқалган тупроқ типлари

Тупроқлар	Майдони, минг. га	% ҳисо- бида
А. Тоғ ва тоғолди тупроқлари		
1. Баланд тоғларнинг оч тусли кўнғир тупроқлари	540	1,2
2. Ўрта тоғларнинг жигарранг ва кўнғир тупроқлари	1160	3,7
3. Тўқ тусли бўз тупроқлар	1050	2,7
4. Типик бўз тупроқлар	3050	6,8
5. Оч тусли бўз тупроқлар	2590	5,8
6. Ўтлоқи – бўз ва бўз – ўтлоқи	780	1,8
7. Бўз тупроқлар минтақасининг ўтлоқи тупроқлари	670	1,5
8. Бўз тупроқлар минтақасининг ботқоқ-ўтлоқи тупроқлари	70	0,2
Жами	10410	23,4
Б. Чўл зонасининг тупроқлари		
9. Сур-кўнғир тусли тупроқлар	11025	24,8
10. Қумли чўл тупроқлар	1370	3,1
11. Тақирли тупроқлар ва тақирлар	1780	4,1
12. Ўтлоқи-тақирли ва тақирли-ўтлоқи тупроқлар	460	1,0
13. Чўл зонасининг ўтлоқи тупроқлари	1790	4,1
14. Чўл зонаси ботқоқ-ўтлоқи тупроқлари	50	0,1
15. Шўрхоқлар	1270	2,9
16. Қумлар	12100	27,9
Бошқа ерлар (тоғ қоялари, сув юзаси)	4150	9,3
Жами	33995	76,6
Республика бўйича жами	44405	100,0

Жадвалдан кўрамизки, тупроқларнинг тўртдан уч қисмини (76,6%) чўл зонасида тарқалган, улар асосан сур-қўнғир тусли, чўл қумли тупроқлар ва қумлар (31,3%). Тоғ ва тоғ олди зоналар тупроқлари 23,4%ни ташкил қилиб, у ерда бўз тупроқлар (15%), гидроморф тупроқлар, жигар-ранг, оч-тусли қўнғир баланд тоғ тупроқлар тарқалган.

Тупроқларнинг қишлоқ хўжалигида фойдаланиши, уларнинг жойлашган ҳудудига, рельефига, гидролик шароитига ва бошқаларга боғлиқдир.

Ўзбекистоннинг ерларидан қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, яъни республика ер фондиди 58,1% ташкил этади.

Яйлов ва пичанзорлар, шу жумладан, суғориладиганлари 22263,4 минг га (2010 йил 1 январь), ҳайдалма ерлар 4056,6 га, шу жумладан, суғориладиганлари 3313,6 м га, кўп йиллик дарахтзор ерлар, шу жумладан, суғориладиганлари 337,1 минг га.

Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларни илмий асосланган тарзда ҳисобга олиш, оқилона фойдаланиш, баҳолаш имконини ер кадастри беради. Ер кадастри қуйидаги таркибий қисмлардан иборат: ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланишни рўйхатдан ўтказиш; ерларнинг микдорий ҳисоби; ерларнинг сифат баҳоси – бонитировкаси; ерларни иқтисодий баҳолаш.

Тупроқларни ҳар томонлама яхшилаш, унинг унумдорлигини ва иқтисодий самарадорлигини ошириш қишлоқ хўжалиги келгусидаги ривожининг муҳим масалаларидан биридир. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришни ошириш ердан тўғри ва самарали фойдаланиш билан боғлиқдир.

ДУНЁ МАМЛАКАТЛАРИДА ЕР РЕСУРСЛАРИНИ БОШҚАРИШ ТАЖРИБАСИ

МДХ давлатларида ер кадастри асосан республикамизда юритилаётган давлат ер кадастрининг тамойилларига ҳамда вазибаларига яқин услубда олиб борилади. Аммо шу билан бир қаторда баъзи бир хусусиятларга эгадир. Бундай хусусиятлар асосан МДХ давлатларида ер майдонларининг бир қисмини хусусийлаштирилганлиги, тўғридан - тўғри бозор муносабатларига тортилганлиги билан боғлиқдир.

Россия федерациясида ер кадастрини юритиш, асосан, ер ресурслари ва ер тузиш Давлат кўмитасига юклатилган. Давлат кўмитаси ўз фаолиятини Россия Федерациясининг Конституциясига, қонунларига, Президент фармонларига, Давлат думасининг ва Россия Федерацияси ҳукуматининг қарорларига мувофиқ ҳолда амалга оширади.

Россия Федерацияси ер ресурслари ва ер тузиш Давлат кўмитасининг асосий вазибаларига қуйидагилар қиради:

- ерлардан оқилона фойдаланиш ва ерларни муҳофаза қилиш, тупроқ унумдорлигини сақлаш ва ошириш, атроф муҳитни яхшилаш бўйича давлат сиёсатини ўтказиш;
- ерларни хусусийлаштириш билан боғлиқ бўлган ишларни ташкил этиш ва ўтказиш;
- ердан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш бўйича давлат назорати;
- давлат ер кадастри ва мониторингини юритиш;
- ер тузиш, давлат ер кадастри ва мониторинги ишларини ташкил этиш ва ўтказиш;
- федерал ва бошқа ерлар тўғрисидаги маълумотлар банкни юритиш;
- ердан оқилона фойдаланиш ва хўжалик юритишнинг барча шакллари ривожлантиришнинг иқтисодий манфаатдорлиги бўйича тадбирлар ишлаб чиқиш.

Ўзига юклатилган юқоридаги вазибаларга мос ҳолда

Россия Федерацияси ер ресурслари ва ер тузиш давлат кўмитаси қуйидаги вазифаларни бажаради:

- ер муносабатларини тартибга солиш бўйича давлат сиёсатининг бош йўналишларини ишлаб чиқади;

- ер муносабатларини тартибга солиш билан боғлиқ бўлган мақсадли давлат дастурлар, қисқа ва узоқ муддатли башоратларни ишлаб чиқишда катнашади;

- ердан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш давлат дастурларини ишлаб чиқади;

- ер тузишни ўтказиш, давлат ер кадастри ва мониторингини юритиш бўйича ишларни ташкил этади;

- ердан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг давлат назоратини амалга оширади;

- ердан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш бўйича илмий - услубий ҳамда моддий-техник тадбирларни таъминлайди;

- ердан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш учун топографо-геодезик, картографик, тупроқ, агрохимёвий, геоботаник ва бошқа тадқиқотлар ҳам. қидирув ишларини ташкил этади ва ўтказиши;

- ер солиғи ставкалари ва ерларнинг меъёрий қийматларини аниқлаш, шунингдек, ердан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни иқтисодий манфаатдорлигини ошириш бўйича таклифлар ишлаб чиқади;

- ер ресурсларининг миқдори ва ҳолати тўғрисидаги маълумотларнинг ягона банкини яратди;

- ер тузиш ва ер кадастри хизмати учун кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакаларини ошириш бўйича тадбирларни ишлаб чиқади ва амалга оширади;

- илмий-техник ва иқтисодий ҳамкорликни ташкил этади ва хоказолар. Илмий-тарихий манбалар шундан гувоҳлик берадики, Россиядаги кадастр тўғрисидаги биринчи маълумотлар Х асрга тааллуқли бўлиб, у ҳам бўлса ер солиғини йиғиш ва ерларни баҳолаш ишлари билан боғлиқдир.

Кадастр чегаралаш ва ерларни ажратиш учун хариталаш бўйича ишларни юритиш тўғрисидаги биринчи қайдлар 1843 йилга тааллуқлидир. Россия ер кадастридаги картографик материалларда асосан рўйхатлаш, чегаралаш ва кузатиш дафтарларидан олинган маълумотлар бўлган. Бу маълумотлар, асосан, жойда ерларни ўлчаш натижалари бўйича тузилган. Ерларни ўлчаш ишлари «ўлчов иплари» (ишлар 20,40,80 сажени, 1 сажени=2,1336 м) ёрдамида амалга оширилган. Ерлар сифати бўйича «яхши», «ўртача» ва «ёмон» га ажратилган.

XVIII асрнинг ўрталарига келиб ерларни чегаралаш ишлари ер эгаларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадлари учун анча кенгайтирилди. 1765 йили ерларни давлат чегаралаш тўғрисида комиссия тасдиқланди. Россия империясининг ерларини чегаралаш бўйича ишлар асосан XIX асрнинг бошларига келиб якунланди. XVII асрнинг охирига келиб Россияда қишлоқ хўжалик ерлари ва ўрмон фонди ерлари эмас, ҳатто шаҳар ҳовлиларини ҳам қайд қилиш ва ҳисобини юритиш хужжатлари тузиладиган бўлди.

Ерга ва бошқа табиий ресурсларга давлат мулкчилигининг вужулга келиши муносабати билан уларнинг ва бошқа объектларнинг ҳолати тўғрисидаги маълумотларнинг бир тизимга келтирилган тўплами сифатида кадастр турли минтақалар ва яхлит мамлакатни марказлашган иқтисодий бошқарувнинг муҳим бир механизм сифатида намоён бўлиши зарур эди. Шунинг учун ҳам табиий ресурсларнинг турларидан катъий назар Россияда яратилган барча кадастрлар давлатнинг тадбири бўлиб қолаверади ва улар ягона, аммо бир тармокнинг ҳар бир ресурсга бўлган талабига мос ўтказилади.

Кадастр дунёнинг барча мамлакатларида юрилади. У ҳисоб - китоб, баҳолаш, турли табиий ресурслар, инженерлик фаолиятлари ва экологик ҳолат тушунчалари билан узвий боғлиқдир. Чет эл амалиётида "кадастр" тушунчасини кўпинча

"кўчмас мулк" тушунчаси билан боғлайдилар. Айрим манбалар унга "ер участкаларининг миқдори, қиймати ва мулкчилиги бўйича маълумотларни ўзида жамлаган "ижтимоий қайднома" қондасини берадилар, бошқалари эса "архив билан чамбарчас боғлиқ бўлган, чегараларни тасвирга олиш ва харитада график ёритилган мулкнинг ҳолати, ҳуқуқи, табиати, ўлчамлари ва фойдаланишига асосланган барча кўчмас мулкнинг ижтимоий услубий ташкил этилган инвентари" қондасини берадилар. Бунда кўчмас мулк деб унинг устки қисми билан биргаликда ерни ҳамда атроф-муҳитни, ҳаво кенглигини, тупроқ остини, бино ва иншоотларни, турли-туман табиий ҳамда ижтимоий-иқтисодий воқеликларни тушуниш мумкин.

Бугунги кунда Россия Федерациясида юритилаётган кадастри ўз моҳияти бўйича учта катта тоифага бўлиш мумкин: солиқ ёки фиксал-солиққа тортиш тартиби ва миқдорларини аниқлаш мақсадида кўчмас мулкни тавсифлаш учун; ҳуқуқий ёки юридик - мулк эгаллиги ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун; кўп мақсадли - кенг спектрдаги ҳуқуқий, иқтисодий, экологик, қурилиш масалалари, шунингдек, ҳудудни ривожлантиришни бошқариш ва режалаштириш муаммоларини ҳал қилиш. Кўп мақсадли кадастр ўз ичига турли типдаги объектлар: ер, ўрмон ва бошқа табиий ресурслар, инфратизимлар, ижтимоий-иқтисодий воқеликлар тўғрисидаги маълумотларни олади.

Юқорида берилган маълумотлар ва услубларни таҳлил қилиш республикамизда юритилаётган ер кадастрини назарий, услубий ва амалий жиҳатдан ривожлантириш имконини беради.

Ғарбий Европа давлатларининг кадастр тизими умумий жиҳатдан бир хилдир, яъни участкалар регистрини юритиш, кадастр хариталар тузиш ва ҳуқуқий ёзувларни юритиш. Ривожланган давлатларда, ер эгалликларини ҳисоб қилиш техникаси турличадир, шунга қарамадан кўчмас мулк

участкаларининг реестри ҳар бир мамлакатда мавжуд. Бундай реестр, одатда, ерларни рўйхат қилиш ер китоби ёки унинг таркибий қисми бўлиши мумкин. Кадастр учун тасвирга олишнинг мажмуаси сифатидаги ва ерларни рўйхатга олиш қондасига биноан ягона ташкилий хизматни яратади. Баъзи ҳолларда бу хизмат турлича йўналишларда иш бажаради, аммо маълумотларни алмашишда, ўзаро назоратни ва кўп мақсадли кадастрини яратишда улар ўзаро бирлашишади. Ғарбий Европа давлатларида кадастр тизимининг умумий белгиси шундан иборат бўлиб, улар маълумотларни доимий равишда янгиланиб туришини таъминлайдилар. Ердан фойдаланиш маълумотлар тизими учун ягона кафолатдир. Уларнинг умумий белгиларига рўйхатга олиш маълумотларини юритиш техникасининг ўхшашлигини киритиш мумкин. Қоидага биноан, ер участкаси ердан фойдаланишнинг типлари, майдони, унда жойлашган қурилмаларнинг турлари, жойлашган ўрни, эгаси тўғрисидаги маълумотлар ва бошқа регистрларга муружаат қилиш ҳамда ҳудуд ва унинг эгаси тўғрисидаги қўшимча маълумотларни ўзида жамлаши билан тавсифланади. Бундай турдаги маълумотлар бошқа маълумотлар билан биргаликда мулкдорлик ҳамда улар эгаллигидаги ер участкалари тўғрисидаги кўп қиррали маълумотларни олиш имконини беради.

Умумевропа тушунчаси бўйича инглиз кадастр тизими юқоридаги умумий қоидалардан фарқ қилади. Англияда кадастр фақатгина картографик маълумотлардан иборат бўлиб, асосан ер участкаларининг чегаралари ҳамда кўчмас мулкнинг таркиби тўғрисида маълумот беради. Европанинг бошқа давлатларидаги кадастр тизимлари белгиларининг бир хиллиги шу билан тушунтириладики, улар тўғридан-тўғри ёки қисман француз намунаси асосида вужудга келган. Француз кадастр тизимининг бош мақсади ерларни солиқга тортишни таъминлашдан иборатдир. Ҳозирги

кунгача у фискал тизим сифатида хизмат кўрсатади: унинг маълумотлари турли хил - ер ва кўчмас мулкка тааллуқди бўлган мулк солиқларини ҳисоблаш асоси ҳисобланади. Аммо Францияда барча ҳуқуқий кўшилмалар билан биргаликда ер рўйхати мамлакатнинг бутун ҳудуди бўйича тизимли маълумотлар билан тўла таъминлай олмайди. Париж, Лилль, Марсел каби йирик шаҳарлар ўз ҳудудларининг хусусий кўп мақсадли кадастр тизимларини яратган.

Германияда солиқ кадастрдан ривожланган ҳолда юридик тизимнинг бир қисми сифатида расмийлашган кадастр тизими мавжуд бўлиб, у ер эгаликлари ва ердан фойдаланиш ҳамда топографик тасвир маълумотларининг функциялари тўғрисидаги кенг кўламдаги маълумотларни ўз ичига олади. Ғарбий Германияда 1935 йилда юз берган ер тузишнинг барча информацион тизимини қайта ташкил этиш, кейинчалик эса, 1945 йилдаги мамлакатни урушдан сўнгги қайта қуриш мавжуд кадастр тизимининг қайта кўриб чиқилишини талаб қилди. Кадастр хариталарини ишлаб чиқиш ердан фойдаланиш ва ер тузишга тааллуқли бўлган маълумотларни қайта ишлаш билан бирлаштирилди. 1970 йилдан округлар ва йирик шаҳарлар ерларида ер китобларидаги, кўчмас мулк кадастри, солиқ кадастри ва картографик материаллардаги маълумотларни ўзида жамлаган кўчмас мулк тўғрисидаги автоматлаштирилган маълумотлар базаси яратилди. Германиядаги турли информацион хизматлар ўртасидаги ўрнатиладиган алоқалар натижасида ер ва кўчмас мулк тўғрисидаги кўп мақсадли автоматлаштирилган маълумотлар банки шакллантирилади. Бошқа автоматлаштирилган маълумотлар банки билан биргаликда бу банк умуммиллий информацион тизимни ташкил қилади. Бу тизим ердан фойдаланишни, кўчмас мулкни ҳудудий режалаштириш ва иқтисоди билан боғлиқ кенг муаммоларни ҳал қилади.

Голландия кадастр хизмати ерга тўғридан-тўғри боғлиқ

бўлмаган, аммо қонун бўйича кўчмас мулкка кирадиган бир қанча кўшимча маълумотларнинг рўйхатини юритиб боришга масъулдир. Масалан, кемалар, самолётлар ва уларнинг эгалари тўғрисидаги маълумотлар. Кадастр маълумотларини бу каби кенгайтирилиши бир қатор фуқаролик статистикаси («очик кадастр» концепцияси) йўналишлари хизматини ёйиш мажбуриятини юкловчи қонун билан боғлиқдир.

Швеция кадастри аста-секинлик билан кўчмас мулк тўғрисидаги автоматлашган миллий маълумотлар банкни аҳоли, иқтисодий статистика, солиққа тортиш ва рўйхатга олиш тўғрисидаги маълумотлар банки билан қўшилиб кетиши натижасида ер ва кўчмас мулк тўғрисидаги кўп мақсадли информацион тизимга айлантирилди. Бу давлатларда ер кадастри иккита регистрдан иборат ҳолда юритилади. Ер ва кўчмас мулк. 1936-1974 йиллари 1:10000 масштаблардаги фотоплёнкалар асосида ишлаб чиқилган ҳамда ер участкалари ва бинолар чегараларини ягона қайд қилиш тизимига асосланган мамлакатнинг бутун ҳудудини камраб олган кадастр хариталарининг миллий фондини яратиш дастури амалга оширилган. 1974 йилдан бошлаб бу мақсадлар учун 1:2000 масштабдаги кадастр хариталаридан фойдаланилди. Уларни тузиш учун маълумотлар асосан кўчмас мулк тўғрисидаги умумдавлат автоматлаштирилган маълумотлар банкидан фойдаланилади. Тиғиз қурилган шаҳарлар ҳудудининг кадастр хариталари тузилади ёки маҳаллий муниципал хизматга буюртма берилади, улар 1:500 гача катталиқдаги масштабларга эга бўладилар.

Швеция сингари Норвегия кадастри ҳам эгаликлар, манзиллари ва бинолар типлари тўғрисидаги маълумотларни ўзида жамлаган информацион кадастр тизимига бирлаштирилган. Турли гуруҳ маълумотлар бир-бирлари билан боғланган ҳамда координатали ёки объектларнинг индентификацион кодлари орқали географик жиҳатдан ажратиш

мумкин. Норвегияда ҳам Швеция сингари объектларни қайд қилиш стандартлари улар ўртасидаги информатсион алоқалар қонун билан белгиланган. Тизимнинг ўзи эса давлат томонидан назорат қилиниб, уларни ишлаб чиқиш ва қўллаш давлат томонидан молияланади. Финландияда объектни кадастр баҳолаш ишларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусияти, қишлоқ ҳудудларининг регистри давлат томонидан, шаҳарлар ҳудудининг регистри эса муниципал маъмурият органлари томонидан амалга оширилади. Яқин келажакда умуммиллий электрон информатсион тизимга ўтиши натижасида юқоридаги фарқ ҳам барҳам топади.

Жанубий Европа давлатларидан ҳисобланган Италияда юритиладиган кадастр Марказий Европада тарқалган тизимга ўхшашдир. Кадастрини (ер участкаларининг регистри) ер эгалари тўғрисидаги (ер регистри билан) маълумотлар билан боғлиқлиги фақатгина мулк эгаларининг исмларидан фойдаланган ҳолда мумкин бўлади. Автоматлаштирилган маълумотлар банкини киритиш асосида ушбу иккита регистри бирлаштириш рўйхатга олиш тизимига ҳам ўзгартиришлар киритишни талаб қилади. Италия кадастрининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундан иборатки, бу ерда 1939 йилдан буён биноларнинг регистри тизимли тарзда юритилиб келинмоқда.

АҚШда ерларни ўрганиш қишлоқ хўжалик вазирлигидаги тупроқларни муҳофаза қилиш махсус хизмати томонидан олиб борилади. У марказий органдан, штатлардаги филиаллардан ва тупроқни муҳофаза қилиш бўйича 2400 га яқин бўлинмалардан ташкил топган. Тупроқни муҳофаза қилиш хизмати тупроқ катламларини ўрганишга катта аҳамият беради. Ушбу материаллар ерларни таснифлаш орқали қишлоқ хўжалиги мақсадлари учун фойдаланилади. Бу хизмат тупроқ кузатувларини амалга оширади, ерлардан оқилона фойдаланиш тўғрисидаги зарур тавсияномаларни ва қарорларни чоп этади. Тупроқ кузатувлари маълумотла-

рини амалий зарурият учун фойдаланиш мақсадида жамлаш асосида ерларни таснифлаш амалга оширилади. Қўйилган вазифаларга қараб АҚШда ерларни таснифлашнинг турли тизимлари қўлланилади. Масалан, тупроқлар қишлоқ хўжалигида фойдаланишга яроқлилиги бўйича, ерларнинг махсулдорлиги бўйича ва бошқа синфларга гуруҳланиши мумкин.

АҚШда ерларни сифат жиҳатдан баҳолаш қишлоқ хўжалик ерларининг махсулдорлиги бўйича амалга оширилади. Ҳайдалма ернинг махсулдорлиги энг камида 10 йил давомидаги асосий қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорликлари бўйича аниқланади. Ҳосилдорлик эса сўров натижалари ёки махсус анкета ёрдамида аниқланади. Аммо ҳосилдорлик хўжалик юритиш даражасига чамбарчас боғлиқдир. Шу сабабли ҳам ҳосилдорлик тўғрисидаги маълумотлар билан бир қаторда алмашлаб экиш тизими, тупроқларни ишлаш, ўғитларни қўллаш, мелиорация ва бошқа тадбирлар тўғрисида ҳам маълумотлар тўпланади. Ушбу маълумотлар асосида хўжалик юритиш синфлари белгиланади.

Энг махсулдор ерларни аниқлаш мақсадида АҚШда ерларни иқтисодий жиҳатдан таснифлаш ўтказилади. Бунда қатор табиий омиллар билан бир қаторда баъзи иқтисодий кўрсаткичлар, жумладан, хўжалик ўлчамлари, ердан фойдаланишнинг таркиби, жадаллашганлик даражаси, хўжалик-нинг жойлашган ўрни ва даромадлилиги, меҳнат харажатлари ва бошқалар ҳисобга олинади.

АҚШда ҳам ҳалигача ерларни иқтисодий баҳолашнинг ягона услубияти яратилган эмас. Алоҳида штатларда фойдаланиладиган бир қанча услубиятлар мавжуд. Улар ичида кенг тарқалгани, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш натижасида олинadиган соф даромад қиймати бўйича ерларни баҳолаш услубиятидир.

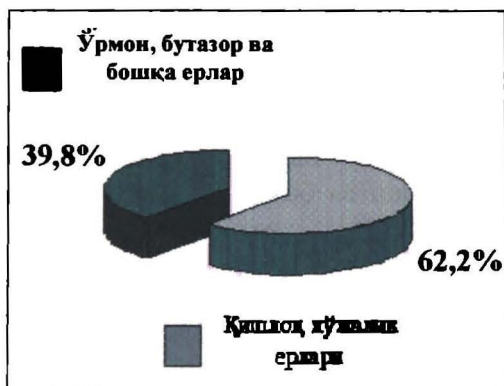
ЕР РЕСУРСЛАРИ

ЕР РЕСУРСЛАРИДАН ФЙДАЛАНИШ ВА УНИНГ ХОЛАТИ

Ўзбекистонда миллий иқтисодиётнинг ислоҳоти иқтисодиётнинг деярли барча тармоқларида нодавлат сектори пайдо бўлиши ва бозор жараёнини ривожланиши билан боғлиқ бўлган ўта мураккаб сиёсий ва иқтисодий шароитда кечмоқдаки, у давлат бошқарувининг аниқ ва самарали механизмини яратилишини талаб этади, Ушбу масала ер ресурсларини бошқариш соҳасида, бир томондан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг асосий манбаи, иморатлар, иншоотлар. йўллар, кўкаламзорлаштириш учун майдончалар бўлса, бошқа томондан кўчмас мулкни солиққа тортиш, инвестиция объекти, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш воситаси, миллий бойликнинг бир қисми сифатида муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси агросаноати комплекси барқарор ривожланишини таъминлаш ҳамда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини кенгайтиришнинг асосий шартлари қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларнинг ҳосилдор қатламини сақлаш, қайта тиклаш ва улардан оқилона фойдаланиш ҳисобланади. Ерларнинг тупрок унумдорлиги бошқа табиий омиллар билан биргаликда қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ишлаб чиқариш самарадорлиги ва унинг таннархига таъсир этувчи ишлаб чиқариш салоҳияти асосини ташкил этади.

Хўжалик фаолиятида ерларнинг унумдорлигини сақлаш ва улардан оқилона фойдаланиш катта аҳамият касб этади. У дехқончиликни ривожлантиришнинг табиий шарти бўлиб, кишлок хўжалиги экинлари ҳосилдорлиги ва ялпи ҳосилнинг кўпайишига ёрдам беради, кишлок хўжалигига мўлжалланган ерларнинг нафақат ишлаб чиқариш объекти сифатида, балки биосферанинг ташкилий бир бўлаги сифатида ҳам қадрини оширади.

1-расм. Умумий ер майдонида кишлок хўжалик ерлари салмоғи (фоизларда) жами 44410,3 минг га.

Суғоришга яроқли бўлган ер ресурслари турли ҳисоб-китобларга кўра 7 дан 10 млн. гектар майдонни ташкил этади. Жумладан, ўтлоқли бўз тупроқлар 16%, ўтлоқлар 44%, бўз тупроқ 30%, тақирсимон-ўтлоқ 10% ерларни ташкил этади. Таъкидлаш жоизки, суғориладиган ер майдонларининг жадал суратда кенгайиши 1970 йилдан 1985 йилларга тўғри келади. Ушбу давр мобайнида Республикадаги суғориладиган ер майдонлари 2,8 дан 4,0 млн. гектаргача ёки 43% га ошди. Янги ерларни ёппасига ўзлаштириш, бир томондан, мавжуд сув ресурсларидан тўлиқ фойдаланишга олиб келган бўлиб, Орол денгизи мисолида намоён бўлган бўлса, иккинчи томондан эса, иқтисодиётга

демографик юкни юмшатиш имконини яратди ҳамда озик-овқат ва бошқа масалаларни ҳал қилишни енгиллаштирди.

2-расм. Кишлоқ хўжалик ерларининг умумий майдонида ҳайдалма ерлар салмоғи (фоизларда).

Ҳозирги вақтда, жойларда ердан оқилона ва самарали фойдаланиш ишлари олиб борилмоқда. Жумладан, кишлоқ хўжалигига яроқли ерларни экологик ва агрокимёвий, агро-техник ҳолатини ва суғориш ишларини яхшилаш мақсадида, суғориш тизимини такомиллаштириш, ўсимликларни иқлим, тупроқ ҳолатини ҳисобга олган ҳолда жойлаштириш ва юқори ҳосилдорликни таъминлаш, ер ҳолатини сақлаш ва ер ҳосилдорлигини ошириш ишлари амалга оширилмоқда.

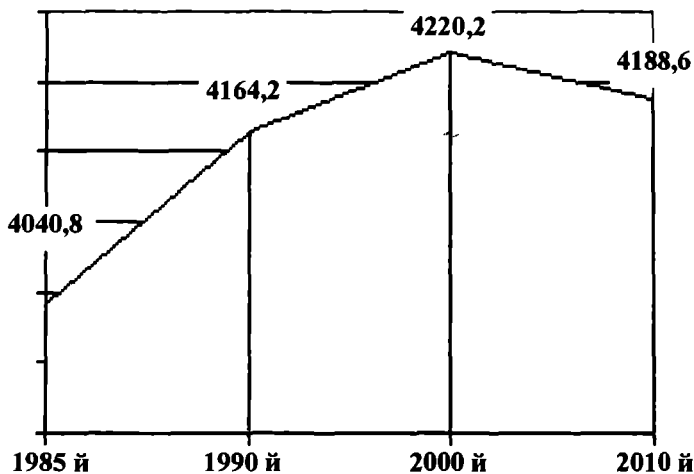
Шунга карамай, республикада ер ҳосилдорлигининг камайиши ва умумий экологик ҳолатининг ёмонлашуви тамойили сақланиб келмоқда, жумладан, айрим ҳудудларда қуйидаги салбий жараёнлар кузатилмоқда:

- суғориладиган ерларнинг майдони камайиши, мелиоратив ҳолатининг ёмонлашуви;
- шўрланган ва эрозияга учраган ерларнинг кўпайиши;
- суғорма ерларнинг ҳайдаладиган қатламлари ости зичланиши;
- ҳайдаладиган ерларда гумус ва озуқа элементлари мувозанатининг салбий томонига ошиб бориши.

Кўрсатиб ўтилган салбий жараёнлар, қишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган ерлар майдонининг камайишига, ернинг кимёвий, сув-физикавий, физик-кимёвий ҳолати бузилиб, ҳосилдорлигининг камайишига олиб келади.

ЕР РЕСУРСЛАРИНИНГ МЕЛИОРАТИВ ҲОЛАТИ

Амударё ва Сирдарё ҳавзалари текис майдони умумий паст-текисликни ташкил этиб, дренаж сувларини қуйилиш эҳтимоли кам, иқлимнинг қуруқлиги, атмосфера ёгин-гарчилигининг камлиги ҳамда юқори парланиш ернинг юқори горизонтидаги тез эрувчан тузларнинг йиғилишига олиб келади.

3-расм. Суғориладиган ер майдони (минг га)

1 мм да – 150 минг га.

Шунинг учун, тоғолди қуйи қисмидан бошлаб, суғориладиган ерлардан фойдаланишда, тўшама тупроқларнинг ҳозирги ва қадимий шўрланганлигини, иккиламчи шўрланиш хавфини инобатга олиш керак.

Сўнгги 3-4 йиллар мобайнида комплекс тадбирларни жорий қилиш йўли билан суғорма ерлар унумдорлигининг

жадал суръатлар билан барқарор ўсиш тенденцияси кузатилмоқда, қишлоқ хўжалиги экинларининг ўсиши ва ривожланишига салбий таъсир этувчи объектив ва субъектив сабабларни баҳолаш, гидромелиоратив тизимларини реконструкциялаш ва қуриш ишлари олиб борилмоқда, уларнинг техник ҳолати яхшиланмоқда.

Бироқ шунга қарамай, суғориладиган ерларда туз тўпланиши ва иккиламчи шўрланиш хавфи бартараф бўлмапти, тупроқ захарли тузларнинг таъсиридан унумдорлигини йўқотишда давом этмоқда, шўрланишга қарши чора-тадбирлар етарлича бўлмаганлиги сабабли, суғориладиган ерларнинг қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиш ҳолатлари кузатилмоқда (2-жадвал).

Ўзбекистон Республикасидаги суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш муҳимлигини ҳисобга олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 29 октябрдаги «Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш тизимини тубдан такомиллагитириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-3932-сонли Фармони ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 31 октябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш фонди жамғармасини ташкил этиш тўғрисида»ги ПҚ-718-сонли Қарори қабул қилинган.

Мазкур Фармон ва Қарорнинг амалга оширилишини таъминлаш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 19 мартдаги «2008-2012 йиллар даврида суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш давлат Дастури тўғрисида»ги ПҚ-817-сонли Қарори қабул қилинган бўлиб, унда 2008 йилдаги мелиорация ишларга давлат бюджетидан 75 млрд. сўм ажратиш кўзда тутилган.

2-жадвал
Ўзбекистон Республикасининг барча тоифадаги хўжаликларига фойдаланиладиган ерлар (минг га)

	1985й	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Ерлар, жами	45585	45585	45585	44457	44410,3	44410,3	44410,3	44410,3	44410,3	44410,3	44410,3	44410,3	44410,3
ш.х. сугорилмадиган	3976,6	4205,5	4225,2	4221,8	4297,9	4273,3	4278,8	4278	4275,3	4279	4295,3	4303	4305,3
Шўжур	4203,5	4370,5	4248,1	4176,5	4092,8	4056,6	4056,6	4052,7	4042,7	4049	4057,2	4064,2	4068,6
ш.х. сугорилмадиган	3406,2	3592,5	3475,2	3407,3	3339,4	3308,3	3309,4	3307,4	3297,7	3296,3	3303,6	3308,5	3310,7
Кўчи йиллик кўчлар	325,7	337,1	351,6	366,8	374,5	346,9	342,6	336,4	337	338,8	335,8	339	342,3
ш.х. сугорилмадиган	317,5	324,8	333,4	354,5	361	332,3	328,1	323,1	323,5	325,3	322,7	325,5	329
Бўғ ерлар	46,8	52,6	60,4	62,1	96,2	82,8	85,6	85	84,5	83,9	83,6	82,6	82,5
ш.х. сугорилмадиган	2,2	12,9	21	25,9	36	48,4	48,9	48,4	48,3	48,1	48,4	48,3	48,3
Панчозорлар	119,5	112,5	112,4	112,7	109,4	112,3	111,2	101,3	101,3	101,6	101,7	106,6	
ш.х. сугорилмадиган	30,5	27,4	27,4	27,6	25	27,6	27,6	27,1	27,1	27,1	27,1	27,1	
Янголлар	23423,7	23404	23393,6	23362,3	22393,3	22134,1	22098,5	21265,1	21115,8	21595,5	21105,7	20751,1	20872,2
ш.х. сугорилмадиган	34,4	704	8,3	9,7	17	16,7	16,7	16,8	16,8	16,8	16,3	16,2	43,1
Каналок хўжалиги мажмуидаги ерлар	28119,2	28277	28166,1	28080,4	27039,1	26734,5	26694,1	25841,1	25681,3	25687,4	25683,9	25343,8	25365,6
ш.х. сугорилмадиган	3762,9	3965	3865,3	3825	3778,4	3733,3	3730,7	3722,8	3713,4	3713,4	3718,1	3725,6	3731,1
Тоғорак, боғлар ва сабздовчилик	225,5	257	382,5	451,3	601,5	649,2	665,6	675,4	682,1	687,4	698,8	699,3	693,3
ш.х. сугорилмадиган	184,9	211	315	365,5	471,2	408,9	501,4	508	514,2	517,6	528,4	527,7	518,3
Меҳоратдан қолдирилган ерлар	149,4	131,6	101,6	103,7	75,3	82,8	80,3	79,5	79,5	78,7	78,6	77,1	
Урмоқлар	1415,4	1402,4	1409	1410	1254,7	1373,1	1374,3	2259,8	2703,3	2693,8	2697	3104,4	3105,8
ш.х. сугорилмадиган	28,8	29,5	30,3	31,3	39,2	46	46,7	47,2	47,7	47,8	48,8	49,7	49,5

ЕРЛАРНИНГ ТАНАЗЗУЛИ

Ўзбекистонда шўрланган ерлар суғориладиган ерларнинг 50,7% (2170,7 минг га.) ни ташкил этади, шундан кучсиз шўрланган ерлар -31,4% ни, ўргача шўрланган ерлар -15,5% ни, кучли шўрланган ерлар -3,8% ни ташкил этади. Яйловлар майдони -20,8 млн га, шундан -18,7 млн га. суғориладиган, 1,6 млн га - дегрессияга учраган ерлар, 15,1 млн гектардан зиёд ерлар хўжалик мақсадларида фойдаланилмайди (қияликлар, уюмлар, гюлигонлар, кумликлар, чиқиндихона ва бошқалар. 3-жадвал) .

Суғориладиган ерларнинг 20% идан 40% игача майдони дефляцияга учраган, 2,8 млн га яйловлар суғоришга мухтож, 160 минг гектардан ортиқ майдон техноген таъсирга учраган. Марказий Осиёда содир бўладиган сел тошқинларининг 75% Ўзбекистон худудига тўғри келади.

Ерлар таназзулга учрашининг асосий шакллари бу - табиий-иклимий омиллар ва инсон фаолияти ерларни чўлланишига ва таназзулига олиб келади. Булар жумласига:

-чўлланиш, ўрмонсизлашиш ва бошқалар;

-суғорма деҳқончилик шароитларида ернинг иккиламчи шўрланиши, сув босиши ва зах босиши;

-тоғ ва тоғолди худудларидаги тупроқларнинг сув ва ирригация эрозиясига учраши;

-интенсив кўчма чорвачилик худудларида яйловларни дефессия ва дефляцияга учраши;

-ерларнинг қишлоқ хўжалиги ва саноатда ўзлаштиришдаги техноген чўлланиши;

-агрокимёвий воситалар қўлланилиши, саноат ва маҳаллий чиқиндилар ташланилади ва зироатчиликдаги яккаҳокимлиқ натижасида тупроқнинг ифлосланиши ва ҳосилдорликнинг йўқотилиши;

2000-2007 йилларда Ўзбекистон Республикаси ва вилоятлар бўйича сугориладиган
майдонларнинг шўрланиш даражаси

№	Худуд номи	Йиллар	Жами сугориладиган майдон, млн га		Шўрланмаган майдон, млн га		Жами шўрланган майдон (%)	Кам шўрланган		Уртача шўрланган		Кучли шўрланган	
			млн га	%	млн га	%		млн га	%	млн га	%		
1	Республика	2000	4245,7	45,8	1944,6	54,2	1263,3	29,8	847,6	20	190,1	4,5	
		2001	4252,6	45,3	1928	54,7	1212,9	28,5	893,3	21	218,4	5,1	
		2002	4253,8	47,7	2030	52,3	1241,9	29,2	784,4	18,4	197,5	4,6	
		2003	4261,8	48,1	2048,6	51,9	1282,9	30,1	752	17,6	178,2	4,2	
		2004	4266,2	48,7	2079,7	51,3	1271,8	29,8	740	17,3	147,7	4,1	
		2005	4273,6	49	2093,3	51	1323,7	31	695,4	16,3	161,3	3,8	
		2006	4280,4	49,3	2109,1	50,7	1344,6	31,4	663,5	15,5	162,6	3,8	
		2007	4297,1	49,5	2125,4	50,5	1344,6	31,3	664,4	15,5	162,7	3,8	
		2003	500,1	47,5	9,5	90,5	246,11	49,2	158,73	31,7	47,73	9,5	
		2004	500,2	50	10	90	215,8	43,1	172,1	34,4	62,3	12,5	
2005	500,2	73,8	14,8	85,2	169,7	33,9	192,2	38,4	64,5	12,9			
2006	500,3	78,7	15,7	84,3	173,4	34,7	190,7	38,1	57,5	11,5			
2007	500,1	93,1	18,6	81,4	179,5	35,9	170,8	34,1	56,7	11,3			
2008	500,1	103,1	20,6	79,4	168,4	33,7	172	34,4	56,6	11,3			
2009	500,4	103,1	21	79	138,4	31,7	175,9	35,2	61	12,2			
2010	500,4	103,1	21	79	138,4	31,7	175,9	35,2	61	12,2			
2003	264,5	93	7	245,9	4	10,5	4	8,1	3,1	0			
2004	264,5	91	9	240,6	11,7	4,4	0	12	4,5	0			
2005	263,9	93,1	6,9	245,7	3	10,2	3,9	10,2	3,9	0			
2006	263,9	94,1	5,9	248,4	3,5	6,3	2,4	9,2	3,5	0			
2007	263,8	94	6	247,9	3,7	6,3	2,4	9,7	3,7	0			
2008	263,3	93,9	6,1	249	3,9	6	2,3	10,3	3,9	0			
2009	263,8	94,4	5,6	250,8	3,8	4,7	1,8	10,2	3,8	0			
2010	273,2	94,5	5,5	258,3	3,7	4,7	1,7	10,2	3,7	0			

Давомн

4	Буво	2000	273,8	10,2	3,7	96,3	142,5	52	89,2	32,6	31,9	11,7
		2001	274,2	11,2	4,1	95,9	131,4	47,9	94,8	34,6	36,8	13,4
		2002	274,2	16,1	5,9	94,1	140,8	51,3	85,7	31,3	31,6	11,5
		2003	273,7	25,2	9,2	90,8	148,8	54,4	76,8	28,1	22,9	8,4
		2004	273,1	22,9	8,4	91,6	151,2	55,2	77	28,1	22,6	8,3
		2005	274,6	26,3	9,6	90,4	156,1	56,8	74,4	27,1	17,8	6,5
		2006	274,9	26,7	9,1	90,2	159,5	58	72,6	26,4	15,8	5,7
		2007	274,9	27	9,8	90,2	159,5	58	72,6	26,4	15,8	5,7
		2008	300,6	43	14,3	85,7	137,8	45,9	115,4	38,4	4,3	1,4
		2009	301,5	45,6	15,1	84,9	125,1	41,5	122,6	40,7	8,2	2,7
5	Жксс	2000	301,3	45,9	15,2	84,8	143,8	47,7	103,9	34,5	7,7	2,6
		2001	301,2	50	16,6	83,4	142,4	47,3	101,1	33,6	1,1	2,6
		2002	301,2	45,9	15,3	84,8	148,9	49,5	98,8	32,8	7,3	2,4
		2003	299,8	43,3	14,4	85,6	156,6	52,2	92,4	30,8	7,5	2,5
		2004	299,8	43,8	14,6	85,4	161,6	53,9	87,2	29,1	7,2	2,4
		2005	299,6	43,6	14,6	85,4	161,6	53,9	87,2	29,1	7,2	2,4
		2006	497,7	254,9	51,2	48,8	164,1	33	60,5	12,2	38,2	3,6
		2007	498,6	250	50,1	49,9	166,4	33,4	62,7	12,6	19,5	3,9
		2008	498,6	252	50,5	49,5	170	34,1	60,4	12,1	16,2	3,2
		2009	505,4	253,2	50,1	49,9	177,1	35	59,6	11,8	15,4	3,1
6	Ксмм	2000	505,4	260,3	51,5	48,5	170,1	33,7	59,6	11,8	15,4	3
		2001	505,4	263,3	52,1	47,9	171	33,8	56,6	11,2	14,5	2,9
		2002	505,8	264,4	52,3	47,7	175,5	34,7	51,7	10,2	14,3	2,8
		2003	512,6	271,1	52,9	47,1	175,5	34,2	51,7	10,1	14,3	2,8
		2004	127,4	16,8	13,2	86,8	65,6	51,5	37,2	29,2	7,8	6,1
		2005	125,9	16,8	13,3	86,7	62,3	49,5	34,3	27,2	12,5	9,9
		2006	125,4	16,8	13,4	86,6	67,8	54,1	29,3	23,4	11,5	9,2
		2007	127,2	16,8	13,2	86,8	72,9	57,3	27,4	21,5	10,1	7,9
		2008	131,8	16,8	12,7	87,3	78,7	59,7	26,9	20,4	9,4	7,1
		2009	131,8	16,8	12,7	87,3	80,2	60,8	25,8	19,6	9	6,8
7	Нвоо	2000	131,8	16,8	12,7	87,3	83,1	63,1	23,2	17,6	8,7	6,6
		2001	131,8	16,8	12,7	87,3	83,1	63,1	23,2	17,6	8,7	6,6
		2002	123,8	8,8	7,1	92,9	83,1	67,1	23,2	18,7	8,7	7

8	Нама	2003	278,2	235,8	84,8	15,2	27,5	9,9	13	4,7	1,9	0,7
		2004	278,5	244,5	87,1	12,2	22,7	8,2	10	3,6	1,3	0,5
		2005	279	242,9	87,1	12,9	20,3	7,3	13,2	4,7	2,6	0,9
		2006	279,5	246,8	88,3	11,7	17,8	6,4	12,6	4,5	2,3	0,8
		2007	279,4	248,8	89	11	18,7	6,7	9,8	3,5	2,2	0,8
		2008	278,9	251,7	90,2	9,7	17,1	6,1	8,9	3,2	1,2	0,4
		2009	281,6	254,9	90,5	9,4	17,4	6,2	8,1	2,9	1	0,4
		2010	282,6	256,1	90,6	9,4	17,4	6,2	8,1	2,9	1	0,4
		2003	373,2	339,8	96,4	3,6	8,6	2,3	4	1,1	0,8	0,2
		2004	376,1	367,4	97,7	2,3	6,8	1,8	1,9	0,5	0	0
2005	376,5	371,4	98,6	1,4	4,6	1,2	0,5	0,1	0	0		
2006	376,4	371	98,6	1,4	4,8	1,3	0,6	0,2	0	0		
2007	376,6	368,4	97,8	2,2	7,3	1,9	0,8	0,2	0,2	0		
2008	376,4	367,9	97,7	2,3	8	2,1	0,4	0,1	0,2	0		
2009	376,8	366,7	97,3	2,7	9,7	2,6	0,4	0,1	0,03	0		
2010	377,9	367,8	97,3	2,7	9,7	2,6	0,4	0,1	0,03	0		
2003	324,6	205,4	63,3	36,7	55,1	17	58,1	17,9	6	1,8		
2004	324,6	195,5	60,2	39,8	65,4	20,1	60	18,5	3,7	1,1		
2005	326,6	208,8	63,9	36,1	74	22,7	41,2	12,6	2,6	0,8		
2006	326,1	223,6	68,6	31,4	67,9	20,8	33	10,1	1,6	0,5		
2007	326	220,5	67,6	32,4	58,9	18,1	44	13,5	2,7	0,8		
2008	325,7	202,6	62,2	37,8	70,1	21,5	50,7	15,6	2,3	0,7		
2009	325,7	208,9	64,1	35,9	65,2	20	49,8	15,3	1,8	0,5		
2010	325,7	208,9	64,1	35,9	65,2	20	49,8	15,3	1,8	0,5		
2003	289,3	3,8	1,3	98,7	130,3	51,9	112	38,7	23,2	8		
2004	291,6	3,3	1,1	98,9	137,2	53,9	104,4	35,8	26,7	9,2		
2005	290,7	8,7	3	97	178,6	61,4	85,4	29,4	18	6,2		
2006	290,7	7,7	2,6	97,4	176,6	60,7	87,4	30,1	19	6,5		
2007	290,7	6,4	2,2	97,8	177,8	61,2	93,1	32	13,4	4,6		
2008	290,5	7,3	2,5	97,5	211,8	72,9	61,6	21,2	9,8	3,4		
2009	290,7	7,9	2,7	97,3	219,5	75,5	54,8	18,8	8,5	2,9		
2010	292,2	9,4	3,2	96,8	219,5	75,1	54,8	18,8	8,5	2,9		

Давоми

12	Тошк	2000	385,2	370,1	96,1	3,9	12,6	3,3	1,8	0,5	0,8	0,2
		2001	383,7	373	97,2	2,8	5,9	1,5	3,7	1	1,1	0,3
		2002	382,4	371	97	3	6,5	1,7	3,8	1	1,1	0,3
		2003	382,4	367,1	96	4	10	2,6	4,4	1,2	0,9	0,2
		2004	383	367	95,8	4,2	8,4	2,2	5,3	1,4	2,3	0,6
		2005	389	378,9	97,4	2,6	6	1,5	3,7	1	0,4	0,1
		2006	389	378,6	97,3	2,7	8,4	2,2	2	0,5	0	0
		2007	394,2	383,8	97,4	2,6	8,4	2,1	2	0,5	0	0
		2003	355,1	151,3	42,6	57,4	119,8	33,7	72,7	20,5	11,3	3,2
		2004	357,4	130,1	36,4	63,6	112,2	31,4	101,6	28,4	13,5	3,8
13	Фарғо	2002	358,7	176,9	49,3	50,7	117	32,6	55,7	15,5	90,1	2,5
		2003	358,7	160,1	44,6	55,4	135,4	37,7	54,8	15,3	8,4	2,3
		2004	357,4	181,8	50,9	49,1	109,7	30,7	55,2	15,4	10,7	3
		2005	358,8	183,1	51	49	109,9	30,6	56,5	15,7	9,3	2,6
		2006	358,8	184,5	51,4	48,6	126,2	35,2	40,2	11,2	7,8	2,2
		2007	359,8	185,6	51,6	48,4	126,2	35,1	40,2	11,2	7,8	2,2
		2000	276		0	100	122,8	44,5	116,9	42,4	36,2	13,1
		2001	276		0	100	129,7	47	113,5	41,1	32,8	11,9
		2002	276,3		0	100	140,8	51	102,9	37,2	32,6	11,8
		2003	276,3		0	100	146,6	63,1	97,3	35,2	32,4	11,7
14	Хораз	2004	277,4		0	100	152,9	55,1	92,6	33,4	31,9	11,5
		2005	277,3		0	100	158,2	57,1	86,4	31,2	32,7	11,8
		2006	279,3		0	100	149,8	53,6	93	33,3	36,5	13,1
		2007	280,2		0	100	149,8	53,5	93,9	33,5	36,5	13

-Орол денгизининг куриши ва туз-чанг тўзонлари, аэрозол ва бошқаларнинг тупроқ юзасига ўтириши ҳисобига тупроқларнинг шўрланиши.

Тупроқ шўрланиши. Ерларнинг ортиқча шўрланиши шўрланмаган ерларга нисбатан кам ҳосил беради. Юқори ҳосил олишда давлат ва ердан фойдаланувчилардан катта меҳнат ва етарлича маблағ талаб этилади. Шунинг учун ердан тўғри, унумли фойдаланиб, доимо ернинг ҳосилдорлигини ошириш, давлат сиёсатининг минтақавий, ҳудудий ва маҳаллий ҳамда мамлакат ва ҳар бир хўжаликнинг иқтисодий ягона тизимини ривожлантириш режаларининг бир бўлими сифатида қараш лозим.

Ҳозирги вақтда республиканинг 2170,7 минг гектардан зиёд суғориладиган ерлари турли даражада шўрланган бўлиб, шундан 17,5 минг га - шўри ювиладиган ерлар. 1344,6 минг га - кучсиз шўрланган, 663,5 минг га - ўртача шўрланган ва 162,6 минг га - кучли шўрланган ерларни ташкил этади.

ТУПРОҚ • ЭРОЗИЯСИ

Тупроқнинг унумдорлигига салбий таъсир этувчи асосий жараёнлардан бири - сув ва ирригация эрозиясидир. Ирригация эрозиясига асосан суғорма оч ва тўқ тусли бўз тупроқли ерлар мойил бўлади. Бу майдонларнинг ярмига яқини бўлакланган рельефли жойлар ва уларда ирригация эрозияси ривожланиш эҳтимоли чўл ҳудудларидагига нисбатдан кўпроқдир. Тупроқларнинг ювилиши қиялик 1-2° га етганда бошланиб, қиялик ошган сари эрозия жараёни жадаллашади.

Энг хавотирлиси шундаки, ирригация эрозияси натижа-сида тупроқлардан гумус ва озиклантирувчи моддалари йўқолади. Бунинг оқибатида, қишлоқ хўжалиги ер айланмасидан қимматбаҳо суғориладиган ерлар чиқмоқда,

Бундан ташкари, тупроқларга солинадиган ўғит ва захарли кимёвий моддаларнинг учдан бир қисми тупроқдан ювилиб, сув ҳавзаларида йиғилиб, атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатади.

Республиканинг 643,2 минг га суғориладиган ерлари ирригация эрозиясига дучор бўлган. Қашқадарё (159,7 минг га) Тошкент (138,6 минг га), Самарқанд (121,9 минг га) вилоятларининг суғориладиган ерлари ирригация эрозиясига кўпроқ дучор бўлган. Сув эрозиясига (жами 746,4 минг га) Қашқадарё, Тошкент, Самарқанд, Сурхондарё ва Фарғона вилоятларидаги лалми ерлари учраган. Шунинг учун, ушбу ерларда эрозияга қарши аниқ мақсадли чора-тадбирлар амалга оширилиши лозим.

Ўзбекистонда шамол таъсири остидаги тупроқ дефляцияси 50% ортиқ чўл ва бўз тупроқ минтақаларини қамраб олган. Фарғона водийсининг ғарбий ва марказий қисми, Бухоро воҳаси, Мирзачўлнинг шимолий-ғарбий чўли, Қарши ва Шеробод чўллари, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятининг суғориладиган ерлари, шамол таъсири остида кўпроқ дефляциясига учраган. Тупроқнинг учирлиши натижасида экилган қишлоқ хўжалиги экинларининг нобуд бўлиши кўпроқ Фарғона водийси ва Бухоро воҳасида содир бўлмоқда. Шамол таъсири остида емирилишга, енгил механик таркибли қумлоқ, қум тупроқ, енгил қумлоқ тупроқ бўлган ерларга учрамоқда. 2007 йили Фарғона вилоятининг Ёзёвон туманидаги 75 км узунликдаги латок ва ариқлар, шамол таъсиридаги дефляция оқибатида кўмилиб қолди.

Шундай қилиб, республика ҳудудида барча турдаги тупроқ эрозиялари ва дефляциялар тарқалган. Бунда эрозия жараёнларининг жадаллиги ва эрозияга учраган тупроқларнинг тарқалиши шимолдан жанубга қараб ўсиб боради. Зарафшон, Амударё сув оқимлари лойқалилиги Чирчиқ ва Ангрэн дарёларига нисбатан юқорилиги бунга мисолдир.

ЕРЛАРНИНГ ПЕСТИЦИДЛАР БИЛАН ИФЛОСЛАНИШИ. МИНЕРАЛ, ОРГАНИК ЎҒИТЛАР ВА ПЕСТИЦИДЛАРНИНГ ЧИҚАРИЛИШИ

Ўзбекистон Республикаси - қишлоқ хўжалиги ривожланган мамлакатдир. У қишлоқ хўжалигига мўлжалланган 25 млн. 736 минг га ерга эга. Бундан суғориладиган ерлар майдони 4,2 млн га бўлиб, шу жумладан, 3.30 млн гектари шудгорли, суғориладиган майдонлардир. Айнан ана шу суғориладиган ерлардан, республика қишлоқ хўжалик маҳсулотларини 97% дан ортиғи олинади. Сув тақчиллиги сабабли, суғориладиган ер майдонларини кенгайтириш деярли мумкин эмас. Қишлоқ хўжалиги ялпи ички маҳсулотнинг 25% ини беради. Ўзбекистон пахта етиштириш бўйича дунёда бешинчи ўринни эгаллайди, Республика 2007 йилда 6 млн тонна бошоқли дон экинларини етиштириб, ўзининг дон мустақиллигини таъминлади. 2011 йил маълумоти бўйича Ўзбекистон аҳолиси ҳозирги вақтда 28 млн кишидан ортиқ кишини ташкил этади, улардан 36,4% -шаҳарларда ва 63,6% - қишлоқ жойларда яшайди. Аҳолининг табиий ўсиши 2006 йилда 400 минг кишини ташкил қилган. Ҳайдаладиган суғорма ерлар жон бошига ҳисобланганда камайиб бормокда. Масалан, 1970 йилда ҳар бир кишига 0,22 га суғориладиган ер тўғри келган бўлса, ҳозирда ушбу кўрсаткич 0,14 га гача камайган. Мазкур шароитларда ўсиб бораётган мамлакат аҳолисини озик-овқат билан таъминлаганда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни жадаллаштириш, шу жумладан, кимёлаштириш эвазига амалга оширилиши мумкин.

Ҳар бир тонна минерал ўғит 5-6 нафар аҳолини озик-овқатга бўлган йиллик талабини кондириш мақсадида ишлатилмокда. Ўғитларни ишлаб чиқариш ва қўллашга қилинган харажатлар кўшимча қишлоқ хўжалиги

маҳсулотлари қиймати билан 2-3 бараварига қопланади. Минерал ўғитлар қўлланилиши ҳисобига, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилининг ўртача 40-50% га ўсишига имкон беради, Минерал ўғитларни ва ўсимликларни ҳимоя қилиш кимёвий воситаларининг қўллашдаги самараси нафақат ҳосилдорликни ошириш ва маҳсулотни сақлаб қолинишида, балки қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини сезиларли ўсишида намоён бўлади. Бу қуйидаги мисолларда кўринади. Сайёрада 1900-1940 йиллар орасида қишлоқ хўжалигидаги меҳнат унумдорлиги 60% га ўсган бўлса, кейинги 40 йил мобайнида, яъни 1980 йилда, кимёвий воситалардан кенг фойдаланилиши натижасида бу кўрсаткич 11 мартага ортди. Ўғитларнинг қўлланилиши ҳосилдорлик ўсиши ва қишлоқ хўжалиги самарадорлиги ошишининг бош омилларидан бири ҳисобланади.

Кўп йиллик тажриба шуни кўрсатадики, ўғитлар қўлланилиши ҳисобига мамлакат қишлоқ хўжалиги экинлари ялпи ҳосилининг 45-50% ини олади. Улар оқилона қўлланилганда кўпчилик фермер (деҳқон) хўжаликларида олинган қўшимча ҳосил тупроқнинг табиий имкониятидан 2-3 баравар кўпдир. Айни вақтда, минерал ва органик ўғитларни палапартиш, ношудлик билан ишлатилиши ҳосилдорликни сезиларли даражада пасайишига ва атроф-муҳитни ифлосланишига олиб келади. Энергия манбаларининг нархи шиддат билан ўсиши сабабли, ўғилларнинг баҳоси дунё миқёсида, шунингдек, ички бозорда ҳам кўтарилмоқда ва харажатларни оклаш йўллари излашни талаб этади. Бунга қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлигини ошириш орқали эришиш мумкин.

Ўғит қийматининг ҳосил билан қопланиши кўп жиҳатдан уларни қўллаш меъёрлари, муддатлари ва уларни ҳар бир қишлоқ хўжалик экинларига солиш усулларига боғлиқ. Бунда тупроқнинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг маданийлаштирилганлиги, тупроқларни озиклантирувчи

моддалар билан таъминланганлиги, механик таркиби, шўрланиш даражаси ва бошқа омилларга боғлиқлигини ҳисобга олиш лозим (4-жадвалга қаранг).

4-жадвал

Республика суғориладиган ерларининг тўйинтирувчи моддалар билан таъминланганлиги (умумий майдоннинг фоизи миқдориди)

Тўйинтирувчи моддалар (ҳаракатчан шакллар, мг/кг)	1982 йил	2001 йил
АЗОТ	АЗОТ	АЗОТ
<20	5,7	9,5
20-30	27,6	38,6
30-50	32,0	35,7
50-60	19,1	13,1
>60	4,7	2,3
ФОСФОР	ФОСФОР	ФОСФОР
0-30	61,0	67,9
31-45	27,5	29,0
>46	11,5	3,6
КАЛИЙ	КАЛИЙ	КАЛИЙ
0-200	27,6	37,0
200-300	31,8	18,0
>300	40,6	26,9

Ўғитларни қўллаш меъёрлари ҳисоб-китоби фермер хўжалигига:

-режалаштирилган ҳосил даражасига нисбатан, экин майдонларига ўғитларни тўғри тақсимлашда (алоҳида ишлов берилган ерларга), тупроқнинг унумдорлиги озиклантирувчи моддаларни ҳаракатланиш ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда;

-алоҳида ишлов берилган майдонларга озиклантирувчи моддаларнинг бир хилда тарқалиши ва серҳосиллик даражасини ошириш;

- режалаштирилган ҳосилни олиш учун, ўсимликларни озиклантиришнинг қулай шароитини таъминлаш;

- минерал ва органик ўғитларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш имконини беради.

Ўза ривожланиши турли даврларида, турлича озиклан-тиришни, ҳарорат, тупроқ намлиги ва ёруғликка этибор беришни талаб этади. Шу омилларни тартибга сола туриб, пахта толаси микдори ва сифатига мақсадли, йўналтирилган таъсир кўрсатиш мумкин. Ўзанинг униб чиқишидан то ғунчалаш давригача 3-5% азот ва фосфор, 2-4% калий умумий моддаларини, бутун ўсиш даврида, гуллашдан то ёппасига гуллаш давригача 25-30% азот, 15-20% фосфор ва калий ҳамда ёппасига гуллаш давридан то чаноқлар етилгунга қадар 65-70% азот ва 75-80% фосфор ва калий ўғитларини истеъмол қилади.

Ўзбекистон пахтачилик илмий-текшириш институтида ўза ўғитларсиз 10-12 ц/га, 200-250 кг азот, 140-175 кг фосфор ва 100-125 кг калий ўғитлари кўлланилганда гектаридан 30-35 центнердан кафолатланган пахта хом-ашёси олиниши аллақачон кўрсатиб ўтилган. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини асосий экинлари учун минерал ўғитларнинг илмий асосланган ўртача меъёрлари белгиланган (5-жадвалга қаранг).

5-жадвал

Асосий қишлоқ хўжалиги экинлари учун ўртача илмий асосланган минерал ўғитлар меъёрлари
(100% тўйинтирувчи моддаларга кг/га)

Қишлоқ хўжалиги экинлари	Азотли (N)	Фосфорли (P)	Калийли (K)
Донли бошоқли:			
суғоришда	180-200	100-120	60-70
лалмикор	50-60	40-50	-
Маккажўхори донга	180-220	320-140	85-90
Шоли	200-220	140-345	150-180
Пахта			
ўрта толали	200-240	140-165	100-120

ингичка толали	230-250	160-175	110-125
Каноп	160-180	130-140	80-90
Тамаки	120-150	80-300	40-45
Картошка	120-150	85-100	60-75
Сабзавотлар	145-200	100-110	70-75
Полиз	50-75	100-130	45-50
Илдизмевалар ем учун	220	90	60
Маккажўхори силосга	200	90	60
Ўтган йиллардаги беда	100	90-100	50-60
Мева берувчи боғлар	120-130	85-90	65
Мева берувчи тоқзорлар	335-140	90-95	70
Тут плантациялари	100	60	40

Илмий асосланган меъёрлар асосида, республика кишлок хўжалигида минерал ўғитларга бўлган талаб аниқланган (6-жадвалга қаранг).

Мисол учун, минерал ўғитлардаги талаб тахлили шуни кўрсатадики, Ўзбекистон кишлок хўжалигининг азот (М), фосфор (Р) ва калий (К) ўғитларига бўлган талаби азот бўйича 761,82 минг т, фосфор (P_2O_5) бўйича 518,27 минг т ва калий (K_2O_5) бўйича 278,12 минг тоннани ташкил этади.

Бунда ушбу ўғитларни амалда етказиб берилиши етарли эмас. 2006 йилда Ўзбекистон кимё саноати корхоналари 812,3 минг т азот, 128,6 минг т фосфорли ўғитлар (100% азот ва P_2O_5 ҳисобидан). 5,4 минг тонна хлорит магний дефолианти, (Фарғона «Азот» ОАЖ) ва 0,263 минг тонна ўсимликларни химоя қилиш воситалари (амалдаги 100% моддалардан) ишлаб чиқарган. Агар азотли ўғитлар ишлаб чиқариш, кишлок хўжалиги талабларидан ортиб кетган бўлса, фосфорли ўғит ишлаб чиқариш талаб меъеридан анча кам. 25 минг. т калийли ўғитни Россиядан сотиб олинмоқда, бу ҳам талаблар меъеридан анча йироқ.

**Минерал ўғитлар йиллик меъёрининг агротехник
киритиш муддати бўйича тақсимланиши
(йиллик меъёرنинг фоизи миқдориди)**

Экин	Ўғит тури	Киритиш муддати					
		Ер хайлаш учун	Экин дан олдин	Кўчат билан бирга	Кўшимча равишда		
					1	2	3
Дўза	N	-	25	5	20	25	25
	P	60-70	-	15-20	-	-	15-20
	K	50	-	-	-	50	-
Каноп	N	-	25	-	35	40	-
	P	50	-	-	-	50	-
	K	50	-	-	-	50	-
Тамаки	N	-	-	-	35	35	30
	P	50	-	-	-	25	25
	K	50	-	-	25	25	-
Донли бошоқлилар	N	-	15	-	40	45	-
	P	100	-	-	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Маккажўхори ва жувари	N	-	30	-	35	35	-
	P	50	-	-	-	50	-
	K	50	-	-	50	-	-
Шоли	N	-	30	-	40	30	-
	P	-	70	-	-	30	-
	K	-	50	-	-	50	-
Маккажўхори ва жувари силосга	N	-	30	-	35	35	-
	P	50	15	-	-	35	-
	K	50	-	-	50	-	-
Судан ўти	N	-	-	-	100	-	-
	P	100	-	-	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Жорий йил- даги беда бо- шоқлилар қоп- лами билан	N	50	-	50	-	-	-
	P	80	-	20	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-

Жорий йилдаги беда қопламсиз	N	-	-	-	-	-	-
	P	80	-	20	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Утган йилдаги беда	N	-	-	-	100	-	-
	P	-	-	-	100	-	-
	K	-	-	-	100	-	-
Илдиз мевали ем экинлари	N	-	-	-	50	50	-
	P	75	-	-	25	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Сабзавотлар	N	-	30	-	35	35	-
	P	75	-	25	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Томатлилар	N	-	15-20	-	45-40	40	-
	P	70-75	-	-	25-30	-	-
	K	50	-	-	25	25	-
Карам эртанги ва кечки	N	-	15-20	-	45-40	40	-
	P	60-70	25-30	-	-	-	-
	K	50	-	-	25	25	-
Сабзи	N	-	-	-	50	0	-
	P	70-75	25-30	-	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Пиёз	N	-	-	-	50	50	-
	P	70-75	25-30	-	-	-	-
	K	-	-	-	-	-	-
Бодринг	N	-	15-20	-	35-40	25	25
	P	70-75	25-30	-	-	-	-
	K	50	-	-	-	-	50
Полиз экинлари	N	-	-	50	-	50	-
	P	75	-	25	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Картошка	N	-	-	20	30	50	-
	P	75	-	25	-	30	-
	K	100	-	-	-	50	-
Мевали боғлар	N	-	30	-	35	35	-
	P	100	15	-	-	35	-
	K	100	-	-	50	-	-

Мевали токзорлар	N	50	-	-	50	50	-
	P	50	-	-	-	-	-
	K	50	-	-	-	-	-
Ипак плантациялар и	N	-	-	-	-	-	-
	P	80	-	-	20	-	-
	K	60	-	-	40	-	-
Мевасиз боғ ва токзорлар	N	-	-	-	50	50	-
	P	100	-	-	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-

Республикада бир гектар суғориладиган шудгор ерга 218 кг азотли ўғит, 34,4 кг фосфорли, 6,7 кг - калийли ўғитлар ва 0,07 кг ўсимликларни кимёвий химоялаш воситалари тўғри келади. Бу жуда ҳам кам. Фосфорли ўғитнинг етишмаслиги ва калийли ўғитнинг амалда йўқлиги шунга олиб келдики, 2006 йилда ғўзанинг ўртача ҳосилдорлиги бор йўғи 26 ц/га ташкил этган. Аниқланишича, ўсимликлар тупроқдан минералларни олиб чиқиши, ўртача толали ғўза навининг бир тонна ҳосили учун тупроқдан 55-60 кг азот, 20-25 кг - фосфор ва 50-60 кг - калийни ташкил этади, ингичка толали ғўза нави учун эса 15% кўп. Минерал ўғитлар йиллик меъёрининг агротехник киритиш муддати бўйича тақсимланиши (йиллик меъёرنинг фоизи миқдорида) тупроқдан ўртача 35-40 кг азот, 13-15 кг фосфор ва 23 -2 5 кг калий тортиб олинади,

3,6 млн. т пахта ва 6,0 млн. т буғдойнинг ялпи ҳосити бир йилда тупроқдан 348,5 минг т азот, 106 минг т фосфор ва 281,4 минг т калийни тортиб олади. Бошқа ўсимликлар ҳам тупроқдан кўпгина озиклантирувчи минералларни тортиб олади. Уларнинг тупроқ таркибидаги ўрнини тўлдириш зарур. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Ўзбекистонда минерал ўғитларни ишлаб чиқаришни кўпайтириш керак, Бу ерда шуни таъкиддаш лозимки, ўсимликлар учун асосий озуқа минераллари бу -

азот, фосфор - калий, олтингургурт кальций ва магнийдир. Бунда; мис, рух, молибден, марганец, кобальт ва бўр каби микроэлементлар ҳам катга аҳамият касб этади, Шунинг учун, олтингургурт аралашмали ва микроэлементли ўғитларни ишлаб чиқаришни йўлга қўймоқ лозим. Қудратли рангли металлургия саноатига эга бўлган Ўзбекистон учун бунинг имкони бор. Муаммо шундаки, ўсимликларни озиклантиришда минераллардан фойдаланиш жуда паст даражада. Азотли, калийли минерал ўғитлардан фойдаланиш 40-45% азот ва калий, бир йилда солинган фосфорли ўғитлардан 16-20% ва сўнгги 2-3 йилда тахминан 25% фойдаланилган. Фосфорли ўғитнинг йил давомида кам ишлатилиши сабаби - тупроқда фосфор аралашмаси ҳаракатсиз ёки ниҳоятда кам ҳаракат ҳолатида мавжуд бўлиб, ўсимлик илдизи батамом ўзлаштира олмайди. Шунинг учун, ўсимлик ҳосилдорлигини оширишда, қўзланган ҳосилни олиш учун тупроқдан олиб чиқиладиган фосфорли ўғитни ҳисобга олган ҳолда, 4-5 мартадан зиёд солиш керак. Шунинг учун минерал, айниқса фосфорли ўғитларнинг фойдали таъсир коэффициентини оширишга қаратилган ишлар ўта долзарб ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигида, маҳсулот ишлаб чиқаришдаги асосий муаммо, ҳар қандай тупроқ ҳосилдорлигини оширувчи, тупроқдаги гумус аралашмаси билан боғлиқ. Тупроқдаги гумус унинг физик, физико-механик, гидро ва термофизик, агротехник, биологик хусусиятларини ва пировард натижада ҳосилдорлигини белгилайди. Ўзбекистон тупроқлари, ушбу муҳим элемент таркибига кўра, кам таъминланган тупроқлар сирасига киради. Шунга қарамай, тупроқда дегумификация жараёни кечмоқда, яъни гумуснинг парчаланиши ва йўқ бўлиши содир бўлмоқда. Тупроқдаги гумуснинг 1% йўқолиши, қишлоқ хўжалиги экинлари ва бугдой дони бошоғининг ҳосилдорлигини гектарига 2-3 центнер пасайишига олиб келади. Тупроқни

дегумификация бўлиш сабаби, кўп йиллик дуккакли ўтларни алмашлаб экишда майдонларнинг қисқариши ва органик ўғитларнинг етишмаслигидадир. Дехқончиликда, гумусни такрорий ишлаб чиқарувчи манбаи бўлган, органик ашёлар - бу чорвачилик чиқиндиси бўлмиш гўнгдир. Лекин, Ўзбекистонда гўнг манбалари ҳозирча кўп эмас, бори ҳам фақат умумий суғориладиган, шудгорли майдонларни ҳар йиллик ўғитлашда учдан бирига тўғри келади. Бу микдор, 3,7 т га тўғри келади, аслида энг мақбул меъёр 20-30 т га ни ташкил этиши керак. Пахта экиладиган минтақаларда органик ўғит сифатида, гўнгдан ташқари, ўсимликлардан чиққан чиқитлар (ўсимлик поясидан, пахта кўсаги чаноқларидан ва бошқа ўсимликлардан), саноат чиқитлари (пахта тозалашдан, гидролиздан, шолидан, ёгочга ишлов беришдан, тамакидан ва бошқалардан), шунингдек, қаттиқ маиший чиқиндилар - нажас, гўнгдан фойдаланиш зарур. Аммо органик ўғитлар ичида юқори самаралиси бу - парранда гўнгидир. Ўзбекистонда, ҳозирги вақтда 50 дан ортиқ, паррандачилик фермалари фаолият кўрсатмоқда ва ҳар бир фермадан бир суткада 150 тоннагача парранда гўнги ташилади. Азот, фосфор, калий ўғитларига нисбатан ҳисоблаганда, ҳар бир паррандачилик фермасидан 3750 кг азот, 2500 кг фосфор, 1500 кг га яқин калий чиқитини чиқаради. Ҳисоб-китоблар шуни кўрсатмоқдаки, ўсимликларнинг озуқа элементлари йўқотилиши ҳамма паррандачилик фермаларида азот - 54750 т, фосфор - 3723С т, калий -21.900 т бўлиб, бу нисбатан ҳисобланганда 30 млн. т органик ўғитга тўғри келади. Органик ўғитлари захирасининг сезиларли салоҳияти бу - каттиқ маиший чиқиндилар ва шаҳар оқава сувлари чўқиндилари компостларидир. Қаттиқ маиший чиқиндиларни қайта ишлаш, биринчи навбатда аҳолиси 300 минг кишидан ортиқ шаҳарларда мақсадга мувофиқдир. Бундай шаҳарларда, ахлат чиқитлари йилига 14 млн. тоннани ташкил этади,

уларнинг 9 млн. тоннасидан компост тайёрлаш мумкин. Ҳар йили Ўзбекистонда 21,0 млн.т шундай компост тайёрлаш мумкин. Бу ҳар йили 700 минг га майдоннинг ҳар гектарига 30 тоннадан органик ўғит чиқаришга етади. Органик ўғитлардан унумдор фойдаланишга эришишда фақат қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига янги технология жараёнларини ва механизация воситаларини кетма-кет тадбиқ этишга боғлиқ.

Яна бир муаммо - бу зараркунандалар ва ўсимликларнинг касалликларидир. Республикамиз экин майдонларида 300 дан ортиқ зараркунандалар, ғўза касаллигининг 20 тури, ёввойи ўтларнинг 100 дан ортиқ хили рўйхатга олинган. Агар ушбу касалликларга қарши курашилмаса, унда 220 минг т пахта толасини, 170 минг т ғалла, 200 минг т шоли, 300 минг т сабзавот., 80 минг т картошка, 90 минг т мева ва 120 минг т узумни йўқотиш мумкин. 2006 йилда, Навоий «Электрокимёсаноат» ОАЖ 263 тонна ўсимликларни химоя қилиш кимёвий воситаларини ишлаб чиқарган бўлиб, бу зараркунандалар ва ўсимликларнинг касалликларига қарши ишлатиш учун жуда ҳам камдир. Республикамизда уруғларни зарарсизлантирадиган дориларга бўлган талаб 1995 йилда 940 т ни, инсектицидларга - 9379 т, гербицидларга - 3040 т, фунгицидларга - 4525 т, дефолиантларга - 30065 т, ўсиш суръатини тезлаштирувчи ва бошқарувчи воситаларга бўлган талаб 925 т ни ташкил этган. Уларни хориждан сотиб олиш учун 102 млн. АҚШ доллари ажратилган. Афсуски, республикада дефолиантлардан ташқари, хориждан келтириладиган бу маҳсулотларни ўзимизда ишлаб чиқариш ривожланмаяпти.

ЯЙЛОВЛАР ДЕГРЕССИЯСИ

Ўзбекистонда яйлов майдонлари 20,8 млн. гектарни (мамлакат умумий майдонининг ярмига тенг) эгаллайди, шундан 17,4 млн гектари чўл минтақасига тўғри келади. Сўнгги 15-20 йилларда кўчма чорвачиликда яйловлардан меъёрда фойдаланмаслик, эрозия, молларни яйловларда ортиқча боқиш ва бошқа антропоген таъсирлар натижасида озуқа ҳажмининг йўқолиши - дегрессияси содир бўлди. 20,8 млн га яйловлардан 16,4 млн. гектари (78%) дегрессияга учраган бўлиб, ундан: 9,3 млн. га майдондаги ем-хашак озуқаси 20-30%; 5 млн. га майдондаги 30-40%; 2,1 млн. га ёки 40% дан ортиқ майдондаги ем-хашак озуқаси дегрессияга учраган. Яйловлар дегрессияси, асосан Жиззах, Самарқанд, Навоий, Бухоро вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси худудларида кузатилмоқда. 70% дан ортиқ майдон, шу жумладан, унинг учдан бир қисми кучли даражада дегрессияга учраган. Барча ерда тоғ яйловларидан ҳаддан ташқари жадал фойдаланиш ўз навбатида ўсимликлар деградациясига олиб келмоқда ва бунинг оқибатида жала оқимлари кўпайишига ва селлар такрорланишининг ортишига олиб келади. Шунинг учун, Ўзбекистонда селларнинг ҳосил бўлиш жараёнлари кучли ривожланган.

ЕРЛАРНИ СУВ БОСИШИ

Ўзбекистон худудининг 20% дан зиёдроқ майдонини сув босган. Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм ва Навоий вилоятларида суғориладиган ерларнинг 40% дан кўпроғи, Фарғона водийси ва Самарқанд вилоятларида 30-40%, Тошкент, Сирдарё, Жиззах ва Бухоро вилоятларида 20-30% сув босишга учраган. Кўпчилик суғориш массивларидаги сув босишларга юқори рельефли ерларнинг ўзлаштирилиши ва суғорилиши сабаб бўлмоқда.

Сув босиш жараёнининг олдини олиш учун сизот сувлари сатҳини пасайтириш учун, жумладан:

- коллектор-дренаж тармоқлари зичлигини ошириш;
- гидротехник иншоотларни лойқалардан тозалаш, агротехник тадбирларга риоя этиш;
- сув ва ер ресурсларидан оқилона фойдаланишни амалга ошириш лозим.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЕР ФОНДИ. ЕР КАДАСТРИНИНГ ОБЪЕКТИ

Ер кадастрининг объекти ҳамда унинг асосий тоифалари.

Ўзбекистон Республикасида ер – давлат мулки – умуммиллий бойликдир, ундан оқилона фойдаланиш зарур, у давлат томонидан муҳофаза этилади. Давлат ернинг асосий хўжайини сифатида ер фондига эгалик қилиш, улардан тўғри фойдаланишни ҳам юритиши зарур. Шундай қилиб ер кадастрининг объекти – бу мамлакат ягона ер фондидир, яъни кимнинг ихтиёрида бўлишидан қатъий назар Ўзбекистон Республикаси давлат чегарасидаги барча ерлардир. Ер фонди ерлардан фойдаланишнинг асосий мақсадига қараб қуйидаги тоифаларга бўлинади:

- *қишлоқ хўжалиги ерлари - қишлоқ хўжалиги эхтиёжлари учун ёки ана мазкур мақсадларга мўлжалланган ерлар*
- *аҳоли пунктларининг ерлари (шаҳарлар, посёлкалар, қишлоқ аҳоли пунктлари) шаҳар ва посёлка чегаралари доираларидаги ва қишлоқ аҳоли пунктлари чегаралари доираларидаги ерлар*
- *саноат, транспорт, алоқа, муҳофаза мақсадларида фойдаланиш учун мўлжалланган ерлар*
- *табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреация мақсадларида фойдаланиш учун мўлжалланган ерлар*

- тарихий – маданий мақсадларда фойдаланиш учун мўлжалланган ерлар
- ўрмон фонди ерлари
- сув фонди ерлар
- захира ерлар.

Қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун бериб қўйилган ёки шу мақсадлар учун белгиланган ерлар қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар ҳисобланади. Бу ерлар қишлоқ хўжалиги фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган қишлоқ хўжалиги ерлари ва дарахтзорлар, ички хўжалик йўллари, коммуникациялар, ўрмонлар, берк сув ҳавзалари, бинолар ва иншоотлар билан банд бўлган ерларга ажратилади. Ҳайдаладиган ерлар, пичанзорлар, яйловлар, бўз ерлар, кўп йиллик дарахтзорлар (боғлар, токзорлар ва бош-қалар) эгаллаган ерлар қишлоқ хўжалиги ерлари жумласига киради. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар доимий ёки вақтинчалик эгаллик қилиш ва фойдаланиш мақсадларида қишлоқ хў-жалиги ишлаб чиқариш кооперативларига, бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига, фермер хўжаликларини ташкил этиш ва юритиш, дехқон хўжалиги, хусусий боғдорчилик, полизчилик ва чорвачиликни юритиш, жамоа боғдорчилиги ва узумчилиги учун Республика фуқароларига, ёрдамчи қишлоқ хўжалигини юритиш учун қишлоқ хўжалиги билан шуғулланмайдиган корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга берилади.

Қишлоқ хўжалиги ерларини ирригация ва сувдан фойдаланиш тизимига асосланган сунъий суғориш қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этишнинг асоси ва ерлардан фойдаланиш ҳамда улар унумдорлигини оширишнинг шартидир. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиш ва суғоришни таъминлай оладиган суғориш манбааси билан боғланган доимий ёки муваққат бўлган ерлар жумласига киради. Суғориладиган ерлар маҳсус муҳофаза қилинади.

Уларни суғорилмайдиган ерлар сарасига ўтказиш алоҳида ҳолларда тупроқ-мелиоратив ва иқтисодий шароитларни ҳамда ерларнинг сув билан таъминланганлигини улардаги мавжуд сув ресурсларини ва бу сувларга белгиланган меъёрлаш эътиборга олиниб, вилоят ҳокимлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси билан келишилган ҳолда амалга оширилади.

Шаҳар ва посёлка доирасидаги барча ерлар шаҳарлар ва посёлкалар ерларига киради. Қишлоқ аҳоли пунктларининг ерларига ер тузиш таркибида ана шу пунктлар учун белгилаб қўйилган чегаралар доирасидаги ҳамма ерлар киради.

Шаҳарлар ва посёлкалар ерлари таркибига шаҳар қурилиши ерлари, умумий фойдаланишдаги ерлар, қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, дарахтзорлар эгаллаган ерлар, саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ерлари, ва бошқа мақсадларга мўлжа-ланган ерлар, табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреацион ва тарихий маданий мақсадларга мўлжалланган ерлар, сув фонди ерлари, захира ерлар киради. Қишлоқ аҳоли пунктлари ерларига қишлоқ ва овул ўзини ўзи бошқариш органлари тасарруфидаги қишлоқ аҳоли пунктларининг қишлоқ хўжалиги ҳамда ўрмон хўжалиги корхоналари муассасалари, ташкилотлари эгаллаган ерлари киради.

Саноат ерлари жумласига саноат корхоналарига жумладан саноат, энергетика корхоналарига ишлаб чиқариш ва ёрдамчи бинолар ҳамда иншоотлар қурилишига доимий фойдаланиш учун бериб қўйилган ерлар киради. Транспорт ерлари жумласига темир йўллар, ички сув транспорти, автомобил, хаво ва кувур транспорти корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига транспорт иншоотлари, қурилмалари ва бошқа объектларни ишлатиш, сақлаб туриш, қуриш, қайта қуриш, таъмирлаш, такомиллаштириш ва ривожлантириш соҳасида улар зиммасига юклатилган вазифаларни амалга ошириш учун доимий фойдаланишга бериб қўйилган

ерлар киради. Алоқа ерлари жумласига алоқа линияларини ҳамда тегишли иншоатларни жойлаштириш учун алоқа, радиоэшиштириш, телевидение ва ахборот корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига доимий фойдаланиш учун бериб қўйилган ерлар киради. Қуролли кучлар, чегара, ички ва темир йўл қўшинларининг ҳарбий қимлари, ҳарбий ўқув юртлари, корхоналари, муассасалари ва ташкилотларининг жойлашиши ҳамда доимий фаолияти учун бериб қўйилган ерлар мудофаа эҳтиёжлари учун мўлжалланган ерлар ҳисобланади. Бошқа мақсадлар учун мўлжалланган ерлар жумласига корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар фойдаланадиган, қишлоқ хўжалиги ерлари, аҳоли пунктлари, саноат, транспорт, алоқа, мудофаа, табиатни муҳофаза этиш, соғломлаштириш, рекреацион ва тарих, маданият мақсадларига мўлжалланган ерлар таркибига, шунингдек, ўрмон ва сув фондлари таркибига кирмаган барча қолган ерлар киради.

Сув хўжалиги эҳтиёжлари учун корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга белгиланган тартибда бериб қўйилган сув ҳавзалари, гидротехника ва бошқа сув хўжалиги иншоотлари эгалаб турган ерлар, шунингдек, сув ҳавзаларининг қирғоқлари ва бошқа сув объектлари бўйлаб ажратиб қўйилган зонадаги ерлар сув фонди ерлари жумласига киради.

Табиатни муҳофаза қилишга мўлжалланган ерлар жумласига белгиланган тартибда корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга махсус мақсадлар учун берилган давлат кўриқхоналари, миллий ва дендрология боғлари, заказниклар (овчиликка мўлжалланган ерлар бундан мустасно), табиат ёдгорликлари киради.

Касалликни олдини олиш ва даволашни ташкил этиш учун қулай, табиий шифобахш омилларга эга бўлган тегишли муассасалар ва ташкилотларга доимий фойдаланишга бериб қўйилган ер участкалари соғломлаштириш ишлари учун мўлжалланган ерлар жумласига киради.

Аҳолининг оммавий дам олиши ва туризмни ташкил этиш учун тегишли ташкилотларга берилган ерлар рекреация учун мўлжалланган ерлардир.

Тегисли муассасалар ва ташкилотларга доимий фойдаланиш учун бериб қўйилган тарихий маданий кўрикхоналар, мемориал боғлар, мақбаралар, археологик ёдгорликлари, тарихий ва маданий ёдгорликлари жойлашган ерлар тарихий маданий аҳамиятга молик ерлар каторига киради.

Ўрмон хўжалиги эхтиёжлари учун бериб қўйилган ерлар ўрмон фонди ерлари ҳисобланади. Ўрмонзорлар барпо этиш, жарликларнинг кенгайишини тўхтатиш, шаҳарлар ва саноат марказлари теварагида ихота ўрмонзорлар ва кўкаламзор майдонлар барпо этиш учун бошқа мақсадларга мўлжалланган ерлар ўрмон фонди ерлари таркибига белгиланган тартибда ўтказилиши мумкин. Фуқаролар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга доимий эгалик қилиш ва фойдаланиш учун берилмаган барча ерлар захира ерларидир. Бундай ерлар жумласига доимий эгалик қилиш ва доимий фойдаланиш ҳуқуқи тугатилган ерлар ҳам киради (7-жадвал).

Захира ерлар туман, шаҳарларнинг давлат ҳокимияти тасарруфида бўлади ва қишлоқ хўжалиги мақсадлари учун эгалик қилиш, фойдаланишга ва ижарага беришга мўлжалланади. Туман ҳокими маҳаллий аҳамиятга молик захира ерларининг айрим участкаларини ўз қарори билан посёлка, қишлоқ ва овулларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тасаруфига бериши мумкин.

7-жадвалдаги маълумотдан кўринадики, умумий ер майдонининг 66,9% ини қишлоқ хўжалиги ерлари ташкил этади.

Олиб бораётган ер ҳисоби шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда 2010 йил 1 январга суғориладиган ер майдони 4220 минг гектар бўлиб, умумий майдоннинг 9,3% ини

ташкил этади. Ушбу майдонлардан олинаётган қишлоқ хўжалиги махсулотлари умумий қишлоқ хўжалик махсулотларининг 95% ини ташкил этади. Шу сабабли ҳам ишлаб чиқариш манбаларини жадал ривожлантиришда суғориладиган ерлардан тўғри ва оқилона фойдаланишни йўлга қўйиш катта аҳамият касб этади.

7-жадвал

Республика ер фондининг ер тоифалари бўйича тақсимланиши (2010 йил 1-январга бўлган ҳолати)

Ер тоифалари	Умумий майдон	
	минг га	%
Қишлоқ хўжалиги ерлари	29736,0	66,9
Захира ерлар	4630,8	10,4
Ўрмон фонди ерлари	7374,2	16,5
Аҳоли яшаш жойлари	221,2	0,49
Саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадлар учун берилган ерлар	1834,1	4,1
Табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреацион ва тарихий маданий аҳамиятдаги ерлар	7,4	0,01
Сув фонди ерлари	654,9	1,47
Жами ерлар	44457,9	100

Ер эгалиги (ердан фойдаланиш) ер кадастрининг асосий бирлигидир. Ягона давлат ер фонди нафақат фойдаланиш мақсадлари бўйича балки аниқ ер эгаликлари бўйича ҳам ажратилади. Республикада хозирги кунда асосий ердан фойдаланувчилар корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари: саноат, транспорт муассасалари ва ташкилотлари, алоҳида фуқаролар ҳисобланади. Шундай экан, ер кадастри ер фондининг ердан фойдаланиш гуруҳлари бўйича ҳам тақсимланиши тўғрисида маълумотлар бериш керак. Ердан фойдаланиш гуруҳлари бўйича тавсифлар олиш учун ер кадастри ҳар бир ердан фойдаланиш бўйича

алохида юритилиши лозим. Шу сабабли асосий ер кадастри бирлиги – бу ердан фойдаланишдир. Ердан фойдаланиш – бу ягона давлат ер фондининг таркибий қисмини ташкил этган, маълум бир ер эгаси (ердан фойдаланувчи)га қатъий белгиланган мақсадларда давлат томонидан берилган худуддир. У маълум майдонга, жойдаги ўринга ва доимий чегарага эга.

Ер бериш ер ажратиш асосида амалга оширилади. Ер участкаларини ажратиш ер қонунлари хужжатларида белгиланган тартибда Вазирлар Маҳкамасининг қарори, вилоят, туман ва шаҳар ҳокимиятларининг қарорларига асосан амалга оширилади. Ер эгалари (ердан фойдаланувчилар) ер участкаларидан асосий мақсадлари бўйича фойдаланишлари зарур. Берилиш муддатларига қараб ердан фойдаланиш икки турга бўлинади: доимий ва вақтинчалик. Олдиндан муддати кўрсатилмасдан берилган ерлар муддатсиз, доимий фойдаланишдаги ерлар деб эътироф этилади. Ердан муддатли фойдаланиш қисқа муддатли бўлиши мумкин. Ишлаб чиқариш эҳтиёжлари талаб қилган ҳолларда бу муддатлар тегишлича қисқа муддатли ёки узоқ муддатли даврга узайтирилиши мумкин. Яйлов чорвачилик учун ер участкалари қишлоқ хўжалиги корхоналарига берилиши мумкин.

Берилиш шартига қараб ерлар бирламчи ва иккиламчи ердан фойдаланишга ажратилади. Бирламчи фойдаланиш тўғридан – тўғри давлат ҳокимияти органлари томонидан ажратилади. Буларга жамоа хўжаликлари, кооперативлар (ширкатлар), бошқа қишлоқ хўжалик корхоналари, саноат корхоналари, транспорт муассасалари, ўрмон хўжаликлари ва бошқалар кириди.

Бирламчи ердан фойдаланишдан қонунда кўзда тутилган тартибда томорқа участкаларига иккиламчи тартибда ер берилиши мумкин. Бунда жамоа хўжалигининг бирламчи ерларидан иккиламчи фойдаланиш учун ер

майдонлари колхозчилар умумий мажлисининг қарорига асосан, бошқа ердан фойдаланувчиларга ерлар - маъмурият қарори бўйича берилади.

Муддатсиз ер эгалиги (ердан фойдаланиш) ерга эгалик ердан фойдаланиш ҳуқуқларини берувчи давлат далолатномаси билан тасдиқланади. Давлат далолатномасига биноан жамоа хўжаликларига бириктирилган ерлар жамоат ерларига ва томорқа ерларига бўлинади. Томорқа ерлари жойда (натурада) жамоа хўжаликнинг жамоа ерларидан ажратилади. Қишлоқ жойларда истиқомат қилувчи ишчилар, хизматчилар ва бошқа фуқаролар томорқа ерларида иккиламчи ердан фойдаланиш ҳуқуқи корхона, муассаса ва ташкилотлар ер кадастри китобида ҳамда қишлоқ оқсоқоллар кенгашининг хўжалик дафтарларида қайд этилган ҳолда расмийлаштирилади. Ер майдонларидан вақтинчалик фойдаланиш давлат қокимияти органларининг қарорлари билан расмийлаштирилади.

Ер кадастрида ер турларини классификациялаш. Ер эгалиги (ердан фойдаланиш) ер кадастрининг асосий бирлиги сифатида ўз мазмунига қараб турличадир ҳамда фойдаланиш тавсифи бўйича фарқланувчи турли табиий – тарихий хусусиятларга эга бўлган ер участкаларининг йиғиндисидан иборат. Булар ер турларини ташкил этади. Ер эгалиги (ердан фойдаланиш) чегарасида ер кадастри ер турлари бўйича юритилади. Шу сабабли ер тури ер кадастрининг асосий элементиدير. Турлича табиий хусусиятларга эга бўлган, аниқ бир ишлаб чиқариш мақсадларида системали тарзда фойдаланиладиган ер участкаларига ер турлари деб эътироф этилади.

Ер турларини классификациялашда айниқса, қишлоқ хўжалиги ер турларини ажратиш муҳимдир. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда тўғридан – тўғри фойдаланиладиган ер турларига қишлоқ хўжалик ер турлари деб эътироф этилади. Буларга ҳайдалма ерлар, кўп

йиллик дарахтзорлар, бўз ерлар, пичанзорлар ва яйловлар киради.

Булардан ташқари бошқа ер турлари бўйича ҳам алохида ҳисоб юритиб борилади. Булар: ўрмонлар, ботқоқликлар, сувлар, йўл ва йўлаклар, қурилишлар, ховлилар, кўчалар, майдончалар билан банд ерлар, кумлар ва қишлоқ хўжалигида фойдаланилмайдиган бошқа ерлардир.

Қишлоқ хўжалик экинларини экиш мақсадида системали тарзда фойдаланиладиган ер тури ҳайдалма ердир. Бунга экилган кўп йиллик ўтлар ва дам бериш учун қолдирилган шудгор ерлар ҳам киради. Пичанзор ва яйловларни яхшилаш мақсадида ҳайдалиб, чорва учун экилган ўтлар ва дарахтлар орасига экилган майдонлар экин ерларига кирмайди.

Сунъий равишда яратилган мевали кўп йиллик дарахтзорлар, бутазорлар ёки ўтсимон кўп йиллик ўсимликлар, махсулот берадиган доривор, техник дарахтзорлар кўп йиллик дарахтзорлар деб юритилади. Уларга боғлар, узумзорлар, тутзорлар, мевали кўчат-зорлар киради. Мева ҳосил олиш учун экилган кўп йиллик дарахтзорлар боғларни ташкил этади. Узумзорлар – узум олиш мақсадида экилган токзорлар; тутзорлар – ипак қуртини боқиш учун экиладиган плантациялари; мевали кўчатзорлар – кўп йиллик мевали дарахт кўчатларини етиштириш учун фойдаланиладиган ерлар.

Мунтазам экин экиб келинган, аммо бир йил ва ундан ортиқ даврда (куздан – кузгача) ҳайдалмаган ва фойдаланилмай қолган ерлар бўз ерлардир. Узлуксиз пичан ўриб туриладиган қишлоқ хўжалик ерлари пичанзорлардир. Кўпроқ пичан ўриб олиш мақсадида тубдан яхшиланган пичанзорлар тубдан яхшиланган пичанзорлардир. Қишлоқ хўжалигида чорва молларини узлуксиз боқиш учун фойдаланиладиган ерлар яйловлар деб эътироф этилади. Яйловлар асосан тубдан яхшиланган, маданийлаштирилган,

тоғ, чорва моллари ҳайдаладиган, сув билан таъминланган турларга ажратилади:

-тубдан яхшиланган яйловлар – чорва моллари истеъмол қиладиган табиий ўсимликларни бойитиш мақсадида махсус ўт уруғлари сепилган ҳамда саксавул ва бутазорлар ташкил этилган ер майдонлари;

-маданийлашган яйловлар – зарурий тартибда ишлов берилган, доимо ўғитланиб, чорва моллари учун ўт ўсиши яхшиланган ва вақти – вақти билан чорва моллари ҳайдаладиган яйловлар;

-тоғ яйловлар – тоғлик ерларда жойлашган яйловлар;

-чорва моллари ҳайдаладиган яйловлар – хўжалик марказидан узоқ муддатга (бутун мавсум давомида) чорва моллари ўтлаши учун ҳайдаладиган яйловлар;

-сув билан таъминланган яйловлар – мавжуд чорва молларини сув билан таъминлай оладиган, сув манбаига эга бўлган яйловдир.

Дарёлар, кўллар ва каналлар атрофида жойлашган яйловлар сув билан таъминланган ҳисобланади. Ўрмон ер майдонлари - ўрмон дарахтлари билан қопланган, шунингдек, ўрмонга кўшилмаган яқка дарахтлар, жарликлар атрофига экилган дарахтлар, қиялик, баландлик, дарё қирғоқла-рига, сув хавзалари атрофида, қумликлар ёнларида, ўрмон – боғ ерлари, ўрмон кўчатзорлари, шунингдек, дарахтлари кесиб олинган ўрмон ерлари, очик қолган ерлар, сийраклашиб қолган ўрмонлар, ёғоч кесиш учун ажратилган ерлар ва ёнгиндан нобуд бўлган (куйган) ўрмон кўчатлари ерларидир.

Ўрмонзорлар учун кўчат етиштиришга ажратилган ер майдонлари ўрмон кўчатхонасидир. Ўрмон учун кўчатзорлар; уруғликдан олинadиган кўчатзор, кўчат экиш учун ер бўлимлари, бирламчи (бошлангич) кўчат экиш ерлари, кўқарган қаламчалар ва қаламча қилиб экиладиган кўчатзор бўлимларига бўлинади.

Ер категориялари бўйича ер фондлари тақсимлангани

Ер категориялари	Умумий майдони	Хайдаладиган ерлар	Кўп йиллик дарахтзорлар	Пичанзор, яйлов, конлар	Томорқа ерлар	Ўрмон дарахтзорлари	Мел фонди	Бошқа ерлар
Қишлоқ хўжалиги аҳамиятидаги ерлар	25789,8	4037,9	339,4	16128,0	579,3	427,5	77,8	4199,9
Аҳоли пунктлари	230,6	1,2	1,4	6,5	62,4	4,5		154,6
Саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа аҳамиятидаги	1934,2	1,9	1,6	146,1	8,5	3,7		1772,4
Табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, тарихий-маданий аҳамиятидаги	12,6	0,1	0,2	7		0,2		5,1
Ўрмон фонди	8050,4	12,4	9,6	3304,7	0,9	1054,5	1,1	3667,2
Сув фонди	810,2	2,1	0,7	11	0,3	1,2		794,9
Захирадаги ерлар	7582,5	1		2740,8		20,3	0,4	4820
Умумий майдон	44410,3	4056,6	352,9	22344,1	651,4	1511,9	79,3	15414

Иҳота дарахтзорлари – алмашлаб экиш майдонларини шамолдан тўсиш, суғориладиган ва суғориш иншоотлари таъсирида тупроқ эрозиясидан сақлаш, кўрғоқчиликдан ва бошқа табиий ноқулайликдан асраш мақсадида экиладиган ўрмон минтақаларидир.

Ботқоқлик – ер ости сувларининг кўтарилиши ҳамда ёғингарчилик натижасида тупроқнинг устки қатлами сернам бўлиб кетган ерлардир. Жарликлар – ер қатламининг эрозия таъсирида ёмон жойлашганлиги ёки тупроқ қуйи қатламларининг генетик ҳолати ва қия кесиклиги 1 м дан кўп ерлари.

РЕСПУБЛИКАНИНГ ЕР ФОНДИ ТОИФАЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси ер майдони давлат мулки-умуммиллий бойлик ҳисобланади. Ундан унумли фойдаланиш ва асраб-авайлаш давлат томонидан муҳофаза қилинади. Ўзбекистон Республикаси ер фонди мақсадли аҳамиятига кўра қуйидаги асосий тоифаларга бўлинади:

- қишлоқ хўжалиги аҳамиятига эга бўлган ерларга қишлоқ хўжалик эҳтиёжлари ва мақсадлари учун мўлжалланган ерлар киради. Улар фақат қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини юритишни таъминлабгина қолмай, агроландшафтнинг қулай иқлим ва экологик шароитларини яратишга ҳам хизмат қилади.

- аҳоли пунктлари ерларига шаҳар, қишлоқ чегарасидаги ерлар, аҳоли яшаш жойлари, овуллар эгаллаган ерлар (қишлоқ аҳоли пунктлари чегараси ерлари қирмайди) киради.

- саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларда фойдаланиш учун мўлжалланган ерларга маълум мақсадда фойдаланиш учун юридик шахсларга берилган ерлар киради.

- табиатни муҳофаза қилиш, соғлимлаштириш, рекреация мақсадларида фойдаланиш учун мўлжалланган ерлар. Бу ерлар алоҳида табиий ҳудудлар эгалланган, табиий даволаш омилларига эга бўлган, шунингдек, оммавий дам олиш ва туризм мақсадларида фойдаланиладиган ерлар ҳисобланади. Бу тоифадаги ерларнинг асосий майдони кўриқхона ва миллий боғларга тўғри келади.

- ўрмон фонди ерларига ўрмонлар билан қопланган, шунингдек, ўрмон билан қопланмаган, лекин ўрмон хўжалиги эҳтиёжлари учун ажратилган ерлар киради.

- сув фонди ерлари туркуми ерларига сув объектлари, сув хўжалиги иншоотлари эгалланган ерлар ва

сув объектларининг қирғиқлари бўйлаб хўжалик юритиш учун корхона, ташкилот ва идораларга белгиланган тартибда ажратиб берилган ерлар киради.

- Заҳира ерларига фойдаланишга ва ижарага берилмаган юридик ва жисмоний шахсларга бириктирилмаган барча ерлар (шу жумладан, сув ости ерлари) киради.

1. Экин ерлари. Экин ерлар республика иктисодиёти ва кишлоқ хўжалигини ривожлантиришда энг муҳим аҳамиятга эга.

2. Лалми ерлар. Республика бўйича лалми ерларда кишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ёғингарчилик даврида тупроқ қатламида йиғилган намлик ҳисобига амалга оширилиши сабабли лалми экинлар ўртача йиллик ёғингарчилик миқдори 200 мм дан юқори бўлган ҳудудларда экилади.

3. Кўп йиллик дарахтзорлар. 2010 йил 1 январ ҳолатига кўра республикада кўп йиллик дарахтзорларнинг майдони 346,9 минг га ни ташкил этади.

4. Бўз ерлар. 2010 йил 1 январ ҳолатига кўра республикада бўз ерлар майдони 82,8 минг га ни ташкил этади.

5. Пичанзорлар. 2010 йил 1 январ ҳолатига кўра республикада пичанзорлар майдони 112,3 минг га ни ташкил этади.

6. Яйловлар. Республиканинг кўпчилик қисмини яйловлар ташкил этиб, улар чорвачиликнинг асосий озуқа манбаи ҳисобланади. 2010 йил 1 январ ҳолатига кўра республикада 22134,1 минг га яйлов майдони бўлиб, шундан сув билан таъминлангани 19434,4 минг га ни ташкил этади. Иқлим шароитларига кўра яйловлар чўл, адир ва тоғ минтақаларига бўлинади. Чўл минтақаси денгиз сатҳидан 500 метр баландликда, республиканинг шимолий - ғарбий қисмида жойлашган.

Шахсий томорка ерларининг ўсиши, минг.га
(10 йиллик маълумот бўйича)

Номланиши	2000 йил	2005 йил	2010 йил
Қорақалпоғистон Республикаси	27,0	29,7	34,5
Вилоятлар:			
Андижон	36,0	45,1	45,5
Бухоро	34,3	49,1	54,6
Жиззах	20,9	25,0	29,8
Навоий	12,0	17,4	18,3
Наманган	29,3	36,2	38,9
Самарқанд	49,8	67,8	74,3
Сирдарё	14,2	17,6	17,9
Сурхондарё	29,3	49,8	55,5
Тошкент	33,6	43,9	46,0
Фарғона	43,2	56,8	59,5
Хоразм	27,9	35,3	40,8
Қашқадарё	40,7	59,9	69,2
Жами	398,2	533,6	584,8

Бу ерлар йил мобайнида қоракўлчиликда яйлов сифатида фойдаланилади. Шарқда чўл минтақаси аста-секин адир минтақасига қўшилиб боради. Бу ерлар денгиз сатҳидан 1000-1200 м баландликда жойлашган. Адир минтақаси асосан кузги ва баҳорги яйлов сифатида фойдаланилади. қўй ва эчкилар бу ерларда йил мобайнида боқилади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЕР ФОНДИНИНГ ТАРКИБИ

Республика Ер фонди таркибига қишлоқ хўжалик ерлари (экин ерлар, пичанзорлар, яйлов, бўз, кўп йиллик дарахтлар билан банд ерлар); томорка ерлар, ўрмонзор ва бутазорлар, боғ ва сабзавот уюшмаларининг ерлари, мелиоратив қурилиш ҳолатидаги ва бошқа ерлар (сув ости, йўл ости, иморатлар билан банд) киради.

Ер фонди таркибининг асосий ер турлари бўйича 2000 йил 1 январ ҳолатига нисбатан 2010 йил 1 январ ҳолатига тақсимланиш динамикаси 10-жадвалда келтирилади.

10-жадвал

Ер фонди таркибининг асосий ер турлари бўйича тақсимланиши ва динамикаси, (минг га)

Ер турлари	01.01. 2005 й. ҳолати- даги майdonи	01.01. 2007 й. ҳолати- даги майdonи	01.01. 2008 й. ҳолати- даги майdonи	01.01. 2009 й. ҳолати- даги майdonи	01.01. 2010 й. ҳолатид аги майdonи	01.01. 2005 й. 01.01. 2010 й. фарқи +,-
1. Экин ерлар	4056,6	4052,7	4042,7	4049,0	4057,2	+0,6
шу жумладан, суғориладигани	3313,6	3307,4	3297,7	3296,3	3303,6	-9,9
2. Кўп йиллик дарахтзорлар,	352,9	336,4	337,0	338,8	335,8	-17,1
шу жумладан, суғориладигани	339,7	323,1	323,5	325,3	322,7	-17
3. Бўз ерлар	80,7	85,0	84,5	83,9	83,6	+2,73
шу жумладан, суғориладиган	46,5	48,4	48,3	48,1	48,4	+2,1
4. Пичанзор ва яйловлар	22263,4	21367,0	21217,1	21215,7	21207,3	-574,7
шу жумладан, суғориладигани	44,1	43,9	43,9	43,9	43,4	-0,6
5. Қишлоқ хўжалик ер турлари	26753,6	25841,1	25681,3	25687,4	25683,9	-1069,7
шу жумладан, суғориладигани	3743,9	3722,8	3713,4	3713,6	3718,1	-26,5
6. Томорка ерлар	642,9	667,3	677,3	679,7	691,3	+48,4
шу жумладан, суғориладигани	481,9	500,9	507,6	511,1	522	+34,8
7. Ўрмонзор ва бугазорлар	1511,9	2375,4	2817,7	2808,1	2811,4	+1299,5
шу жумладан, суғориладигани	44,6	47,2	47,7	47,8	48,8	+3,2
8. Жамоа боғдор- чилик- узумчи- лик ширкатлари	8,5	8,1	7,8	7,7	7,5	-1,0

Давоми

шу жумладан, суғориладиган	7,2	7,1	6,6	6,5	6,4	-0,6
9.Мелиоратив курилиш ҳолатидаги ерлар	79,3	79,5	79,5	78,7	78,6	-0,7
10. Бошқа ерлар	15414,1	15438,9	15149,7	15148,7	15137,6	-276,5
Жами ерлар:	44410,3	44410,3	44410,3	44410,3	44410,3	-
шу жумладан, суғориладиган	4277,6	4278,0	4275,3	4279,0	4295,3	+11,1

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ЕР ТУРЛАРИ

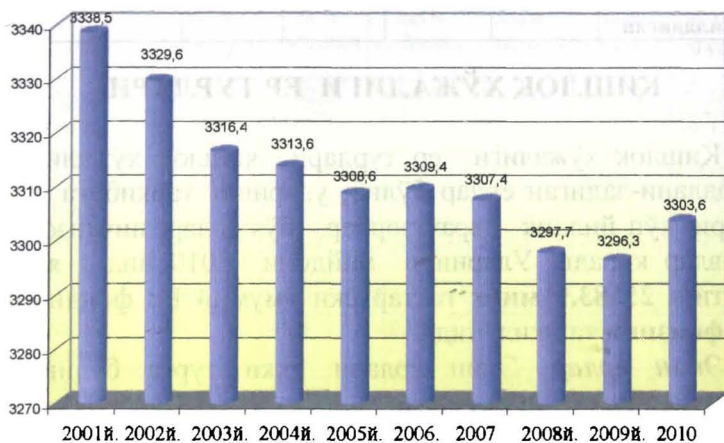
Қишлоқ хўжалиги ер турлари қишлоқ хўжалигида фойдалани-ладиган ерлар бўлиб, уларнинг таркибига экин ерлари, кўп йиллик дарахтзорлар, бўз ерлар, пичанзор ва яйловлар киради. Уларнинг майдони 2010 йил 1 январ ҳолатига **25683,9** минг гектар ёки умумий Ер фондининг **60,1** фоизини ташкил этади.

Экин ерлар. Экин ерлари икки турга бўлинади: суғориладиган ва лалми ерлар.

Суғориладиган экин ерлар. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиш ва суғориш учун яроқли бўлган, сув ресурслари билан суғоришни таъминлай оладиган ҳамда суғориш манбаи билан боғланган доимий ёки муваққат суғориш тармоғига эга бўлган ерлар суғориладиган ерлар жумласига киради.

Суғориладиган ерлар энг қимматбаҳо ер турларидан бири бўлиб, қишлоқ хўжалигини ва шу билан бирга республика иқтисодиётини ривожлантиришда биринчи даражали аҳамиятга эгадир. Суғориладиган экин ерларининг майдони республика бўйича **3303,6** минг гектар ёки суғориладиган қишлоқ хўжалиги корхона ва ташкилотлари фойдаланадиган ерларининг **78,6** фоизини ташкил этади.

Суғориладиган экин ер майдонларининг кейинги 10 йил давомида ўзгаришлар динамикасига назар солганимизда қатор йиллар давомида суғориладиган экин ер майдонларининг мунтазам камайиб кетганлигини, 2010 йил 1 январ ҳолатида эса бунинг аксини кырамиз. 2010 йил 1 январ ҳолатидаги суғориладиган экин ер майдонлари **3303,6** минг гектарни ташкил этади, бу эса 2005 йил 1 январ ҳолатига нисбатан **7,3** минг гектарга кўпайганлигини кўрсатади.

4-расм. Республикада суғориладиган экин ер майдонлари динамикаси, (минг га ҳисобида)

Лалмикор экин ерлар

Республика бўйича лалмикор ерлар майдони 2010 йил 1 январдаги ҳолатига кўра **746** минг гектарни ташкил қилади. Лалмикор ерларда қишлоқ хўжалик экинларини ўстириш фақат тупроқ қатламларида ёғинлар ҳисобига йиғилган намлик туфайли етиштирилишини ҳисобга олиб, йиллик ўртача ёғин миқдори 200 мм дан ошадиган ерларда лалмикор экинлар жойлаштирилади. Лалмикор ерлар намлик билан таъминланган, кам таъминланган ва таъминланмаган ерларга бўлинади. Бу бўлиниш тупроқ

минтақаларининг жойлашишига мос келади. Жигарранг ва қорамтир бўз тупроқ баланд минтақада намлик билан таъминланган, типик бўз тупроқ ўрта минтақада намлик билан кам таъминланган ва оч ранг бўз тупроқ қуйи минтақада намлик билан таъминланмаган лалмикор ерлар ҳисобланади. Лалмикор ҳайдалма ерлар майдонининг вилоятлар бўйича тақсимланиши 11-жадвалда келтирилган.

11-жадвал

Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлардаги лалмикор ҳайдалма ер майдонлари, (минг га)

Вилоятлар	Ер майдони
Жиззах	218,3
Қашқадарё	255,6
Навоий	19,9
Самарқанд	179,4
Сурхондарё	37,8
Тошкент	35,0
Жами:	746

Кўп йиллик дарахтзорлар

Ҳозирги кунда республика бўйича мевали дарахтзор, узумзор ва тутзорларнинг жами ер майдони **335,8** минг гектарни, шу жумладан суғориладигани **322,7** минг гектарни ташкил қилади ёки суғориладиган қишлоқ хўжалик ерлари таркибида кўп йиллик дарахтзорлар майдони **8,7** **фоизини** ташкил қилади.

Суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерлари таркибида кўп йиллик дарахтзорларнинг энг юқори солиштирма вазни Самарқанд (16,5 фоиз), Наманган (10,5 фоиз), Андижон (8,1 фоиз) ва Тошкент (10,9 фоиз) вилоятларига, энг кам Қорақалпоғистон Республикаси (2,6 фоиз) ва Сирдарё (1,7 фоиз) вилоятларига тўғри келади. Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар бўйича кўп йиллик дарахтзорлар майдони 12-жадвалда келтирилган.

**Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар бўйича
кўп йиллик дарахтзорлар майдони, (минг. га)**

Номланиши	Жами	Кўп йиллик дарахтзорлар			
		боғлар	узумзорлар	тутзорлар	бошқалар
Қорақалпоғистон Республикаси	8,6	2,9	0,2	2,4	3,1
шу жумладан, суғориладигани	8,6	2,9	0,2	2,4	3,1
Андижон вилояти	27,5	15,5	3,9	8	0,1
шу жумладан, суғориладигани	27,5	15,5	3,9	8	0,1
Бухоро вилояти	21,4	7	6,9	7,2	0,3
шу жумладан, суғориладигани	21,3	7	6,8	7,2	0,3
Жиззах вилояти	13,9	7,9	3,5	2,1	0,4
шу жумладан, суғориладигани	13,1	7,2	3,4	2,1	0,4
Қашқадарё вилояти	33,2	13,1	10,5	9,4	0,2
шу жумладан, суғориладигани	31,1	12,1	9,5	9,3	0,2
Навоний вилояти	10,5	3,3	4,5	2,5	0,2
шу жумладан, суғориладигани	10,3	3,2	4,4	2,5	0,2
Наманган вилояти	35,5	20,4	9,6	5,1	0,4
шу жумладан, суғориладигани	35,5	20,4	9,6	5,1	0,4
Самарқанд вилояти	55,3	19,8	27,5	7,7	0,3
шу жумладан, суғориладигани	51,6	16,5	27,1	7,7	0,3
Сурхондарё вилояти	32,7	11,7	15,4	4,7	0,9
шу жумладан, суғориладигани	31,2	10,8	15,1	4,7	0,6
Сирдарё вилояти	5,8	3,4	1	1,4	0
шу жумл. суғориладигани	5,8	3,4	1	1,4	
Тошкент вилояти	36,8	20,8	11,2	3,5	1,3
шу жумладан, суғориладигани	32,1	17,2	10,1	3,5	1,3
Фарғона вилояти	41,3	34,7	2,2	4,1	0,3
шу жумладан, суғориладигани	41,3	34,7	2,2	4,1	0,3
Хоразм вилояти	13,1	7,7	1,2	4,1	0,1
шу жумладан, суғориладигани	13,1	7,7	1,2	4,1	0,1
Тошкент шаҳри	0,2	0,1	0,1		
шу жумладан, суғориладигани	0,2	0,1	0,1		
Жами:	335,8	168,3	97,7	62,2	7,6
шу жумладан, суғориладигани	322,7	158,7	94,6	62,1	7,3

Жадвалдан кўриниб турибдики, кўп йиллик дарахтзорлар таркибида боғлар энг катта майдонни-50,1

фоизни, узумзорлар-29,1 фоизни, тутзорлар-18,5 фоизни ва бошқа ерлар-2,3 фоизни ташкил қилади.

Кўп йиллик лалмикор дарахтзорлар Тошкент, Қашқадарё, Самарқанд, Жиззах ва Сурхондарё вилоятларида намлик билан таъминланган лалмикор ерларга жойлашган. Лалмикор ерларга ва махсус тайёрланган терассаларга жойлашган кўп йиллик дарахтзорлар майдони **13,4 минг** гектар бўлиб, улардан боғлар **10,1 минг** гектар, узумзорлар **3,1 минг** гектар, тутзорлар **0,1 минг** гектар ва бошқа ерлар **0,1 минг** гектарни ташкил қилади.

Бўз ерлар

Бўз ерлар майдони **83,6 минг** гектар бўлиб, шундан суғориладиган ҳудудларда жойлашган бўз ерлар **48,4 минг** гектарни ва лалмикор ерлардагиси **35,2 минг** гектарни ташкил қилади.

Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар бўйича бўз ерлар 2010 йил 1 январ ҳолатига **83,6 минг** гектарни ташкил этади, уларнинг тақсимланиши эса 13-жадвалда келтирилган.

Суғориладиган бўз ерларга самарасиз фойдаланиш натижасида суғориш коидаларининг бузилиши ва тупроқ-мелиоратив ҳолатининг ёмонлашиши, эрозия таъсири, кучли шўрланиш, гипсланиш ҳамда янги ерларни сифатсиз ўзлаштирилиши оқибатида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришидан чиқиб қолган суғориладиган ва лалми ерлар киритилган. Бўз ерларнинг деярли кўп қисми Қорақалпоғистон Республикасига (9,3 минг гектар), Бухоро (6,9 минг гектар), Қашқадарё (22,8 минг гектар), Навоий (6,9 минг гектар) ва Сирдарё (11,1 минг гектар) вилоятларига тўғри келади.

**Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлардаги
бўз ерлар майдони (минг га)**

№	Вилоятлар номи	Жами	шундан	
			суғориладигани	лалмиси
1	Қорақалпоғистон Республикаси	9,3	9,3	0
2	Андижон	3,5	0,7	2,8
3	Бухоро	6,9	6,9	0
4	Жиззах	8,3	0,5	7,8
5	Қашқадарё	22,8	5,1	24,7
6	Навоний	6,9	6,8	0,1
7	Наманган	2,8	2,8	0
8	Самарқанд	6	0	6
9	Сурхондарё	0,3	0	0,3
10	Сирдарё	11,1	11,1	0
11	Тошкент	0,8	0,3	0,5
12	Хоразм	4,9	4,9	0
	Жами:	83,6	48,4	35,2

Суғориладиган бўз ерлар суғориладиган экин ерлар чегараларида кичик участкалар ҳолатида жойлашган, суғориш ва коллектор шоҳобчалари билан таъминланиб, тегишли мелиоратив тадбирлар амалга оширилса, бу ерларнинг ҳолати қайта тикланиши ҳамда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига қайтарилиши мумкин.

Пичанзор ва яйловлар

Республика ҳудудининг катта қисмини пичанзор ва яйловлар ташкил қилади. Бу ерлар кўйчиликни ривожлантириш учун асосий озуқа базаси ҳисобланади. Республикада **21207,3 минг** гектар табиий пичанзор ва яйловлар мавжуд бўлиб, шундан суғориладигани **43,3 минг** гектарни ёки умумий майдоннинг **0,20 фоизини** ташкил қилади. Сув

билан таъминланган яйловлар майдони эса **18447,9 минг** гектарни ташкил қилади. Табиий шароитларига қараб яйлов ва пичанзорлар чўл-текислик (чўл минтақаси), текислик-тепалик (адир минтақаси) ва тоғолди-тоғ (тоғ минтақаси) га бўлинади. Чўл-текислик пичанзор ва яйлов ерлари республиканинг шимолий - ғарбий қисмида, денгиз сатҳидан 500 м гача баландликда жойлашган. Улар йил давомида фойдаланиладиган пичанзор ва яйловлар бўлиб, асосан, қорақўлчилик зоналари ҳисобланади.

Шарқда чўл-текислик пичанзор ва яйловлари аста-секин текислик-тепалик пичанзор ва яйловларига ўтади. Бу ерларда денгиз сатҳига нисбатан баландлик 1000-1200 м гача етади.

Адир минтақаси пичанзор ва яйловлари, асосан, кузги ва баҳорги пичанзор ва яйловлардир. Бу фаслларда улардан йирик қорамолларни боқишда фойдаланилса, қўй ва эчкилар йил давомида боқилади.

Тоғ минтақасидаги тоғ олди-тоғ пичанзор ва яйловлари ғарбий Тяньшань тизмаларида, денгиз сатҳидан 2500 м баландликда жойлашган. Тоғ минтақаси пичанзор ва яйловлари ёзги ҳисобланиб, барча турдаги ҳайвонларни боқишга яроқли ҳисобланади.

Пичанзор ва яйловларнинг табиий минтақалар бўйича тақсимланиши 14-жадвалда келтирилган.

Жадвалда келтирилган маълумотлардан кўришиб турибдики, чўл минтақаси пичанзор ва яйловлари **14431,1 минг** гектар ёки республиканинг жами пичанзор ва яйловларининг **68,0 фоизини** ташкил қилади. Улар, асосан, Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Навоий, Жиззах ва Қашқадарё вилоятларида жойлашган.

Адир минтақаси пичанзор ва яйловлари **5713,1 минг** гектар ёки жами пичанзор ва яйловлар майдонининг **26,9 фоизини** ташкил қилади, улар, асосан, Бухоро, Қашқадарё, Жиззах, Сурхондарё ва Навоий вилоятларида жойлашган.

**Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар
чегарасидаги пичанзор ва яйловларнинг табиий
минтақалар бўйича тақсимланиши, (минг га)**

Номланиши	Умумий май- дони	шундан суго- рила- дигани	шу жумладан		
			Чўл	Адир	Тоғ
Қорақалпоғистон Республикаси	4709,6	27,1	4682,5	0	27,1
Андижон	21,2	0,8	3,0	18,2	0
Бухоро	2674,2	0	63,5	2510,7	100
Жиззах	746	0	195,9	444,6	105,5
Қашқадарё	1460,1	0,1	639,8	476,6	343,7
Навоий	9136,2	0	8566,6	545,8	23,8
Наманган	153	0	1,5	116,6	34,9
Самарқанд	795,6	0	19,1	651,2	125,3
Сурхондарё	861,7	0	83,1	579,8	198,8
Сирдарё	23,6	0	0	23,6	0
Тошкент	429,9	1,5	0	325,9	104,0
Фарғона	24	4,5	3,9	20,1	0
Хоразм	172,2	9,4	172,2	0	0
Жами:	21207,3	43,4	14431, 1	5713,1	1063,1

Дехқон хўжалиги (томорқа) ерлари

Дехқон хўжаликлари сони 2005 йил давомида 38393тага кўпайиб, уларга **11,3** минг гектар ер майдони ажратиб берилди. Жами деҳқон хўжалиklarининг сони **3349656** га бўлиб, улардаги томорқа ер майдони **623.4** минг гектарни ташкил қилади (15-жадвал).

**Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлардаги
дехкон хўжалиги (томорка) ерлари**

№	Вилоятлар номи	2005 йил 1 январ ҳолатига		2006 йил 1 январ ҳолатига		Фарқи +,-	
		Ердан фойдаланувчилар сони	Умумий майдони (минг. га)	Ердан фойдаланувчилар сони	Умумий майдони (минг. га)	Ердан фойдаланувчилар сони	Умумий майдони (минг. га)
1	Қорақалп. Респуб.	124004	35,2	124526	35,3	522	+0,1
2	Андижон	354875	45,6	367621	46,3	12746	+0,7
3	Бухоро	248438	56,5	248624	56,7	186	+0,2
4	Жиззах	119762	30,5	121386	29,6	1624	-0,9
5	Қашқадарё	321241	71,7	323698	73,2	2457	+1,5
6	Навоний	97910	19,7	99744	19,9	1834	+0,2
7	Наманган	289053	40,0	292693	40,5	3640	+0,5
8	Самарқанд	411216	80,0	416301	80,5	5085	+0,5
9	Сурхондарё	279773	57,8	280006	58,0	233	+0,2
10	Сирдарё	90507	18,1	91697	18,3	1190	+0,2
11	Тошкент	307562	47,2	308743	52,9	1181	+5,7
12	Фарғона	464980	63,2	469256	63,8	4276	+0,6
13	Хоразм	201942	46,6	220536	48,4	3419	+1,8
14	Тошкент ш.						
	ЖАМИ:	3311263	612,1	334965	623,4	38393	11,3

Фермер хўжаликлари ерлари

Республикада кишлок хўжалик ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва юритишнинг асосий шакли сифатида фермер хўжаликларини ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар яратилган. 2005 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 24 декабрдаги 607-

сонли “2005-2007 йилларда фермер хўжалиklarини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига асосан зарар кўриб ишлаётган, паст рентабелли 445 та ширкат хўжалиklари тугатилиб, уларнинг ер майдонлари шартнома асосида фермер хўжалиklarига тақсимлаб берилди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 8 ноябрдаги “2006 йилда қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкатлари)ни фермер хўжалиklarига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-215-сонли қарорига асосан 428 та ҳамда Ҳукумат комиссиясининг 2005 йил 12 ноябрдаги йиғилиш баёнига асосан 19 та, жами 447 та ширкат хўжалиklarини тугатилиб, фермер хўжалиklarига айлантириш жараёнида кўмита тизимидаги ташкилотлар мутахассислари томонидан 2010 йил 1 январ ҳолатидаги ер ҳисоботини тузиш даврида яқунланган ер майдонларини ялпи рўйхатдан ўтказиш натижалари ушбу ҳисоботда ҳисобга олинди.

2010 йил 1 январдаги ҳолатига кўра жами фермер хўжалиklarининг сони **121917 тани** ташкил қилиб, уларнинг ер майдони **3995 минг** гектарни ташкил қилади.

Саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа мақсадларида ва бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерлар

Саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерларга белгиланган мақсадларда фойдаланиш учун юридик шахсларга берилган ерлар қиради. Бу тоифадаги ерлар ташкилотларга юкланган вазифаларни бажариш учун белгиланган тартибда норматив ёки лойиҳа-техник ҳужжатлар асосида берилади. Саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерларнинг майдони 2010 йил 1 январ ҳолатига кўра **1970,9 минг** гектар ёки ерларнинг **4,4 фоизини** ташкил қилади. Бундай ерларнинг Қорақалпоғистон ва вилоятлар бўйича тақсимланиши 16-жадвалда келтирилган.

16-жадвал
 Саноат, транспорт, алоқа, муҳофизат ва бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерлар, (минг га)

№	Вилоятлари	Қишлоқ ва шаҳар ҳудудлари (га)	Қишлоқ ҳудудлари (га)	Шаҳар ҳудудлари (га)	Қишлоқ ҳудудлари				Бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерлар (га)	Шаҳар ҳудудлари		Бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерлар (га)	Бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерлар (га)	Бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерлар (га)	Бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерлар (га)
					Бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерлар (га)	Бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерлар (га)	Бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерлар (га)	Бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерлар (га)		Бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерлар (га)	Бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерлар (га)				
10	Қорағон вилояти	9920	13000	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1299,90
20	Қашғар вилояти	50850	14,90	0	0,10	0,10	0	0	0	0	0	0,30	0	0,10	14,50
30	Бухоро вилояти	39530	138,50	0,50	0,20	0,10	0	0,10	0,30	0,30	55,90	0,30	55,90	56,60	81,10
40	Жиззах вилояти	3880	23,50	0	0	0	0	0	0,40	0	6,30	0	6,30	6,30	16,80
50	Қашғар вилояти	10310	47,70	0,10	0,10	0	0	0	0,10	0	10	0	10	1,20	46,30
60	Наманган вилояти	12740	54,30	0	0,10	0,10	0	0	0	0	1,20	0,70	1,20	1,30	52,30
70	Наманган вилояти	20810	48,20	0,80	0,70	0,60	0,10	0	0,20	0,30	20,50	0,30	20,50	220	25,50
80	Самарқанд вилояти	29140	95,70	10	0,10	0,10	0	0	0,30	0,60	660	0,60	660	67,10	27,70
90	Сурхондарё вилояти	16000	109,80	0	0	0	0	0	80	0	13,90	0	13,90	13,90	87,90
100	Сурхондарё вилояти	4690	6,80	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6,80
110	Тошкент вилояти	30750	71,10	0,10	0,50	0,50	0	0	0,50	3,70	1,40	3,70	1,40	20	64,50
120	Фарғона вилояти	52630	48,70	0,10	0,10	0,10	0	0	0,10	0,80	0,80	0,80	0,80	10	46,70
130	Хоразм вилояти	21480	11,70	0,10	0,10	0,10	0	0	10	0,10	0,10	0,10	0,10	0,60	9,90
0	ЖАМЎМИ	302730	1970,90	30	20	180	0,10	0,10	1120	680	167,10	680	167,10	172,10	1799,90

Табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреация мақсадларида фойдаланиладиган ерлар

Табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреация мақсадларида фойдаланиладиган ерларга алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар эгаллаган, табиий-даволаш омилларига эга бўлган, шунингдек оммавий дам олиш ва туризм мақсадларида фойдаланиладиган ерлар киради. Бу тоифадаги ерлар майдонининг асосий қисмини кўриқхоналар ва миллий боғлар эгаллайди. Давлат табиий кўриқхоналари табиатни муҳофаза қилиш, илмий-тадқиқот ва экологик-маориф муассасалари бўлиб, мақсади-табиий жараён ва ходисаларни, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси генетик фондини, типик ва ноёб экологик тизимларини табиий ҳолатда сақлаб қолиш ва ўрганишдан иборатдир.

Тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар

Тарихий-маданий мақсадларда фойдаланиладиган ерлар-тарихий маданий ёдгорликлар жойлашган кўриқхоналар, мемориал боғлар, мозоёлар, археология ва тарихий ёдгорликларнинг тегишли муассасалар ва ташкилотларга доимий фойдаланишга берилган ерлардир. Тарихий-маданий мақсадларда фойдаланиладиган ерларнинг умумий майдони 2010 йил 1 январь ҳолатига кўра, **0,3 минг** гектарни ташкил қилади.

Ўрмон фонди ерлари

Ўрмон фонди ерларига ўрмон билан қопланган, шунингдек ўрмон билан қопланмаган бўлса ҳам, ўрмон хўжалиги эҳтиёжлари қун берилган ерлар киради. Бу тоифадаги ерлар майдони **8543,8 минг** гектарни ёки жами ерларнинг **19,2 фоизи**ни ташкил қилади. Ўрмон ҳудудларининг табиатни муҳофаза қилиш хусусиятлари ва ўрмонзорларни қайта тиклаш жараёнини узоқ кечишини ҳисобга олган ҳолда уларни муҳофаза қилиш ва кўпайтириш муаммосига қатта эътибор берилиши талаб

қилинади. Шу сабабдан, 1991 йилдан бошлаб қишлоқ хўжалиги мақсадларида фойдаланиб келинган **6029 минг** гектари ўрмон фонди ерлари тоифасига ўтказилган, бу эса ўрмон фонди ерлари майдонини кўпайтириш ва шу асосда тупроқлар деградацияланиши ва хўжалик мақсадларида ўрмон дарахтлари кесилишининг олдини олишда муайян даражада қулай шароит яратди.

Сув фонди ерлари

Сув фонди ерларига сув ҳавзалари (дарёлар, кўллар, сув омборлари ва шу кабилар) гидротехника ва бошқа сув хўжалиги иншоотлари эгаллаб турган, шунингдек сув ҳавзаларининг ва бошқа сув объектларининг қирғоқлари бўйлаб ажратилган минтақадаги ҳимоялаш зоналари ерлари, сув хўжалиги эҳтиёжлари учун корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга белгиланган тартибда берилган ерлар қиради. Сув фонди ерлари **825,3 минг** гектарни ёки умумий ер майдонининг **1,9 фоизини** ташкил қилади.

Заҳира ерлар

Заҳира ерларга эгаллик қилиш, фойдаланиш ва ижара мақсадида юридик ва жисмоний шахсларга берилмаган ҳамда бошқа ер тоифаларида ҳисобга олинмаган барча (шу жумладан, сув ости) ерлар қиради. Заҳира ерлар майдони **10388,5 минг** гектар ёки умумий майдоннинг **23,4 фоизига** тенг.

ЕР ЭГАЛИГИ, ЕРДАН ФОЙДАЛАНИШНИ РЎЙХАТ ҚИЛИШ ҲАМДА ЕР ҲИСОБИ

Ерларни рўйхат қилиш ер кадастрининг асосий таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Бу маълум бир ер участкасига мулкдорлик, эгаллик қилиш ёки фойдаланиш ҳуқуқини расмийлаштириш ва давлат миқёсида қабул

қилинган ягона шаклдаги ҳужжатларда акс эттириш бўйича ҳуқуқий тадбирдир. У ер қонун-ларида кўзда тутилган ҳоллардан ташқари ерга давлат мулкчилигини таъминлайди ва ерларни муҳофаза қилишга йўналтирилган.

Ер рўйхати маълумотлари ҳуқуқий кучга эга. Албатта ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчиларни рўйхат қилиш ишчи тизим сифатида бирданига шаклланмаган. У олдинги даврларидагидек ўтказилган ҳамда бошлангич вақтдан ерлардан фойдаланиш ҳуқуқини расмийлаштириш ҳамда ерга давлат мулкчилигини таъминлашга йўналтирилган. Шу билан бирга унинг вазифасига ерларнинг ҳуқуқий ва хўжалик ҳолатлари тўғрисидаги маълумотларни тўплаш, системали тарзда сақлаш ва янгилаб туриш кирган.

Ерга эгалик қилиш ердан фойдаланишни рўйхат қилиш ер ҳисоби билан узвий боғланган ҳолда олиб борилади.

Ерга эгалик қилиш (ердан фойдаланиш)ни рўйхат қилиш маълум бир ер участкасига эгалик қилиш (ер участкаларидан фойдаланиш) ҳуқуқини расмийлаштириш ва ер эгалиги (ердан фойдаланиш) тўғрисидаги маълумотларни қабул қилинган ҳужжатларда қайд қилиш билан боғлиқ масалаларни ўз ичига олади. У биринчи навбатда ерларнинг ҳуқуқий ҳолати тўғрисидаги маълумотлардан иборат. Аммо ердан фойдаланиш маълум бир мақсадга йўналтирилганлиги ҳамда маълум ҳудуд ва аниқ субъект билан боғлиқ бўлганлиги сабабли у ўз ичига ер участкаларининг хўжалик ҳолати, жойлашган ўрни ва ер эгалиги (ердан фойдаланиш)нинг ўлчамлари тўғрисидаги маълумотларни ҳам олади.

Ер участкасини ер эгалигига (ердан фойдаланувчига) бериш тўғрисидаги ваколатли давлат органларининг қарори ҳамда ер тузиш лойиҳасини жойга кўчириш ва участка чегараларини жойда маҳкамлаш тўғрисидаги далолатнома ер эгалиги (ердан фойдаланувчини) қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Давлат рўйхатида расмийлаштирилганидан

сўнг ер эгаси (ердан фойдаланувчи)га ерга эгалик қилиш (ердан фойдаланиш) ҳуқуқини берувчи ҳужжат топширилади.

Ер участкаларини эгалик қилиш ва фойдаланиш учун бериш ер ажратиш тариқасида амалга оширилади. Ер участкаларини ажратиб бериш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, туманлар, шаҳарлар ҳокимлари томонидан қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда амалга оширилади. Эгаликдаги ёки фойдаланишдаги ер участкасини бошқа шахсларга бериш шу участка белгиланган тартибда олиб қўйилганидан кейингина амалга оширилади.

Саноат корхоналари, темир йўллар ва автомобиль йўллари, алоқа ва электр узатиш линиялари, магистрал қувурлар қуриш учун, шунингдек, қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлмаган бошқа эҳтиёжлар учун қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган ёки қишлоқ хўжалиги учун яроқсиз бўлган ерлари берилади. Мазкур мақсадлар учун ўрмон фондига қаршли ерлардан ер участкалари асосан ўрмон билан қопланмаган майдонлар ёки бутазорлар ва арзон баҳо ўсимликлар билан қопланган майдонлар ҳисобидан берилади.

Ер эгасига (ердан фойдаланувчига) фойдаланишга ер участкалари берилиши мумкин. Бунда биринчи ҳолатда ҳам иккинчи ҳолатда ҳам барча ерлар яхлит ердан фойдаланишни ташкил этади, негаки ердан фойдаланиш битта субъектдан иборат. У ушбу барча ҳудуддан фойдаланиш бўйича маълум ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга. Ер эгалиги (ердан фойдаланиш) рўйхат қилинади ҳамда у ер рўйхати бирлигининг асосини ташкил этади. У эгалик қилиш (фойдаланиш) ҳуқуқининг объекти сифатида ёки ер эгалиги (ердан фойдаланувчи) нинг ўзга фаолияти сифатида гавдаланади ҳамда маълум аниқликдаги жойлашган ўрни ва ўлчамлари билан характерланади.

Ер эгалиги (ердан фойдаланувчи) давлат томонидан ерга эгалик қилиш (фойдаланиш) ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат олади. Ерлардан фойдаланиш турларига қараб ҳуқуқий расмийлаштириш ҳужжатлари ҳамда ердан фойдаланишларни рўйхат қилиш тартиби турлича бўлиши мумкин.

Ердан фойдаланиш бирламчи ва иккиламчи бўлиши мумкин. Агарда ерга эгалик қилиш (фойдаланиш) га давлат органлари томонидан берилган бўлса, бунда ердан фойдаланиш бирламчи ҳисобланади. Қонунда белгиланган тартибда ердан фойдаланувчилар ўзларига бириктирилган ер участкаларидан бошқа ердан фойдаланувчиларга беришлари мумкин. Бунда ердан фойдаланиш иккиламчи ҳисобланади. У фермер аъзолари вакилларининг мажлис қарорига асосан, бошқа ердан фойдаланувчи ерлардан – улар маъмуриятларининг қарорига асосан ажратилади. Корхона, муассаса ва ташкилотларга вақтинчалик фойдаланишга ер участкалари бирламчи ердан фойдаланувчининг розилиги билан «Ер кодекси»да кўрсатилган тартибда ажратилади.

Ерга эгалик қилиш (ердан фойдаланиш)ни рўйхат қилиш ерлардан фойдаланиш муддатлари бўйича амалга оширилади: муддатсиз ва вақтинчалик (узоқ муддатли ва қисқа муддатли). Муддати олдиндан белгиланмаган фойдаланиш муддатсиз ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, у доимий ердан фойдаланишдир. Бундай ердан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи Давлат далолатномалари берилади.

Ердан муддатли фойдаланиш қисқача муддатли бўлиши мумкин. Ишлаб чиқариш эҳтиёжлари талаб қилган ҳолларда бу муддатлар вақтинча фойдаланиш муддатларидан ортиқ бўлмаган даврга узайтирилиши мумкин. Ер участкаларидан фойдаланиш муддатларини узайтириш ана шу участкаларни берган органлар томонидан амалга оширилади. Яйлов чорвачилиги учун ер участкалари

қишлоқ хўжалиги корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига берилиши мумкин.

Ер эгалиги (ердан фойдаланиш) давлат рўйхатини амалга ошириш ердан фойдаланиш тоифалари бўйича белгиланган тартибда туман ва шаҳар хокимиятларида амалга оширилади. Ҳар бир ердан фойдаланиш бўйича муддатсиз, узоқ муддатли ва қисқа муддатли ерлар алоҳида – алоҳида рўйхат қилинади. Асосий ер рўйхати маълумотлари сифатида қуйидагиларни ажратиш мумкин: ердан фойдаланиш ва ердан фойдаланувчиларнинг номи, фойдаланиш тури, жойлашган ўрни, фойдаланиш муддати, ер майдони ва ердан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи ҳужжатнинг номи, унинг тартиб рақами ҳамда ердан фойдаланувчига берилган вақти. Ердан фойдаланишнинг давлат рўйхати туман (шаҳар) Давлат ер кадастри дафтариининг биринчи бўлимида амалга оширилади. Ер рўйхати маълумотлари туманнинг ва алоҳида ердан фойдаланувчиларнинг бошқа кадастр ҳужжатларида ҳам қайд қилинади. Масалан, корхона, муассаса ва ташкилотларнинг ер кадастр китобининг биринчи бўлимида туман (шаҳар) Давлат ер кадастр дафтариининг биринчи бўлимида қайд қилинган корхона, муассаса ва ташкилотларнинг асосий ер рўйхати маълумотлари келтирилади. Китобнинг бешинчи бўлимида томорқа ерларининг майдонлари қайд қилинади. Улар тўғрисида маълумотлар қишлоқ оқсоқоллар Кенгашида юритиладиган Хўжалик китобида ҳам қайд қилинади.

Ер эгалиги (ердан фойдаланиш)ни рўйхат қилиш асосий (бирламчи) ва жорий (кундалик) турларга бўлинади. Бирламчи рўйхат қилишда янги ер эгаликлари (ердан фойдаланишлар) ни расмийлаштириш, ер рўйхати ҳужжатларига зарур маълумотларни тушириш ва тизимга келтириш бўйича ишлар амалга оширилади. Уни ўтказиш жараёнида ердан фойдаланиш тўғрисида бирламчи ёзув

туширилади. Кейинчалик, хўжалик ривожланиши ва ердан фойдаланишнинг ўлчамлари ва таркибида у ёки бу кўринишдаги қонуний ўзгаришлар бўлади, яъни ерларнинг ҳуқуқий ҳолатини аниқлашга зарурият туғилади. Масалан: давлат ва жамоат заруриятлари учун ер ажратилиши натижасида, ердан фойдаланишнинг умумий ер майдони, алоҳида ердан фойдаланиш турларининг майдонлари ўзгаради. Бундай ҳол, айниқса ердан вақтинчалик фойдаланишда кўп учрайди. Баъзи ҳолларда эса аксинча, ердан фойдаланувчига олдин ундан олинган ер участкаси қайтариб берилади, негаки, энди олдин ажратиб берилган мақсадлар учун ердан фойдаланишга эҳтиёж қолмаган. Бундан бошқа ҳам катор қонуний сабаблар бўлиши мумкин.

Ердан фойдаланишдаги бўндай барча қонуний ўзгаришларни расмийлаштириш ва ушбу ўзгаришларга ҳамда бирламчи рўйхат маълумотларига ва ҳужжатларга зарурий аниқликлар киритиш ердан фойдаланишнинг жорий рўйхати тартибида амалга оширилади. Шу тарзда ер рўйхати маълумотлари доимий равишда шу кун талаби даражасида ушлаб турилади

Ер ҳисоби-давлат ер кадастрининг таркибий қисми бўлгани ҳолда хўжалик ҳисобининг бир тури ҳисобланади. Уни олиб боришнинг ўзига хос хусусияти бор. Бу хусусият ер майдонларининг ишлаб чиқариш воситаси сифатидаги хусусияти билан боғлиқ. Халқ хўжалиги тармоқларида ер турли мақсадларда фойдаланилади. Шундай экан, унинг ҳисобини юритиш амалга оширилади. Ер, уй – жой биноларини, саноат, қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги, транспорт корхоналари, маданият муассасалари, соғлиқни сақлаш масканлари ва бошқаларни жойлашиш ўрни сифатида ҳисобга олинади.

Ерларни ҳисоб қилишда ишлаб чиқаришнинг турли тармоқларида бир томондан, умумийлик мавжуд, иккинчи томондан ўзига хос хусусиятлар ҳам мавжуддир. Бу ҳол ишлаб чиқаришнинг турли тармоқларида ва инсон

фаолиятининг бошқа сохаларида ернинг тутган ўрни билан боғлиқдир. Ҳамма жойда ер кенглик асоси сифатида ҳисобга олинади. Шу сабабли ҳам у энг аввало, ўз ўлчамлари ва кенликдаги жойлашуви билан характерланади. У ёки бу ишлаб чиқариш корхонаси жойлаштириш ва қуриш учун ушбу мақсад учун берилган ер майдони тўғрисидаги маълумотга эга бўлиш зарур. Аммо тенг ўлчамдаги майдон битта ёки бир неча алоҳида жойлашган участкалардан ташкил бўлиши мумкин. Шу сабабли ҳам ишлаб чиқаришни тўғри ташкил этиш учун корхонага ажратилган ернинг кенглик ҳолати тўғрисидаги маълумотга эга бўлиш зарур.

Ишлаб чиқаришнинг баъзи тармоқларида (қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги) ерларни кенглик асоси сифатида ҳисоб қилишдан ташқари, уни асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида ҳам ҳисоб қилиш зарур. Бу эса ўз навбатида, ерлардан фойдаланиш ва уларнинг сифат ҳолати тўғрисидаги махсус маълумотлар олиш заруриятини туғдиради. Бунга биринчи навбатда қишлоқ хўжалик ерларининг таркиби ва сифати тўғрисидаги маълумотлар киради.

Ер ҳисобида ерларнинг миқдор жиҳатидан ҳисобини юритиш ҳамда сифат тавсифини бериш учун натурал ўлчовлар қўлланилади. Ҳисоб халқ хўжалигини режалаштириш, мамлакат ер фондидан оқилона ва самарали фойдаланиш ҳамда муҳофаза қилиш учун зарур бўлган ерларнинг миқдори, сифати ва хўжалик жиҳатдан фойдаланиш тўғрисидаги маълумотларни олиш, қайта ишлов бериш, таҳлил қилиш ва сақлашга йўналтирилган. У муҳим аҳамиятга эга. Унинг маълумотлар мазмуни энг аввало қишлоқ хўжалиги зарурияти бўйича аниқланади. Негаки, ер халқ хўжалиги алоҳида тармоқларида турли мақсадларда фойдаланилар экан, шу сабабли ҳам ер ҳисобига турлича талаблар қўйилади.

Аниқ вазифаларга ва асосий мақсадларга қараб ер ҳисоби турлича роль ўйнаши мумкин. Баъзан у давлат ва баъзан маълум бир тармоқ бўйича тадбир сифатида гавдаланади. Умумдавлат вазифаларини бажаришда (халқ хўжалигини режалаштириш, мамлакат ер фондидан самарали фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш ва ҳ. к.) у давлат тадбири сифатида намоён бўлади. Бу ҳолда унинг вазифаси, мазмуни ҳамда юритиш тартиби давлат томонидан аниқланади. Давлат қуйидагиларни белгилайди: ер ҳисоби информациялари ва уларни олиш усуллари; ҳисоб – китоб ва ҳисобот ҳужжатларининг шакли ва мазмунини уни амалга оширувчи органлар ва одамларни; ерларни ҳисоб қилишни юритиб боришни белгилайди.

Ҳисоб юритишнинг белгиланган тартиби мамлакатни барча ҳудудлари учун мажбурийдир. Давлат ҳисобининг объекти бўлиб давлат ягона ер фонди хизмат қилади.

Халқ хўжалигининг у ёки бу тармоғи масалаларини муваффақиятли ҳал қилиш мақсадида ушбу тармоқ устидан раҳбарлик қилаётган идорага ушбу тармоқ корхоналари фойдаланаётган ерлари тўғрисида маълумотлар зарур. Масалан: ўрмон хўжалиги корхоналари томонидан ўрмон хўжалигини оқилона юритиш учун улар ихтиёрида фойдаланилаётган, ўрмон билан қопланган ҳудуднинг ҳолати ва фойдаланиши тўғрисида аниқ маълумотлар зарур. Шаҳар ҳокимияти ва унинг органларига шаҳар чегарасидаги ерларнинг ҳолати ва ҳақиқий фойдаланилаётганлиги тўғрисида маълумотлар зарур. Шу сабабли ҳам ерларнинг давлат ҳисоби билан бир қаторда тармоқли ҳисобини ҳам юритишга зарурият туғилади. Унинг объекти бўлиб, маълум бир вазирлик (идора) ихтиёридаги ерлар хизмат қилади. Ушбу ҳисоб турлари ўртасида маълум бир ўзаро алоқа бўлиши зарур.

Тармоқ ҳисоби давлат ҳисобининг мазмуни ва талабларини ҳисобга олган ҳолда тўзилади. У ўз таркибига

ушбу тармоқ ишлаб чиқариши бўйича давлат ҳисоби учун зарур бўлган барча маълумотларни, шунингдек, аниқ бир тармоқ масалаларини ҳал қилиш учун зарур бўлган ўзига хос маълумотларни олади. Шунинг учун ҳам ерларнинг тармоқ ҳисобини юритиш тартибини ўрнатишда ушбу масалалар ерларни давлат ҳисобини амалга ошириш функцияси юкланган органлар билан келишилган бўлади.

Ер ҳисоби давлат тадбири сифатида ер кадастрининг таркибий қисмидир. Ерларнинг давлат ҳисоби ерларни миқдор ва сифат ҳисобини ўзида жамлагани ҳолда маълум тизимни ташкил этади. Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан ерларнинг давлат ҳисоби тизими ҳам ривожланган ва такомиллашган. Унинг ривожланишидаги қонуний ҳол шундан иборатки, доимий равишда ер шароитлари, ердан фойдаланиш ва ер турлари майдонларни аниқлаш, аниқлиги оша берган ерларнинг сифат тавсифи кенгая борган.

Ернинг мавжуд ҳолати ва фойдаланиш бўйича ҳисоб ишлари юқори сифатли план – харита материаллари асосида олиб борилади. Барча ер фонди маъмурий – ҳудудий бирликлар бўйича ҳисоб қилинади. Ер турларининг сифати, тупроқ қатлами, тупроқларнинг озуқа моддалари билан таъминланганлиги, рельефи, табиий ўтларнинг ҳолати, мелиоратив ҳолати ва бошқалар бўйича аниқланади.

Ер ҳисоби ягона услубият бўйича ўтказилади. Бу эса ўз навбатида ҳисобга олинган ер тоифалари ва мамлакатнинг алоҳида минтақалари бўйича маълумотларни таққослашни таъминлайди. Шу мақсадларда ер ва ер турларининг ягона классификацияси, ер ҳисоби информациясини олиш, қайта ишлаш ва гуруҳлашнинг ягона тизими қўлланилади.

Ер ҳисобининг объекти ягона давлат ер фонди бўлганлиги сабабли кимнинг ихтиёрида бўлишидан, ушбу вақтда бу ер майдонлари фойдаланилаётгани ёки йўқми, булардан қатъий назар ушбу давлат ер фондига кирувчи барча ерлар ҳисоб қилинади. Бошқача қилиб айтганда,

ягона давлат ер фондининг барча ерларини ҳисоб қамраб олиши керак. Бу эса умумий майдонни, уни таркиби ва ер тоифалари бўйича тақсимланишини тўғри аниқлаш имконини беради.

Ер ҳисобини тўғри ташкил этишнинг муҳим шарти – уни ўз вақтида узлуксиз юритишдир. Бу эса ер ҳисоби маълумотларини шу давр талаби даражасида ушлаб туришга имкон беради. Бу принцип ернинг ҳолатида ва фойдаланишда рўй берадиган микдорий ва сифат ўзгаришларни системали тарзда ҳисоб қилиб боришга зарурият туғдиради. Ерларни ҳисоб қилишда барча ўзгаришлар авваламбор натурада (жойда) қайд қилингандан сўнггина аниқлаш ва қайд қилиш зарур. Ер ҳисоби маълумотларини фақатгина текст ҳужжатларда қайд қилибгина қолмасдан балки план – харита материалларида ҳам ёритиш зарур. Ер ҳисоби ва ер ҳисоботи ҳужжатлари ўртасидаги мантиқий жиҳатдан доимий боғлиқлик бўлиши керак.

Ер ҳисобини ўтказишда имкони борича камроқ харажат талаб қиладиган маълумотларни олиш ва қайта ишлаш усуллари ва техник воситаларидан фойдаланиш зарур. Компьютерларни ва тасвирга олиш ҳамда кузатувчининг анча такомиллашган усулларини қўллаш мамлакат ер фонди ҳисобини тўғри ва ўз вақтида амалга оширишга имкон беради. Бу эса ўз навбатида, давлат ер кадастрини муваффақиятли юритишга замин бўлади.

Ерларни инвентаризация (йўқлама қилиш) ер ҳисобининг таркибий қисми сифатида мавжуд бўлиб, тезкор ҳисоб тадбиридир. Бу иш жойидаги ва кадастр ҳужжатларидаги мавжуд маълумотларини бир – бирларига мос келишини аниқлаш мақсадида, заруриятга қараб ўтказилади. Бунинг натижасида олинган кадастр маълумотлари биринчи навбатда ҳисоб маълумотларига туширилади. Ерларнинг йўқлама ишларини ўтказишда амалиётда мавжуд бўлган план – харита ва бошқа

материаллардан фойдаланилади. Маълумотларни жойга мос келишини аниқлаш ерларнинг кузатувида амалга оширилади. Бунда махсус равишда тасвирга олиш қоидага биноан ўтказилмайди.

Ер ҳисоби ишлари ўз вазифасига, мазмунига ва хусусиятига қараб ер кадастри сингари асосий (бирламчи) ва жорий (кундалик) турларга бўлинади. Бу иккала ҳисоб турлари ўзаро боғлиқдир ҳамда ягона ер ҳисоби жараёнининг маълум босқичларини намоён қилади.

Асосий ҳисобнинг вазифалари қуйидагилар:

- ҳисоб қилинадиган ҳудуд учун барча мавжуд план – харита материалларини олиш, тизимга солиш ва таҳлил қилиш;
- зарур бўлган бирламчи маълумотлар ва план – харита материалларини олиш мақсадида тасвирга олиш ҳамда кузатув бўйича дала кидирув ишларини ўтказиш;
- ҳисоб қилинадиган барча ерлар ўлчамларини, сифат ҳолатини, тақсимланиши ва фойдаланиш ҳолатини аниқлаш;
- махсус ер ҳисоби планларини тайёрлаш ва ер ҳисоби текст ҳужжатларига бирламчи ёзувларни тушириш;
- ер фонди таркибини ер тоифалари, ер эгаликлари, ердан фойдаланишлар, ер турлари бўйича аниқлаш ва маъмурий бирликлар (туман, вилоят, республика) бўйича сифат жиҳатдан тавсифлаш.

Бирламчи ҳисобни ўтказиш билан боғлиқ бўлган ишлар миқёсини умумий ҳолатда баҳолаш учун мисол тариқасида қуйидаги сонларга мурожаат қиламиз: Республикамиз ер фонди (44457,9 минг га) 1 республика, 12 вилоят, 165 маъмурий туман, 40 дан ортиқ вилоят аҳамиятидаги шаҳарлар бўйича ҳисобга олинади ва тавсифланади. Ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчилар сони ҳозирги кунга келиб 41400 дан, жумладан, қишлоқ хўжалиги корхоналари

15200 дан ошади. қишлоқ хўжалик ерлари, уларнинг турлари ва кичик турлари бўйича, яъни гуруҳлар, синфлар, механик таркиби бўйича тавсифи берилади, барча қишлоқ хўжалик ерларини баҳолаш амалга оширилади.

Бирламчи ҳисоб тасвирга олиш ва кузатув, планлар тузиш, майдонларни ҳисоблаш билан боғлиқ. Ҳисоб қилинаётган ерларнинг миқдори ва сифати тўғрисида тўла ва ҳар томонлама маълумотлар олиш учун юқори малакали мутахассислар томонидан ўтказилади. У қўйидаги иш босқичларни ўз ичига олади: тайёргарлик, дала, ҳисоб натижаларини расмийлаштириш.

Тайёргарлик ишлари жараёнида ҳисоб қилинадиган ҳудуддаги барча ерларнинг миқдори ва сифати тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига оладиган барча мавжуд материаллар ва ҳужжатлар тўпланади. Тўпланган материаллар ўз моҳиятига қараб гуруҳланади, ер ҳисоби учун яроқлиги нуқтаи назаридан таҳлил қилинади ва баҳоланади. План – харита материалларини, хўжаликлараро ва ички хўжалик ер тузиш лойиҳалари, маълумотлари, ер эғалиги (ердан фойдаланиш)ни рўйхат қилиш ҳужжатлари тўпланади ва ўрганилади. Шундан сўнг олиннадиган материалларнинг сифати ва аниқлигига қараб ҳисоб учун улардан фойдаланиш имкониятлари тўғрисидаги масала ҳал қилинади. Агарда материаллар эскирган бўлса, жойдаги ҳолатни ёритмаса, бундай ҳолатда план – хариталарни таҳрир қилиш ёки янгидан тасвирга олиш ва кузатув ишлари бўйича ишлар белгиланади, яъни янги босқич ишларига дастур аниқланади.

Дала–қидирув ишлари асосан натурада, яъни жойда зарурий ер ҳисоби маълумотларини белгилаш бўйича махсус ишларни ўз ичига олади. Буларга: тасвирга олиш, кузатув, мавжуд план – харита материалларни таҳрир қилиш киради. Дала ишларини ўтказгандан сўнг махсус тадбирлар – тупроқ анализи, ер ҳисоби маълумотларини

расмийлаштириш, майдонларни ўлчаш ва боғлаш, махсус ҳисоб – план ҳужжатларини тузиш амалга оширилади. Шундай тарзда олинган маълумотлар белгиланган тартибда кўриб чиқилади ва тасдиқланади. Шундан сўнггина улар бирламчи маълумотлар сифатида қабул қилинади ва текст ҳужжатларига ёзилади.

Бирламчи ҳисобни ўтказиш пайтида аниқланган ва қайд қилинган маълумотлар вақт ўтиши билан ҳақиқий ҳолатга мос келмай қолади. Бу ҳол шу билан тушунтириладики, ерлардан хўжалик фаолияти жараёнида фойдаланиш натижасида улар таркибида ва тақсимланишда маълум ўзгаришлар содир бўлади. Масалан, охириги йилларда давлат ва жамоат мақсадлари учун хар йили неча ўн минг гектар ер ажратилади. Ер майдонларида турли хил агротехник ва мелиоратив тадбирларнинг муваффақиятли олиб борилиши натижасида ер турларининг сифат ҳолати ўзгаради. Ҳатто томорқа ерларида ҳам катта аниқликлар ўтказилиши талаб қилинади. Шунинг учун ҳам ер кадастри ҳужжатларига туширилган бошлангич маълумотлар эскиради, натижада уларни системали тарзда янгилаб туриш зарур бўлади. Бу эса жорий ҳисоб асосида амалга оширилади.

Жорий ҳисобнинг вазифасига қуйидагилар киради: биринчидан, ерларнинг миқдори, сифати ва тақсимланишида юз берадиган ўзгаришлар тўғрисидаги маълумотларни аниқлаш ва қайд қилиш ва иккинчидан, бирламчи ҳисобда йўл кўйилган хато ва камчиликларни аниқлаш ҳамда аниқликлар киритишдир.

Хўжаликларда қонуний ўзгаришлар қайд қилинади. Шунинг учун жорий ҳисобда фақатгина ҳақиқий юз берган ўзгаришларни аниқлаш билан чекланиб қолмасдан, шу билан бирга, ушбу ўзгаришларнинг қонунийлигини ҳам аниқлаш зарур. Жорий ҳисоб ишлари мазмунининг фарқи шундан иборатки, уни ўтказишда асосий ҳисоб

материалларидан фойдаланилади ва фақатгина ернинг ҳолати ҳамда фойдаланишдаги ўзгаришларгина ўлчанади. Бунда қайтадан тасвирга олиш ишлари бажарилмайди ва план – харита материаллари тайёрланмайди. Шундай қилиб, жорий ҳисоб бирламчи ҳисобдан иш хажми ва характери бўйича фарқ қилади. Ўз характери бўйича юз берадиган ўзгаришлар қуйидаги турларда бўлади: ер турларининг трансформацияси (бир турдан иккинчисига ўтиши) натижасида ер турларининг майдонларида; тупроқларнинг сифат ҳолатларида; ер ажратиб олиш ва ер ажратиб бериш натижасида ер эгаликлари (ердан фойдаланишлар) ва бошқа ҳисоб бирликлари ўлчамларида; ер эгаликлари (ер фойдаланишлар) алоҳида тоифалари ер майдонларида; асосий ер тоифалари майдонларида; маъмурий бирликлар ҳудудининг майдонларида.

Асосий ва жорий ҳисоблар ўртасида алоқа мавжуд. Биринчиси иккинчисини ўтказишга замин яратади, унинг таъсир доирасини аниқлайди; иккинчиси эса биринчининг маълумотларини талаб даражасида тутиб туради. Бирламчи ва жорий ҳисобларда миқдор кўрсаткичлар билан бир қаторда сифат кўрсаткичлар ҳам ёритилади.

Ер ҳисобини тўғри йўлга қўйишда тасвирга олиш катта аҳамият касб этади. Фақат тасвирга олиш ва шу асосда олинган хариталардан фойдаланиш асосида мамлакат ер фондини мумкин қадар тўғри ҳисоб қилишга имкон беради. Тасвирга олиш материаллари ер эгаликлари (ердан фойдаланишлар) майдонлари, ер турларининг таркиби тўғрисидаги аниқ маълумотлар олиш имконини беради. Бу маълумотлар ерларни сифатини ҳисоб қилиш учун зарурдир.

Тасвирга олиш асосан ер устида ва аэрофототасвирга олишга бўлинади. Ҳозирги пайтда аэрофототасвирга олиш ерларни давлат ҳисобида тасвирга олишнинг асосий туридир. У мамлакат ер фондини, жумладан, ҳар бир ер эгалиги (ердан фойдаланиш) ерларнинг ҳолати ва фойдаланиш

Ўлчамлари тўғрисидаги тез ва нисбатан арзон зарурий маълумотлар олишга имкон беради. Унинг маълумотлари ва ердан фойдаланишни ҳисобга олиш учун зарур бўлган жойнинг элементлари ер устида тасвирга олишга нисбатан кўпроқ ёритилади. Масалан, аэрофототасвир материаларида фақатгина ер турларининг контурларигина эмас, балки турли хилдаги экин майдонларнинг чегаралари, эрозиянинг ривожланиш даражаси ва бошқалар ҳам қайд қилинади. Аэрофототасвирлар айниқса кичик-кичик ер участкаларига эга бўлган томорқа ерларини ҳисоб қилишда жуда қимматдир. Ушбу материаллар асосида ер ҳисобини ҳозирги давр талаби даражасида ушлаб туриш мумкин. Кейинги йилларда ер ҳисобига фазодан тасвирга олиш материаллари ҳам кириб келмоқдаки, бу яқин истиқболда муҳим аҳамиятга эга бўлган тадбирлардан бирига айланади.

Ҳисоб маълумотларини олишнинг жуда муҳим усулларида бири – бу кузатувдир. Давлат ер ҳисобида ўтказиладиган кузатув ишининг вазифасига асосан ер турларининг ҳақиқий ҳолатини ва фойдаланишини аниқлаш, шунингдек, уларни қишлоқ хўжалигида имкон борича жадал фойдаланиш имкониятларини аниқлашдир. Кузатувлар асосан икки турга бўлинади: махсус ва агрохўжалик. Махсус кузатувларга тупроқ, геоботаник ва мелиоратив кузатувлари киради. Агрохўжалик кузатувида жойида ҳар бир контур ва ер турининг ташқи белгилари ва ҳолати бўйича унинг сифати ҳамда келгусида имкон борича оқилона фойдаланиш йўллари аниқланади.

Бирламчи маълумотлар олиш ва ердан фойдаланишни назорат қилиш учун экин майдонлари ва томорқа ерларини ўлчов ишлари ўтказилади. Ўлчов асосан ёппасига ва танланган турларга бўлинади. Ёппасига ўлчовда – барча майдонлар қамраб олинади, танланганда эса – худуднинг бир қисмигина ўлчанади.

ЕР МОНИТОРИНГИ МАЗМУНИ ВА ТИЗИМИ

Ер мониторинги ер фондидаги ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаш, ерларга баҳо бериш, салбий жараёнларнинг олдини олиш ва оқибатларини тугатиш мақсадида унинг ҳолатини кузатиб бориш тизимидан иборат.

Ўзбекистон Республикасининг барча ерлари, уларнинг ҳуқуқий режими, фойдаланиш мақсади ва характеридан қатъий назар, мониторинг объекти ҳисобланади.

Мониторинг ерлардан фойдаланиш мақсадини ҳисобга олган ҳолда олиб борилади ва фонди тоифаларига мувофиқ қуйидаги кичик тизимларга бўлинади:

- ✓ қишлоқ хўжалиги мақсадидаги ерлар мониторинги;
- ✓ аҳоли пунктлари ерлари ва мониторинги;
- ✓ таноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадлардаги ерлар мониторинги;
- ✓ табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекрецион мақсадлардаги ерлар мониторинги;
- ✓ ўрмон фонди ерлари мониторинги;
- ✓ сув фонди ерлари мониторинги;
- ✓ захира ерлар мониторинги.

Қуйидагилар Ўзбекистон Республикаси ер мониторингининг асосий вазифаси ҳисобланади:

-ер фонди ҳолати ўзгаришларини ўз вақтида аниқлаш устидан кузатишлар тизимини ташкил этиш ва амалга ошириш, уларни баҳолаш, салбий жараёнларни прогнозлаш ҳамда уларнинг олдини олиш ва бартараф этиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш;

-давлат ер кадастри юритилишини, ердан фойдаланишини, ер тузишни, ер фондидан мақсадли ва оқилона фойдаланиш, ерларни муҳофаза қилиш ва ер ресурсларини давлат томонидан бошқаришга доир бошқа функциялар устидан давлат назоратини ахборот билан таъминлаш.

Худудий жиҳатдан ерларнинг республика, минтақавий ва маҳаллий мониторинги амалга оширилади.

Минтақавий мониторинг физик – географик, маъмурий ва бошқа чегаралар билан чегараланган худудларни қамраб олади.

Маҳаллий мониторинг алоҳида ер участкалари ва манзара-экология комплексларини қамраб олади.

Ер мониторинги мазмуни ер фонди ҳолатини махсус ташкил этилган мунтазам кузатишлар (суратга олиш, текшириш ва қидирув) дан қуйидагилар ўзгаришларини аниқлаш, баҳолаш ва прогнозлашдан иборат бўлади:

-ерга эгалик қилиш, ердан фойдаланиш, экинзорлар, далалар, участкалар, манзара – экология комплексларини ҳолати.

Ерлар унумдорлигининг ўзгаришига, уларнинг таназзули ва деструкцияси (аридизация ва чўлланиши, сув, ирригация ва шамол эрозияси, чиринди микдори ўзгариши, тупроғ таркибининг ўзгариши, оҳаклилиги, бегона ўт босганлиги, шўрланганлиги, қишлоқ хўжалиги ерларининг ўт босганлиги, ерларнинг пестицидлар, оғир металллар, радионуклидлар ва бошқа токсик моддалар, саноат, маиший ва бошқа чириндилар билан ифлосланиши) га таъсир қилувчи жараёнлар:

Табиий озуқабоп ўтлар қоплами ҳолатининг ўзгариши (ўсим-ликлар таркиби, тузилиши, ҳосилдорлиги, сифати ва тўйимлили-гининг ўзгариши) билан боғлиқ жараёнлар;

Дарёлар қирғоқларининг, Орол денгизи, кўллар, сув омборлари, ирригация ва гидротехника иншоотларининг фаолияти;

Жарликлар ва ўпқонлар, ўпирилишлар, сел оқимлари, зилзилалар, сув тошқинлари, «дегишлар», карст, ер чўкиши, бошқа экзоген ва эндоген жараёнлар ва антропогенноген ҳодисалар туфайли пайдо бўлган жараёнлар;

Аҳоли яшаш жойлари, нефть ва газ қазиб олиш, тозалаш иншоотлари, гўнгхоналар, ахлатхоналар, ёнилғи мойлаш материаллари, ўғитлар, захарли химикатлар омборлари, токсик саноат чиқиндилари ва радиоактив материаллар кўмилган жойлар, шунингдек бошқа саноат объектлари ерларнинг ҳолати.

Ерларнинг ҳолати ўзгаришларининг йўналиши ва жадаллигига оид бир қанча изчил кузатишларини (даврий, мавсумий, суткалик) таҳлил қилиш, олинган кўрсаткичларни ерларнинг сифат ҳолати нормативлари билан таққослаш орқали баҳоланади. Ер ҳолатини баҳолаш кўрсаткичлари муайян давр ёки сана учун ҳам абсолют, ҳам нисбий кўрсаткичларда (ўлчов бирлигида) ифодаланади.

Ерлар ҳолатини баҳолаш натижаларига кўра тезкор маълумотлар, ахборотлар, прогнозлар ва тавсияномалар тузилади, уларга ўзгаришлар, айниқса салбий ўзгаришларнинг динамикаси, уларнинг йўналишини ва жадаллигини тавсифловчи мавзули хариталар, картограммалар, жадваллар ва диаграммалар илова қилинади.

Ер мониторингини юритиш бўйича ишлар давлат бюджети маблағлари ҳисобига амалга оширилади.

СУҒОРИЛАДИГАН ЕРЛАРНИНГ СИФАТИ БЎЙИЧА СИНФЛАРГА ТАҚСИМЛАШ ВА КАДАСТР БАҲОЛАШ

Суғориладиган ерлар, асосан, республикамизнинг тоғолди ва текислик қисмларида жойлашган, бу эса ўз навбатида тупроқларнинг пайдо бўлиш жараёнига боғлиқ равишда уларнинг сифат жиҳатидан фарқлинишини ҳамда кишлок, хўжалик ерларидан фойдаланиш хусусиятини белгилайди. Паст тоғлар, ТОҒ ости ва тоғолди ҳудудларида таркалган бўз тупроқлар минтақасидаги суғориладиган тупроқлар, асосан, шўрланиш билан боғлиқ мелиоратив

тадбирларни талаб этмайди, ammo, бу ерларда суғориш (ирригация) ва сув эрозияси жараёнлари кузатилмоқда.

Суғориладиган ерлар тупроқ шароити, механик таркиби, шўрланиш даражаси, гипсинг мавжудлиги, тошлоқлиги, эрозияга мойиллиги ва бошқа хусусиятлари бўйича фарқланади.

Паст тоғлар, тоғости ва тоғолди ҳудудларидаги тик (вертикал) минтака тупроқлари суғориладиган барча ерларнинг 43 фоизини ташкил этади, шулардан турли тусли бўз тупроқлар 0,8; типик бўз тупроқлар 17,3; оч тусли бўз тупроқлар 18,1; бўз ўтлоқи, ўтлоқи ва ботқоқ ўтлоқи тупроқлар 6,8 фоизни ташкил қилади.

Чўл зонаси текислик ҳудудларидаги тупроқлар суғориладиган ерларнинг 57 фоизини ташкил этиб, шулардан тақир тупроқлар 8,2 фоизни, ўтлоқи-тақир, ўтлоқи ва ботқоқ ўтлоқи тупроқлар 47 фоизни, сур тусли кўнғир, сахро-қумлоқ тупроқлар, шўрхоқлар 1,8 фоизни ташкил қилади.

Республика бўйича ўрта кумоқ таркибли тупроқлар салмоғи юқори бўлиб, жами суғориладиган ерларнинг 47 фоизини ташкил этади.

Бундай тупроқларнинг сув-физик хусусиятлари мўътадил бўлади, улар етарли нам сақловчи ва сув ўтказувчан бўлиб, тузларнинг ювилиши ва ишлов берилиши осон.

Механик таркиби оғир кумоқли тупроқлар суғориладиган ерларнинг 25 фоизини ташкил этади. Улар бир қатор ноқулай сув-физик хоссаларига эгадир.

Ернинг сифатини баҳолашда асосий омил бўлиб, унинг унумдорлиги ҳисобланади ва бонитет балли бўйича аниқланади.

Тупроқ бонитировкаси – тупроқ сифатининг солиштира қиймати бўлиб, ернинг ўртача агротехника ва деҳқончиликдаги ишлаб чиқариш қобилиятини кўрсатади. Бонитировка қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлиги

билан боғлиқ бўлиб, тупроқ хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, «Суғориладиган тупроқларда бонитировка ўтказиш услубий қўлланмаси» асосида тузилади.

Ўзбекистоннинг суғориладиган деҳқончилик шароити учун бонитировка пахтачиликда қабул қилинган. Бонитировкада тупроқнинг асосий хоссалари ва табиий шароитлари: тип ва типчалар, суғориш бошланган давр, маданийлашгани, ҳарорат заҳиралари билан таъминланганлиги, механик таркиби, тупроқ ҳосил қилувчи жинс, қатламлар ости сув ўтказувчанлиги, шўрланиш даражаси, тошлоқлиги ва гипслашганлиги ҳисобга олинади. Баҳолаш ёпиқ 100 балли шкала бўйича амалга оширилади. Энг юқори 100 балл билан энг яхши, юқори ҳосилдорлиги билан ажралиб турувчи тупроқлар баҳоланади.

Тупроқнинг табиий унумдорлигини ҳисобга олиб, суғориладиган ерларнинг ҳосилдорлиги ва уларнинг қишлоқ хўжалигида фойдаланишга яроқлигининг потенциал имкониятларига кўра республикамиз суғориладиган ерлари бонитет балла бўйича 10 та синфга ва 5 та кадастр зона (гурӯҳ) ларига бириктирилган.

Биринчи кадастр зонаси (I ва II класслар)га янги ўзлаштирилган, кам ривожланган, хоссалари кучсиз ва унумдорлиги паст, деҳқончиликда фаол фойда чекланган, ўсимлик ўсиши учун зарурий озуқалар кам, тупроқ шароитлари паст ерлар киритилган. Бу зона ерларининг табиий шароити ёмон баҳоланиб, бонитет балли 0 дан 20 гачани ташкил этади. Республика қишлоқ хўжалиги суғорила-диганэкин ерларнинг 0,3 % ни ташкил этади. Бу ерлар Жиззах, Бухоро Навоий, Наманган, Сурхондарё, Фарғона ва Хоразм вилоятларида катта майдонни ташкил қилади ва механизмлар билан ишлов беришга ноқулай майда пайкаллардан иборат. Бу ерлардан фойдаланиш учун уларни ривожланишини тезлаштириш, шўрини ювиш, заҳини қочириш, эрозия ва чўкиш жараёнларини

камайтириш каби тадбирларни махсус биологик таъсир килувчи усуллар билан амалга ошириш зарур.

Иккинчи кадастр зонаси (III ва IV класслар)га янги суғориладиган ерларнинг катта қисми, фаол ўзлаштири-лаётган ва маданийлаштирилаётган ерлар киради. Ерларнинг хоссалари етарли даражада турғундир ва ҳаммаси суғоришга яроқли ҳисобланади, лекин экиладиган экин турлари чекланган. Тупроқлари шўрлан-ган, шамол эрозиясига учраган, сифти бўйича ўртачадан паст бўлиб, 21-40 бонитет баллари билан баҳоланади. Меъёрий ҳосилдорлик 12 ц/га ни ташкил этгани ҳолда ўзгарувчандир. Бу ерларни ишлаб чиқариш қобилятини ошириш учун планировка (текислаш), шўр ювиш, органик ўғитлар билан бойитиш, кўп йиллик ўтлар ва седиратлар экиш, тошли-шағалли ерларни кольмотаж қилиш ва бошқа тадбирлар мажмуасини амалга ошириш талаб қилинади.

Бу зонага тегишли ерларнинг умумий майдони жами суғориладиган экин ерларнинг 24,1 % ни ташкил этади. Бундай ерлар Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Жиззах, Наманган, Сирдарё, Сурхондарё, Фарғона ва Қашқадарё вилоятларида кўп тарқалган.

Учинчи кадастр зонаси (V ва VI класслар) га етарли даражада маданийлаштирилган янги ва қисман эски суғориладиган ерлар киритилган, тупроқларининг сифат баҳоси ўртача, 41-60 бонитет балларини ташкил қилади. Ҳозирги замон деҳқончилиги учун жойларда маданий-мелиоратив яъни ерларни захини қочириш, шўрини ювиш, эрозияга қарши агротехник тадбирлар ўтказилса, ердан тўғри фойдаланишнинг замонавий технологияларини доимий жорий этиш орқали тупроқнинг янги сифатларини пайдо қилишга эришиш мумкин.

Агар бу ерлардан нотўғри фойдаланилса, маданийлаш-тириш жараёни тўхтаб қолишидан ташқари тупроқ деградацияси бошланиши, гумус ва озуқа элементлари

пасайиб, нишабли ерларда эрозиянинг бошланиши ва тупроқ унумдорлиги камайиб кетиши мумкин. Бу классга мансуб тупроқлар ирригацион эрозияга ҳамда иккиламчи шўрланишга кам учраганлиги билан тавсифланади.

Пахтанинг ўртача меъерий ҳосилдорлиги 20 ц/га бўлиб, маданийлаштириш чуқур олиб борилмаганлиги туфайли турғун эмас. Бу ерларнинг умумий майдони жами суғориладиган экин ерларнинг 45,5 % ни ташкил қилади, асосан Қорақалпоғистон Республикаси, Жиззах, Сирдарё, Сурхондарё, Тошкент ва Қашқадарё вилоятларида кўп тарқалган.

Тўртинчи кадастр зонаси (VII ва VIII класслар)га маданийлаштирилган воҳа (эски ва янги суғориладиган, ўртача маданийлаштирилган) ерлари киради, сифати яхши ва яхшидан юқори бўлиб, 61-80 бонитет баллари билан баҳоланади. Ерлар узоқ вақтлардан буён суғорилиб, маданийлаштирилиб келинаётганлиги туфайли тупроқ хоссалари сезиларли даражада яхшиланган ва унумдор, далалар яхши текисланган ва механизация ёрдамида қайта ишлов бериш учун қулайдир. Тупроқ унумдорлигини ва ишлаб чиқариш қобилиятини паайтирувчи омилларнинг, яъни гумус миқдорини пастлиги, озуқа моддаларининг камлиги, ирригация эрозияси ва иккиламчи шўрланишнинг таъсири жуда кам. Қишлоқ хўжалиги экинларини барча турларини экиш мумкин, агротехник ва мелиоратив тадбирларга амал қилиш талаб этилади.

Ерга қилинган харажатлар ўзини оқлайди, пахтанинг ўртача меъерий ҳосилдорлиги 28 ц/га бўлиб, сифати паст ерларга қараганда харажатлар кам талаб этилади. Ушбу ерларнинг умумий майдони жами суғориладиган ерларнинг 27,2 %ни ташкил қилади. Бу ерларнинг катта қисми Андижон, Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Хоразм ва Қашқадарё вилоятларининг эскидан суғориладиган зоналарида жойлашган.

Бешинчи кадастр зона – водий ерларда қадимий шаҳар ва аҳоли пунктлари минтақаларида жойлашган. Улар ўзига хос устивор ва юқори ҳосилдорликка эга. Салбий омиллар ерларнинг сифатига таъсир этмайди. Бу кадастр зонасига (IX ва X класс) бонитет баллари 81 дан юқори бўлган ерлар киради. Пахтанинг меъёрий ҳосилдорлиги 32 ц/га дан юқори. Суғориладиган қиш-лоқ хўжалигига яроқли ерларнинг 2,9 %ни ташкил этади. Уларнинг экологик тозалигини таъминлаш учун фақат қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида фойдаланиш керак.

Тўртинчи ва бешинчи кадастр зоналаридаги 60 баллдан юқори бўлган қимматли ер майдонлари (ўртача ҳосилдорлик 32 ц/га га тенг) 10,4 % га, асосан томорқа ерлари ажратиш ва хўжалик ички қурилиш ҳисобига 260 минг гектарга қисқаради.

Шу билан бирга, ўрта ва ўртадан паст сифатли иккинчи ва учинчи кадастр зонасидаги майдонлар ерларни мелиоратив ҳолати ёмонлашганлиги эвазига 14,0 % га кўпайди.

Республика аҳолисининг катта қисми (62%) қишлоқ хўжаликларида асосан, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳолда яшайди. Шундай экан қишлоқ хўжалик аҳолисининг яшаш даражаси тупроқнинг ҳосилдорлик имконияти билан боғлиқ. Шунинг учун қишлоқ хўжалик ер манбаларидан тўғри фойдаланиш, суғориладиган ерларнинг унумдорлигини тиклаш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этиш долзарб масала бўлиб, тез ҳал қилишни талаб этади.

ЎЗБЕКИСТОН ЕР РЕСУРСЛАРИ. ЕРЛАРДАН ОҚИЛОНА ФЙДАЛАНИШНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШДА ЕР КАДАСТРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Ўзбекистон табиий-иқлим шароитларининг – иқлим, рельеф, тупроқ пайдо қилувчи жинслар, гидрологик ҳолатлари мураккаблиги бу ерда тупроқларнинг хилма-хил бўлишини ва қишлоқ хўжалигида фойдаланган ерларнинг ўзига хос хусусиятларини белгилайди.

Республика қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида фойдаланиладиган ер майдони 28 млн. гектардан ошиқроқ. Биринчи қарашда ер майдони кўпга ўхшаб кўринсада, аслида қишлоқ хўжалигида интенсив фойдаланиладиган ерлар, асосан, суғориладиган майдонлар бўлиб-4,28 млн. гектарга тенг. Бу ерлар ҳақиқаттан ҳам республикамизнинг «олтин фонди»ни ташкил этади ва уларда ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 95 фоизидан ошиқроғи етиштирилади.

Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон қадим замонлардан бери дунёда суғорма деҳқончиликнинг марказларидан бири бўлган. Узок йиллар давомида бу тупроқлар ўз унумдорлигини йўқотмаган, аксинча деҳқон фаолияти натижасида ҳосилдорлик ошиб борган. Лекин биз яшаётган асрнинг ўрталарига келиб, айниқса кейинги 30-40 йил давомида, ерларни бир томонлама эксплуатация қилиш – қандай бўлмасин фақат асосий экиндан юқори ҳосил олиш учун уриниш бир қатор нохуш ҳолларга олиб келди. Энг аввало, уларнинг мелиоратив ҳолати ёмонлашди. Кейинги йигирма йил давомида шўрланган ерлар миқдори 850 минг гектарга кўпайди ва умумий майдони 2 млн. гектардан ошди, бу суғориладиган ерларнинг ярми демакдир. Тузлар тўпланиши ва ерларнинг шўрланиши чўл минтақаси ва оч тусли бўз тупроқлар поясида, яъни Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Бухоро, Сирдарё вилоятларида,

Қашқадарё, Сурхондарё, Навоий, Самарқанд, Фарғона вилоятларининг бир қисмида кучайиб кетган. Бундан ташқари гипсли тупроқларнинг ўзлаштирилиши ерларнинг чўкишига ва тезда қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетишига сабаб бўлмоқда.

Тупроқларнинг иккиламчи шўрланишини келтириб чиқара-диган сабаб - минерализациялашган грунт сувларининг ер юзасига яқинлигидир. Суғориш сувларининг катта меъёрда ишлатилиши грунт сувлари сатҳининг кўтарилишига сабаб бўлди. Бугунги кунда грунт сувлари кам минерализациялашган (1-3 г/л) майдон 1,5 млн.гектарни, ўртача минерализациялашган (3-5 г/л) - 0,7 млн.гектарни ва кучли минерализациялашган (5 г/л) - 0,5 млн. гектарни ташкил этади.

Тупроқларнинг унумдорлигига шамол ва сув эрозиялари катта таъсир кўрсатади. Бугунги кунда 2 млн. гектардан ошиқроқ ер дефляцияга, жумладан 0,7 млн. гектар ер кучли дефляцияга учраган, 0,5 млн. гектар ерда ирригация эрозияси юз бериш хавфи бор. Бундай ерлар тоғ олдида жойлашган вилоятлар, айникса, Фарғона водийси адирларида кўплаб учрайди. Эрозия натижасида гектаридан 0,5-0,8 тонна гумус, 100-120 кг азот, 75-100 кг фосфор ювиб олиб кетилиши мумкин.

Республика тупроқларининг асосий қисми ҳар хил пестицидлар, захарли кимёвий моддалар қолдиқлари билан ҳар хил даражада ифлосланган. Улар етиштирилаётган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг сифатини ёмонлаштириши билан бир қаторда фойдали тупроқ микрооранизмларининг фаолиятига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Ўзбекистон тупроқларида макроструктура кам, лекин улар кучли макроструктурага эга. Лекин, резина ғилдирак-ли тракторларда бир неча бор ишлов бериш натижасида тупроқларнинг макроструктураси ҳам парчаланиб кетади, зичлиги, айникса, ҳайдов ости қатламининг кескин

зичлашуви кузатилмоқда. Бу ҳол ўз навбатида тупрок унумдорлигининг асосий кўрсаткичларидан бири, сув ва ҳаво режимларининг бузилишига олиб келади.

Суғориладиган тупроқларда гумус моддасининг камайиб кетиши кузатилмоқда. Озуқа элементларининг асосий қисми ўсимлик биомассаси билан тупроқдан олиб чиқилиб кетмоқда ва тупроққа қайтиб тушадиган ёки сунъий ўғит сифатида бериладиган миқдори сезиларли даражада кам, демак деҳқончиликнинг асосий қонуниятларидан бири -ерга «қайтариш» қонуни бузилган. Натижада суғори-ладиган ерлар камбағаллашиб кетган, уларнинг физикавий - кимёвий хусусиятлари ёмонлашган. Шуни таъкидаш лозимки, бунга алмашлаб экишга эътиборсизлик, пахта якка ҳокимлиги ҳам катта сабабчи бўлади(17-жадвал).

17-жадвал

Ўзбекистон Республикаси суғориладиган қишлоқ хўжалик ерларининг шўрланганлиги бўйича маълумот

Вилоятлар номи	Шўри ювилган	Шўрланиш даражаси				
		Кучсиз	Ўртача	Кучли	жуда кучли	Жами
Қорақалпоғистон Рес.	0	110382	151702	142901		404985
Андижон	0	52241	20647	4910		77798
Бухоро	0	98565	45150	31279		174994
Жиззах	145	101018	76053	38885		216102
Қашқадарё	2994	213931	63347	31504		311776
Наманган	1458	49726	18051	13053		82288
Навоий	1114	48735	19598	6661		76108
Самарқанд	1528	102767	19897	4608		128800
Сурхондарё	8669	99742	47646	22542		178599
Сирдарё	9833	115740	70094	48848		244515
Тошкент		67580	13107	5335		86022
Фарғона	590	108044	67401	42988		219023
Хоразм	31	106843	50611	23158	199	180842
Республика бўйича	26362	1275314	663304	416672	199	2381852

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, кишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган ерларимизнинг мелиоратив - экологик ҳолати ёмон, демак унумдорлик даражаси юқори эмас. Лекин ҳамма жойда ҳам шундай дейиш хато. Илмуфаннинг асосли тавсияларига, минглаб йиллик деҳқончилик тажрибаларига таяниб ишлаётган деҳқон, фермер, ширкат хўжаликларида тупроқ унумдорлиги камаймасдан, балки ошганлиги кузатилмоқда. Демак, тупроқларнинг ишлаб чиқариш потенциали юқори, масала уни қандай қилиб самарали унумдорликка айлантиришда. Бунга қандай эришиш мумкин?

Тупроқнинг унумдорлигини кўп жиҳатдан белгиловчи органик модда- гумуснинг миқдорини ошириш лозим. Шунини таъкидлаш керакки, тупроқ унумдорлигида гумуснинг умумий захираси эмас, балки янги фаол органик қисми катта аҳамиятга эга. қадимдан суғориладиган тупроқда гумус захраси кўп бўлсада, у фаол эмас. Масалан, Тупроқшунослик ва агрохимё институтининг олимлари 11 йил давомида ҳар хил тупроқ типларида вилт касаллиги тарқалиши бўйича ўтказилган тажрибалари бу касалликнинг кўпинча қадимдан суғориладиган ерлар - бўз ва ўтлоқ - воҳа тупроқларга тўғри келишини аниқладилар. Янги суғорилган ерларда вилт касаллиги сезиларли даражада кам, янги ўзлаштирилган ерларда эса бу касаллик умуман кузатилмади. Бу ҳол янги ўзлаштирилган ерларда кўриқ даврида пайдо бўлган фаол органик моддалар мавжудлиги деб қаралиши мумкин. Демак, тупроқ унумдорлигини ошириш учун, тупроққа доимий тушиб турадиган янги органик моддалар зарур.

Амалиётда тупроқлар унумдорлигини ҳар томонлама ошириб бориш масаласини ечмоқлик фақат уларнинг табиий ресурсларини ишга солмоқликка асосланган бўлмасдан, балки уларнинг сарф бўлиб кетган қисмини қайтариш ва тўлдириш, шу билан бирга агроэкосистемаларнинг қўшимча

энергия резервларига ва фотосинтезнинг юқори маҳсулдорлиги шартларини қондирмоқ-ликка (биринчи навбатда карбонат ангидрид газига бўлган талабни қондирмоқликка) асосланган бўлиши керак (18-жадвал).

18-жадвал

**Ўзбекистон Республикаси суғориладиган қишлоқ
хўжалиги ерларининг сувли емирилиши
(эрозияси) ҳақида маълумот**

Вилоятлар номи	Сувли емирилиши (шамол эрозияси)					Жами
	Кучсиз	Ўртача	Кучли	Кам ювил.	Шўри ювилмаган	
Қорақалпоғистон Рес.	9349	69	0			9418
Андижон	5884	4987	3314			14185
Бухоро						
Жиззах	38464	6123	5			44592
Қашқадарё	141019	15946	2783			159748
Наманган	27130	20964	6430			54524
Навоий	1076	1905	26	7	152	3166
Самарқанд	76079	40305	5315			121699
Сурхондарё	17773	12597	6984			37354
Сирдарё	688					688
Тошкент	68081	52357	18154			138592
Фарғона	14685	1456	344			16485
Хоразм						
Республика бўйича	390879	156640	43355	7	152	591033

Агроекосистемаларда энергетик балансни, моддалар балансини мусбат кўрсаткичга кўтариш учун ёки мўътадиллаштириш учун тупроқда, бизнингча органик модда йиғилишини кўпайтириш зарур. Бунинг учун: тупроқ-ўсимлик-биомасулот тизими формуласи тупроқ-ўсимлик - чорва моллари - биомасулот тизими шаклига ўтказилиши керак. Ҳозирги вақтда бундай тизим айрим

кичик деҳқон ва фермер хўжаликларида мавжуд, лекин бу тизимни мамлакатимизнинг ҳамма ҳудудида етарли даражада қўллаш лозим. Тизим амалиётда кенг қўлланилганда:

а) агроэкологик таркибида озуқа дон экинлари ҳиссаси ортади;

б) чорвачилик ривожлантирилиб, ундан олинадиган сут, гўшт ва бошқа маҳсулотлар кўпаяди, шу билан бирга бу соҳада ҳам мустақилликка эришилади;

в) тупроқ унумдорлигини оширишнинг реал манбаи - органик ўғит етарли бўлади;

г) қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши чиқиндисиз, атроф-муҳитни ифлослантirmайдиган экологик тоза технологияга эга бўлади.

Ҳозирги шароитда деҳқончиликни минерал ўғитларсиз тасаввур қилиб бўлмайди - улар юқори ҳосил олишнинг муҳим омили. Энг яхши тупроқлардан бири бўлган бўз-воҳа тупроқларининг табиий унумдорлиги ғўзадан гектарига 12-15 центнер ҳосил олишни таъминлайди ҳолос. Кимёлаштириш янги ривожланган пайтда, маъдан ўғитларнинг фойдалилиги яққол кўзга ташланди. 1970 йиллардан бошлаб уларнинг меъёри ошгани билан самараси камайиб бораётган (19-жадвал).

Салбий ҳоллар кўзга ташланди: тупроқларда макро ва микроэлементлар нисбати бузилди, азотнинг ювилиши, грунт сувларига ўтиши ва атроф-муҳитнинг ифлосланиши, вилт каби касалликларнинг кучайиши, фойдали микроорганизмларнинг камайиши ва ҳоказо. Кам унумдорликка эга бўлган тупроқларда ўғитларнинг ўзлаштирилиши ҳам жуда паст. Шунинг учун тупроқ унумдорлигини оширишда минерал ва органик ўғитларни биргаликда ишлатиш катта аҳамият касб этади.

**Ўзбекистон Республикаси сугориладиган қишлоқ
хўжалик ерларининг механик таркиби бўйича маълумот**

Вилоятлар номи	Механик таркиби						
	Соз	Оғир	Ўртача	Енгил	Қумло қ	Қумли	Жами
Қорақалп. Респ.	1889	102658	143339	126755	27363	5786	407790
Андижон		63770	93733	30709	4299	7447	199958
Бухоро		22586	73477	64901	11122	11931	184017
Жиззах		27842	146346	75893	24597	0	274678
Қашқадарё	9412	102654	179775	118443	35133	132	445549
Наманган	2379	56260	105825	47734	16683	254	229135
Навоий		14274	48601	27971	3717	222	94785
Самарқанд	231	60639	178341	65249	1679	0	306139
Сурхондарё	4346	75653	101134	59582	27646	873	269234
Сирдарё	316	25977	138202	90853	7514	0	262862
Тошкент	2102	138960	165749	19658	2568	0	329037
Фарғона	1364	33722	95975	98738	59472	212	289483
Хоразм	301	33070	76593	55171	11464	13861	190460
Республика бўйича	22340	758065	1547090	881657	233257	40718	3483127

Лекин бугунги кунда минерал ўғитларнинг таннархи ошиши, етишмаслиги уларнинг ўрнини боса оладиган маъданларни қидириб топишни ва қўллашни тақозо этади. Ўзбекистонда табиий маъданлар (бентонит, глауканит, бентонитсимон лойлар, фосфоритлар, дарё, кўл ва сув омборлари ётқизиклари ва ҳоказолар) захираси мавжуд. Агар минерал ўғитлар билан асосан айрим элементлар (азот, фосфор, калий) тупроққа тушса, юқоридаги табиий маъданлар таркибида турли - туман микроэлементлар ҳам мавжуд. Сўзсиз, улар тупроқларнинг таркиби, хосса хусусиятларини ҳисобга олиб қўлланилганда тупроқ унумдорлигига ижобий таъсир кўрсатади. Олимлар олиб борилган тажрибалари шуни кўрсатадики, махсус технология бўйича тайёрланган компостларнинг тупроқ унумдорлигига таъсири сезиларли бўлади.

Бунда органик ўғитлар, шунингдек саноат чиқиндилари табиий маъданлар билан ҳар хил нисбатда маълум намликда аралаштириб, тайёрланган. Табиий маъданлардан фойдаланиш ҳақида алоҳида маълумотнома тайёрланганлигини ҳисобга олиб, бу ерда батафсил сўз юритмаймиз.

Тупроқ унумдорлигини оширишнинг асосий йўлларида бири ишлов беришни тартибга тушириш, уни минималлаштиришдир. Юқорида таъкидланганидек, бизнинг тупроқларимиз структураси кам. Доимий ишлов буни янада камайтиради. Тупроқларнинг зичланиши ошиб боради. Олинган маълумотлар шуни кўрсатадики, тупроқ зичлиги $1,4 \text{ г/см}^3$ гача бўлгандагина ўсимлик яхши ривожланади.

Чунки бунда тупроқнинг сув ва ҳаво режимлари фойдали микроорганизмлар фаолияти учун қулай, патоген организмларнинг фаолияти эса бирмунча сусайган бўлади. Тупроқларнинг оптимал зичлиги агротехник тадбирлар ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Улар қуйидагилардир:

- пахта чигитини пуштага экиш технологиясини кенг миқёсда жорий қилиш. Бу технологияни тупроқ типларидан ва иқлим шароитларидан қатъий назар шўрланмаган, кучсиз шўрланган, ўрта, оғир қумоқли ва лойли механик таркибли тупроқлар шароитида қўллаш;

- тупроқ устки қатламини полиэтилен плёнка, чириган гўнг ва лигнин материаллари билан мульчалаш технологиясини шўрланмаган, кучсиз шўрланган, оғир қумоқли ва лойли механик таркибига эга бўлган тупроқлар ҳамда қўллаш вақтида кучли шамолдан ҳолис бўлган шароитда жорий қилиш;

- ерни кузда шудгорлаш, эрта баҳорда олиб бориладиган агротехникавий жараёнлар (чизеллаш, бороналаш, молалаш) пахта чигитини ва боҳқа қишлоқ хўжалиги ўсимликларини экиш муддатларини белгилаш, ўсимлик вегетацияси даврида амалга ошириладиган агротехник тадбирлар тупроқ харитаси асосида ташкил этилиши лозим.

Ирригация эрозиясига учраган ерларнинг унумдорлиги кескин камаяди. Бу жараённинг олдини олиш, тупрокнинг унумдор ҳайдалма қатламини ювилишдан сақлаш, бериладиган органик ва минерал ўғитлар ва суғориш учун сарф бўладиган сувнинг самарадорлигини ошириш, қияликларнинг тепа, ўрта ва қуйи қисмларидан олинадиган ҳосилни бир хил миқдорга олиб келиш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш учун махсус пуркагич мосламадан фойдаланишни тавсия этиш мумкин (бу институт ходимлари томонидан яратилган ва синовдан ўтказилган).

20-жадвал

**2009 йил 1 январ ҳолатига Республика бўйича
мелиоратив қурилиш ҳолатидаги ерлар**

№	Вилоятлар	Мелиоратив қурилиш ҳолатидаги ерлар, га
1.	Қорақалпоғистон Республикаси	27100
2.	Андижон	1900
3.	Бухоро	4000
4.	Жиззах	7200
5.	Қашқадарё	20900
6.	Навоий	2800
7.	Наманган	1400
8.	Самарқанд	4500
9.	Сурхондарё	200
10.	Сирдарё	4600
11.	Тошкент	1300
12.	Фарғона	1500
13.	Хоразм	1900
	ЖАМИ:	79300

Бу пуркагич ёрдамида гўза қатор ораликларига полимер препаратларнинг маълум концентрацияли эритмаси сепилади. Бу эритма ўз йўлида тупрок заррачаларини бир-бири билан цементлаштиради ва ювилиш жараёнини кескин камайтиради.

Куруқ ва ўта куруқ ўлкаларда, жумладан, бизнинг республикамизда тупроқ унумдорлигини белгиловчи омиллардан бири суғориш масаласидир. Олиб борилган тажрибалар шуни кўрсатадики, сувнинг умумий етишмаслигига қарамасдан, кўп жойларда суғориш нормалари жуда юқори. Ғўза қаторларига бир неча кун давомида кўп миқдорда сув қуйилади, суғориш оралиғидаги давр узайтирилади. Бунда парадокс юзага келади: сув жуда кўп сарфланади, ўсимликка эса намлик етишмайди. Бундан ташқари, катта миқдордаги сув тупроқ таркибидаги гумус ва озуқа элементларининг ювилиб кетишига сабаб бўлади. Шунинг учун суғориш нормалари, даврлари ҳар бир тупроқ-иқлим минтақасида қатъий равишда тул роқларнинг хосса хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши лозим.

21-жадвал

Республика бўйича 2009 йилда экилмай бўш қолган ерлар

Вилоятлар номлари	Экилмай бўш қолган ерлар (га)
1. Қорақалпоғистон Республикаси	109800
2. Жиззах	5944
3. Қашқадарё	35220
4. Навоий	2356
5. Сурхондарё	6437
6. Сирдарё	7266
7. Тошкент	3492
8. Хоразм	20600
ЖАМИ:	191115

Республикада суғоришга яроқли, унумдорлиги нисбатан юқори бўлган тупроқлар (типик ва оч тусли бўз; ўтлоқи)нинг деярли ҳаммаси ўзлаштирилиб бўлинган. Кейинги йилларда ўзлаштирилган ва яқин йилларда

Ўзлаштирилиши мумкин бўлган тупроқлар унумдорлиги паст, шўрланган, гипсли, тошлоқли қийин ўзлаштириладиган тупроқлар категориясига мансубдир. Уларни ўзлаштириш жуда мукамал, ҳар томонлама чуқур ўйлаб амалга оширилиши лозим.

Қорақалпоғистон Республикаси, Қашқадарё, Бухоро, Навоий, Сирдарё, Жиззах вилоятларида янги ерлар ўзлаштирилганда ерларни текислаш мақсадида туп рокнинг энг унумдор, чириндили юза қисми олиб ташланган. Очилиб қолган она жинслар унумдорлик қобилиятига эга эмас.

Тажрибаларимиз шуни кўрсатдики 3 м чуқурликдан олинган лёсс 25 йил давомида ҳам, бўз тупроқларнинг юқори қатламларига хос бўлган хусусиятларга эга бўла олмади. Шунинг учун ҳам тупроқнинг юқори қатлами - унинг ҳимоя қобиғини - авайлаб асраш деҳқончиликнинг биринчи вазифаси, тупроқ унумдорлигини сақлашнинг асосидир. Бу ўринда ерларни чуқур ва ўта чуқур (60 см ағдариб) ҳайдаш, унумсиз жинсларни юқorigа олиб чиқиш мақсадга мувофиқ эмаслигини таъкидлаш лозим. Бундай ҳайдаш, эхтимол, қадимдан суғориладиган агроирригация қатлами қалин тупроқлардагина мумкин.

Юқорида таъкидланганидек, кейинги йилларда қишлоқ хўжалик оборотига киритилган ерларнинг кўп қисми қийин мелиорациялаштириладиган ва кам унумдор тупроқлардир. Улар асосан тақирли, тақир, сур тусли кўнғир тупроқлар ва кумлар комплексидан иборат.

Уларнинг унумдорлигини ошириш учун ўзлаштириш даври белгиланиши керак. Тажрибалар бу давр 10 йил атрофида эканлигини кўрсатади. Бу даврда ўтлар, дуккакли, бошоқли, оралик экинлар экилиши керак. Шу вақт ичида маданийлашган, чириндили ҳайдалган қатлам вужудга келади. Акс ҳолда ғўза ҳосилдорлиги узоқ йиллар давомида пастлигича қолади. Ерга ишлатилган ўғит, сув, меҳнат копланмайди.

**Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларда
2001 йил ҳосили учун суғориладиган экин ерлар
тўғрисида маълумот**

№	Вилоятлар	2001 йил 1 январь ҳолатига мавжуд экин ерлар минг га	Шундан ҳолати ёмон ерлар	Шундан умуман фойдаланиб бўлмайдиган ерлар	2001 йил ҳосили учун қишлоқ хўжалик экинларини жойлаштириш имконияти бор экин ерлар
1.	Қорақалп Республ.	417,2	50,0	24,5	392,7
2.	Андижон	197,9	6,0	-	197,9
3.	Бухоро	198,5	33,8	2,1	196,4
4.	Жиззах	257,9	20,5	5,9	252,0
5.	Қашқадарё	414,8	23,8	14,8	400,0
6.	Навой	91,0	12,4	1,6	89,4
7.	Наманган	197,3	4,7	1,3	196,0
8.	Самарқанд	261,0	17,3	-	261,0
9.	Сурхондарё	242,0	25,5	12,0	230,0
10.	Сирдарё	255,0	11,0	6,0	249,0
12.	Фарғона	254,6	9,7	1,6	253,0
13.	Хоразм	210,3	21,4	2,7	207,6
	ЖАМИ:	3295,8	241,1	80,5	3215,3

Янги ўзлаштирилган ерлар ҳам, қадимдан суғориладиган ерлар ҳам тупроқ унумдорлигини қайта, такрорий ишлаб чиқиш тизимини, унинг ҳамма компонентлари - алмашлаб экиш, сидератлар, оралик экинларни экиш, минерал, органик, ноанъанавий маъданларни меъёрланган нисбатда қўллашни талаб этади.

Тупроқ унумдорлигини сақлаш ва оширишнинг асосий омилларидан бири - қишлоқ хўжалик экинларини тупроқларнинг экологик - мелиоратив шароитини, унинг хосса хусусиятларини ҳамда худудларнинг сув билан таъминланишини ҳисобга олиб табақалаштириб жойлаш-

тиришдир. Бу соҳада олиб борилган изланишларимиз шуни кўрсатдики, экинларни жойлаштириш тизимида тупроқларнинг сифат жиҳатлари тўлиқ ҳисобга олинмайди. Бунинг натижасида тупроқларнинг унумдорлиги кундан-кунга пасайиб кетмоқда. Ерларнинг балл бонитетлари ҳатто 1990 йилга нисбатан сезиларли камайган. Агар бу тенденция давом этаверса, бир неча йиллардан кейин кучли тупроқ деградацияси юзага келиши мумкин. Бу нохуш ҳолнинг олдини олиш йўлларида бири, тезда вилоят худудларида кишлок хўжалик экинларини ерларнинг сифатини ҳисобга олиб табақалаштириб жойлаштириш технологиясини жорий этишдир.

Бу технологиянинг моҳияти, асосий экинлардан олинadиган ялпи ҳосилни камайтирмасдан, сифати ёмон ерларда агротехник, мелиоратив тадбирлар асосида уларнинг унумдорлигини қайта тиклашдир. Масалан: Бухоро вилоятида тупроқ унумдорлигини қайта тиклайдиган ўсимлик - беда кескин камайиб кетган (2,4-4,0%). Тупроқ унумдорлигини сақлаш ва қайта тиклаш учун вилоятда беда майдони миқдори ўртача 16,6 фоизни ташкил этиши керак. Жумладан тупроқ сифати ўртачадан паст майдонларда (21-40 балли ерларда) унинг миқдори 30%гача оширилмоғи лозим, ана шунда вилоятда унумдорлик даражаси яхши бўлган ерларда ғўза ва бошоқли дон экинларининг ҳосилини ошириш ва сифатини яхшилаш ҳисобига, ялпи етиштириладиган пахта ва ғалла миқдорини камайтирмасдан, сифати ёмон бўлган ерларнинг унумдорлигини қайта тиклашга ва оширишга эришилади. Ўсимликларни бундай жойлаштириш тизимини республикамизнинг ҳамма вилоятлари учун, уларнинг тупроқ сифатини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилиши ва жорий қилиниши лозим.

ЕР РЕСУРСЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИ БОШҚАРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

ЕР РЕСУРСЛАРИНИ ЗАМОНАВИЙ БОШҚАРИШ НАЗАРИЯСИ

Бошқарув муносабатларининг турлари ҳар қандай ер муносабатларини бошқариш сингари муайян тизим доира-сида шаклланади. У ҳодисалар, предметлар, унсурларнинг бир-бири билан қонуний боғланган объектив бирлигини ифодалайди. Таъкидлагандек, бошқариш тизими бу бир-бири билан боғлаган бирликни ва ўзаро муносабатларда бўлувчи унсурлар йиғиндисидир. Ҳаракат ўз-ўзидан мавжуд бўлмай, балки бошқа тизим ва унсурлар таъсирида юзага келади. У мавжуд тизимга таъсир кўрсатувчи ташқи муҳитни ташкил этади.

Ер муносабатларини бошқариш ижтимоий-иқтисодий, экологик ва бошқа жараёнларни ўз ичига камраб олади. Ер муносабатлариини бошқариш механизми стихияли ва онгли характерда бўлиши мумкин. Стихияли механизм автоматик тарзда шаклланади ва бу жараёнда давлатнинг аралашуви талаб қилинмайди.

Бошқаришнинг онгли механизмида эса давлат ижтимоий институтлари бошқариш субъектларининг ривожланиш жараёнини ва илмий асосланган қонуниятларини ҳисобга олиш орқали ер муносабатларини бошқаради.

Ер ресурсларини бошқариш - бу ер ресурсларига жамият ва давлатнинг ер ресурсларини фойдаланишда уларнинг самарадорлигини орттириш учун мунтазам, онгли ва аниқ мақсадга қаратилган таъсир кўрсатишидир.

Ер муносабатларининг объекти ер ресурсларидир. Ер ресурсларини бошқариш эса улардан фойдаланишни режалаштириш, ташкиллаштириш, тартибга солиш ва назорат қилишдан иборат бўлиши керак.

Ер ресурсларини бошқаришда куйидаги йўналишлар мавжуд:

- сиёсий ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш бўйича давлатнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва экологик вазифаларини бажарилишини таъминлаш. Маъмурий бошқариш эса ер ресурсларини бошқариш омилкорлигини аниқлаш, ўзаро мувофиқлаштирилган вазифаларни ва уларни бажаришни ташкил этиш, давлат бошқаруви ва маҳаллий органлар гизимини шакллантириш;

- ҳуқуқий - қонуний ҳужжатларда белгиланган ҳуқуқий меъёрлар асосида ерни сақлаш ва оқилона фойдаланиш;

- илмийлик - фан-техника тараққиёти эришган ютуқларни ҳисобга олиб ер ресурсларини бошқариш бўйича илмий асосланган тавсиялар ишлаб чиқиш;

- Иқтисодий - ер ресурсларидан самарали фойдаланиш шартларини белгилаш;

- Ташкилий-технологик - иқтисодий, ижтимоий рағбатлар ва ер ресурсларини асраш ҳамда улардан оқилона фойдаланиш бўйича тадбирларни амалга ошириш.

Ер ресурсларини бошқариш объектив ва субъектив омилларни муайян бирга қўшиб олиб бориш демакдир. Бир вақтнинг ўзида табиатнинг жинси сифатида ер ўзининг қонуни бўйича ривожланади ва бошқаришнинг услублари ва шаклларига муайян таъсир кўрсатади. Шунинг учун бошқариш вазифаларини бажариш вақтида ҳудуднинг ривожланиши, иқтисодий шароитлари комплексида ернинг

асосий хусусиятларини хисобга олиш зарур. Бундан ташқари, ер ресурсларини бошқариш мажмуаси характерга эга, чунки ер муносабатлари субъектларнинг кўпгина манфаатларига бориб тақалади. Бу бошқариш органларидан ер ресурсларини асраш ва фойдаланиш жараёнининг шаклланишига ташкилий-технологик қарорлар, эколого-иқтисодий оқибатлар имконияти билан тизимли ёндашувини талаб қилади.

Шундай қилиб, ер ресурсларини бошқариш асосида ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий информациялар ва табиат қонунларига тегишли бўлган умумиқтисодий қонунлар ётади. Ижтимоий-иқтисодий ва экологик аспектлар реализацияси ер ресурслари мазмуининг ташқи томони, яъни бошқариш бўйича давлатнинг ташкилий-хўжалик ва ҳуқуқий, режа-иқтисодий сифатидаги тадбирларини ифодалайди.

Ер ресурсларини бошқариш тизимида ижтимоий ишлаб чиқаришни бошқа соҳаларда бўлгани сингари ишлаб чиқариш кучларини характери ердан фойдаланиш ва эғалик қилиш шакллари билан боғланган ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасида доимо зиддият туғилиб туради. Агар улар ўз вақтида ечилмаса, жиддий ҳолат юзага келади. Шунинг учун ер ресурсларини бошқаришнинг услублари ва шакллари ижтимоий ривожланишнинг ҳар бир босқичида ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ижтимоий шартлари, сиёсий, иқтисодий ва бошқа шакллари билан мувофиқ келиши шарт. Ер ресурсларини бошқариш вақтида ерларга эғалик қилиш ва фойдаланиш учун эғалик қилишда юридик шахслар ва фуқаролар, шунингдек, ҳокимият органлари давлат манфаатларини муҳофаза қилишга риоя этишлари керак. Ер ресурсларини бошқаришни уюштириш ҳар доим давлатга тегишли бўлиши лозим.

Ер ресурсларининг бошқариш тизимининг асосини бошқаришнинг функцияси ва вазифалари, мақсади, предмети, субъекти ва объекти ташкил этади. Бошқаришнинг

субъекти ва объекти кўп йиллик натижаларнинг замирида пайдо бўлади.

Республикамиз Мустақилликка эришганидан буён барча жабҳаларда кенг кўламда ислохотлар ўтказилмоқда. Хусусан, ер ресурсларидан самарали ва оқилона фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ер халқ хўжалигининг барча тармоқлари тизимида ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда асосий восита ҳисобланади. Шу боис, у аҳоли ҳаёти, фаолияти ва фаровонлигида биринчи даражали аҳамият касб этади.

Ҳозирги кунда қишлоқ хўжалик аҳамиятига эга бўлган ерларни муҳофаза қилишга алоҳида эътибор берилмоқда. Чунки мамлакатимизда умуммиллий мулк бўлган ерни муҳофазалаш ва ундан фойдаланиш конституцион аҳамиятга эга бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, ундан оқилона фойдаланиш зарур, чунки улар давлат муҳофазасидадир», - деб белгилаб қўйилган.

Конституциявий меъёрлар ер муносабатлари тартибга солиб турувчи - қонун ҳужжатларининг барчасига татбиқ этилувчи ва олий юридик кучга эга бўлган ҳуқуқий меъёрлардир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига биноан, мамлакатимиз фуқаролари қонунларда белгиланган тарзда мулк ҳуқуқига эгадирлар ва узларининг мулкларидан ўз хоҳишларича фойдаланишлари мумкин, улар табиий ресурсларга тўғри муносабатда бўлишга мажбурдирлар. Юқорида қайд этганимиздек, ер бошқа табиий бойликлар сингари умуммиллий бойликдир, уларни тасарруф қилиш эса ваколатли давлат органлари томонидан амалга оширилади.

Мухтарам Президентимиз И.А. Каримовнинг ташаббуслари билан қишлоқ хўжалигидаги ислохотларни чуқурлаштиришга қаратилган Ўзбекистон Республикасининг "Ер

кодекси", "Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида"ги, "Фермер хўжалиги тўғрисида"ги, "Дехқон хўжалиги тўғрисида"ги, "Давлат ер кадастри тўғрисида"ги қонунларнинг қабул қилиниши мамлакатимизда ер ресурсларидан янада самарали ва оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий пойдеворини яратиб берди.

Зотан, уларда Ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий вазифалари этиб ҳозирги ва келажак авлодларнинг манфаатларини кўзлаб, ердан илмий асосланган ҳолда кадрига етиб фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш, тупрок унумдорлигини тиклаш ва ошириш, табиий муҳитни авайлаш ва яхшилаш, хўжалик юритишнинг барча шаклларини тенг ҳуқуқлилиқ асосида ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш, юридик ва жисмоний шахсларининг ер участкаларига бўлган ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлаш мақсадида ер муносабатларини тартибга солиш, шунингдек, бу соҳадаги қонунчилиқни мустаҳкамлаш каби вазифалар белгилаб қўйилган. Бу ишларни амалга ошириш ва ҳаётга татбиқ этиш юзасидан Вазирлар Маҳкамасининг бир қатор қарорлари қабул қилинди.

Ер муносабатларини тартибга солишда ягона давлат сиёсатини юритишни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 15 октябрдаги "Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитасини ташкил қилиш тўғрисида" ги Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 19 октябрдаги 483-сонли Қарори билан Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси ташкил этилди. Ушбу қўмитага ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш, ер муносабатларини тартибга солиш, ер кадастрини юритиш, ер тузишни ва ер мониторингини ташкил қилиш, тупрок унумдорлигини сақлаш, ошириш ва қайта тиклаш борасида ягона давлат сиёсатини юритиш, ерлардан оқилона фойдаланиш ва

мухофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга ошириш каби вазифалар юклатилди.

Шундай қилиб, пировард мақсадда ердан фойдаланишнинг тежамли тизимини ташкил қилиш ва амалга ошириш, яъни агросаноат мажмуасида ва, умуман, иқтисодиёт тармоқларида уларни аниқ мақсадга йўналтирилганлигини - ерни тежаш ва фойдаланишда юқори самарадорликка эришиш мезони бўйича давлат ер захирасини, ер тоифалари бўйича табақалаштирилган мезонни таъминлашдан иборатдир.

Равшанки, бу ерда айрим тадбирларни четлаб ўтиб бўлмайди. Бинобарин, ердан фойдаланиш масаласини ечишга, янги шароитда, мажмуали ёндашув талаб этилади. Бирок нафақат оддий тадбирлар мажмуаси, балки ердан фойдаланиш иқтисодиётини ташкил этиш, режалаштиришнинг барча тизимларини мақсадга йўналтирилган ҳолда ривожлантириш, пировард натижада, ер ресурсларини бошқаришнинг яхлит ва самарали тизимини яратиш лозим.

Шунинг учун солиқ солиш ва бюджет даромадларни тўплашни кўпайтиришга имконият берадиган ер ресурсларини бошқаришнинг минтақа ва маҳаллий ўз-ўзини бошқаришда инвестициялар жалб қилишнинг, ер муносабатларининг субъектлари учун кафолатланган ҳуқуқ билан таъминлашнинг самарали тизимини яратишда янги тамойиллар ва услублар вужудга келади. Ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқариш соҳасида И. В. Дегтярев, С. А. Ткачук, В. Н. Хлыстун, Т. П. Магазиншиков, Я. Я. Мауль, М. А. Генделман, Б. П. Балезн, С. А. Аvezбаев, А.С. Чертовичкий, Г.А. Талипов, А. Абдуғаниев, И.М. Зак ва бошқа олимлар томонидан маълум илмий изланишлар амалга оширилган. В.В. Ким, К.А. Чориев, Ф.К. Каюмов, Е.С. Карнаухова, А.Т. Абдуразақов, А.Р. Бобожанов ва бошқа олимларнинг махсус тадқиқот ва илмий изланишлари ҳам диққатга сазовордир.

Самарали технологияларни амалиётга жорий қилиш асосида ер ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш муаммолари Р.Х. Хусанов, К.А. Хасанжоиев, О.Р. Рамазонов, М. Хошимжоиев, А.С. Цамытали сингари иқтисодчи олимларнинг илмий асарларида ёритилган.

Номлари юқорида зикр этилган олимларнинг илмий изланишлари бўлишига қарамасдан, бозор муносабатларининг изчил шаклланиши шароити ва жараёнида ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришни такомиллаштириш муаммолари ҳали етарли даражада илмий – услубий жиҳатдан ўрганилмаган. Бу ҳол ушбу илмий тадқиқот изланиш мавзусининг танлашига асос бўлди.

Мамлакат микёсида, табиий - иқтисодий минтакалар бўйича ер танқислиги шароитида халқ хўжалиги тармоқлариаро ва тармоқ ичидаги соҳалар бўйича ер тақсимоти масалалари етарлича ўрганилмаганлиги ва бу муаммоларни фақат айрим олимларнинг илмий маколаларида (А.П. Вервейко, П.С. Шевченко, П.Ф. Лойко, Т.П. Магазиншиков, - Ф.И. Палчиков ва бошқалар) ёритилганини кўрамиз.

Мавзунинг кенг қамровлиги, ер мониторинги, миллий ҳисобот тизимида ер ҳисоби, бошқарувда психологик омиллар, махсус ер фондини ташкил этишнинг илмий-услубий асосларини ишлаб чиқиш бўйича умуман илмий - тадқиқот ишлари натижаларини илмий нашрларда чоп этилмаганлиги фикримизга асос бўлади.

Ер ресурсларини бошқаришнинг умумуслубий масалаларини ишлаб чиқиш ер ислохотини ўтказиш концепцияси асосида Ўзбекистонда ер муносабатларини тартибга солишнинг устувор йўналишларини белгилаш ҳисобланади. Мазкур илмий - тадқиқотлар мақсадига ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришнинг илмий методологиясини ўрганишда муаммога яхлит ва мураккаб жараён сифатида тизимли ёндашув ва шунга

асосан унинг илмий - услубий назариясини ҳамда ер тақсимотини иқтисодий асослаш киради.

Илмий тадвот мақсадини амалга ошириш учун қуйидаги илмий амалий вазифаларни ҳал этиш кўзда тўтади.

- ер ресурсларини бошқариш бўйича чет эл тажрибаларини тадқиқот қилиш ва умумлаштиришни;

- «ердан фойдаланиш» тушунчасининг иқтисодий моҳиятини очиб беришни. Унинг шаклланиши ва жараён кўламининг объектив шарт - шароитларини бозор муносабатларига ўтиш жараёнига мос ҳолда татқиқ қилишни;

- маъмурий туман, вилоят ва давлат микёсида ягона давлат кадастрлари ва ер кадастрини юритиш механизмларини ўрганиб чиқишнинг ва самарали, истиқболли йўналишларини белгилашни;

- ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришнинг давлат тадбирлар тизими сифатида тушунчаси ва иқтисодий моҳиятини ёритишни;

- ер кадастрини мураккаб ва яхлит тизим сифатида илмий – услубий асосларини ишлаб чиқишни;

- ер ресурсларидан самарали фойдаланиш тамойиллари тизимини асослашни;

- махсус ер фондини ташкил этишнинг иқтисодий механизмини яратишни татқиқ қилишни;

- ер ресурсларини тармоқлараро тақсимотининг моделларини яратишни;

- ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришда кўчмас мулклар омилининг таъсир механизмини такомиллаштиришни.

Тадқиқотлар ердан фойдаланиш жараёнининг таҳлили ва ер ресурсларини бошқаришни башоратлашни диалектик ёндашувига асосланган. Тадқиқотнинг методологик асосини мамлакатимиздаги замондош ва чет эл иқтисодчи

олимларининг ер ресурсларини бошқариш, табиий ресурслар салоҳияти, аграр соҳанинг ривожланиши ва ҳудудий жойлашуви, ер кадастри ва мониторинги, ердан фойдаланиш иқтисодий муаммолари бўйича ишлари ташкил этади.

Тадқиқотларда Олий Мажлис ва Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатларидан фойдаланилган. Ер фондининг миқдор ва сифат баҳосини ер ресурсларини бошқариш билан узвий боғлиқ ҳолда ечиш тадқиқотнинг муҳим методологик тамойили ҳисобланади.

Тадқиқот ишларида иқтисодий-статистик таҳлил, эксперт баҳолаш, меъёрий баланслаш ва бошқа услублар қўлланилган. Тадқиқот жараёнида Иқтисодиёт вазирлиги, «Ўзергеодезкадастр» Давлат қўмитаси, қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг статистик ва башоратлаш кўрсаткичларидан, муаллиф томонидан йиғилган ва умумлаштирилган илмий тадқиқот ва лойиҳа институтларининг илмий ҳисоботлари ҳамда дала-қидирув ва монографик тадқиқотлар материалларидан фойдаланилган.

Ернинг ишлаб чиқариш воситаси эканлиги ижтимоий-иқтисодий боғланишлар объекти ва табиат комплексини асосий унсури изланиш методологиясини ташкил этади. Тадқиқот жараёнида муаллиф ер кадастри, тузиш, ер ҳуқуқи бошқарув психологияси, умум иқтисодий ва бошқа илмий йўналишларга суянган. Тадқиқотда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис қарорларида, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонларида ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида республика халқ хўжалиги тармоқлари ривожланиши табиий ресурслардан самарали фойдаланишни бошқариш, уларни муҳофаза қилиш бўйича белгиланган тадбирлар тизими асос қилиб олинган. Бундан ташқари, йирик иқтисодчи олимларнинг мавзуга оид асарлари умум-иқтисодий, аграр ва ер ислоҳотларининг асосий йўналишлари диссертация иши олдига қуйилган вазибаларни ҳал

этишда асос қилиб олинди. Изланишлар олиб боришда иқтисодий жорий этишнинг абстракт - мантикий, иқтисодий-статистик, конструктив - ҳисоб қилиш, монографик, меъёрий, индекс ва бошқа усулларига таянилди.

Республика ягона ер фонди, ер тоифалари ва ердан фойдаланувчи субъектлар тадқиқот объекти ҳисобланади. Иқтисодиёт тармоқларида ер ресурсларини бошқариш бўйича ердан фойдаланишдаги ижтимоий-иқтисодий ва технологик жараёнлар тадқиқот предметиدير. Ерни асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида ундан самарали фойдаланишни бошқариш ва ер муносабатларини тартибга солиш асосидаги ер тақсимооти муаммолари ушбу тадқиқот ишининг предметиدير.

Тадқиқот жараёнларида асосий информация манбалари сифатида ҳукуматнинг ер муносабатларини тартибга солиш, ердан фойдаланиш, ер кадастри, ер тузиш бўйича қарорлари, Ўзбекистон Республикаси макроиқтисодиёт статистика қўмитаси тўпламлари, давлат ер ҳисоби, ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчиларни рўйхатга олиш, ерларни сифат баҳоси, туманлар ва қишлоқ хўжалик корхоналарнинг йиллик ҳисоботлари, илмий тадқиқот ва лойида институтларининг тавсияномалари, айрим иқтисодчи олимларнинг илмий - услубий асарлари ва шу кабилардан кенг фойдаланилади. Асосий илмий - амалий ечимларни чуқур тадқиқ ва тадбиқ этиш эса ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчилар мисолларида олиб борилади.

Ўтказилган тадқиқот ишининг илмий янгилиги белгиланган мақсад ва вазифаларни бозор иқтисодиёти усул, тамойил ва талаблари асосида ҳал этилганлигидадир. Шу нуктаи назардан изланиш жараёнида:

- ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқариш тамойиллари назарий жиҳатдан ривожлантирилган;
- бозор муносабатлари шароитида ер тақсимооти назариясининг асосий йўналишлари, моҳияти ва аҳамияти

ўрганилган ҳамда шунга асосланиб илмий амалий хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқилган;

- давлат ер мониторингининг илмий услубий асосларини ишлаб чиқиш ва амалиётда қўллаш усуллари асослаб берилган;

- туман, вилоят, минтақа ва давлат миқёсида, бозор иқтисодиёти шароитида махсус ер фондини ташкил этиш механизми илмий жиҳатдан асосланиб, аниқ тавсиялаб ишлаб чиқилган;

- халқ хўжалик тармоқлари ва тармоқ ичидаги соҳалар бўйича ер тақсимотининг назарий ва амалий масалалари бўйича ечимлар берилган;

- ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришда ерга бевосита бириктирилган кўчмас мулклар хусусиятларининг бозор муносабатлари шароитидаги ўрни аниқланган;

- ер кадастрининг тамойиллари ва таркибий қисмлари ҳозирги давр талаб даражасида илмий - услубий жиҳатдан асослаб берилган;

- ер муносабатларини бозор иқтисодиёти шароитида тартибга солиш тизимида ер танқислиги қонуниятларини илмий жиҳатдан чуқур ўрганиш натижасида ресурслар мутаносиблигини иқтисодий асоси яратилган;

- ер эгаллиги ва ердан фойдаланувчилар психологик хусусиятларини ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришга таъсири қонуниятлари аниқланган;

- ер ресурсларидан фойдаланишдаги назоратнинг тезкор усуллари қўллаш услубларини чуқур таҳлил қилиш натижасида ташкилий – иқтисодий тадбирлар ишлаб чиқилган.

Олинган натижалар ер кадастри ва ер тузиш назарияси амалиётининг аниқ мақсадли йўналишини белгилашда ва ривожлатиришда, ер кадастри, ер тузиш, хариташунослик ихтисосликлари бўйича мутахассислар тайёрлаш ҳамда

малака ошириш тизимини такомиллаштиришда катта аҳамиятга эга.

Илмий тадқиқот ишларининг асосий ғоялари, назарий – услубий ёндашувлар ва амалиётга тадбиғи натижалари илмий мақолаларда, илмий - услубий тавсияларда, маърузалар матнида ва тезислар шаклида ёритилган. Диссертациянинг мазмуни асосан умумиқтисодий, ер кадастри ва ер тузиш соҳалари бўйича ўтказилган илмий - амалий анжуманларда муҳокама қилинган.

Бажарилган илмий тадқиқотлар натижасида давлат ер кадастри, ер тузиш, қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, автомобил йўллар концерни, темир йўллар корпорацияси, «Ўзавтойул» лойиҳа институти, «Ўздаверлоиҳа» институтига қуйидаги илмий - услубий тавсиялар амалиётда қўллаш учун тақдим этилган:

- ер мониторингини жорий этиш;
- туман махсус ер фондини ташкил қилиш;
- ер ислоҳотининг асосий йўналишлари (концепцияси);
- тармоқлараро ер тақсимоти услубияти ва агросаноат тармоқлари ичида ер тақсимоти;
- ер баланси тузишда маълумотлар тизимини яратиш;
- ер танқислигини “юмшатиш” усуллари ва ердан фойдаланувчи субъект (раҳбар) нинг психологик хусусиятларини ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришдаги аҳамияти.

Бозор иқтисодиёти шароитида давлат миқёсида ўтказилаётган умумиқтисодий, ер ва аграр ислоҳотларни амалга оширишнинг мураккаб жараёнлари даврида ер ресурсларидан самарадш фойдаланишни бошқаришни такомиллаштириш эҳтиёжини кучайтиради. Айнаи шу маънода ер кадастри ва ер тузиш бўйича янги назарий ва амалий жиҳатдан ёндашувлари ер тақсимотининг амалий масалаларининг ечимларида ўз исботини топганлиги қўйилган муаммонинг амалий аҳамиятини билдиради.

Ер тақсимотининг тизимли ёндашувини умумдавлат микёсидан ер кадастрининг бирламчи манбаи бўлган ер участкасигача бўлган поғоналарда ҳал этиш, миллий ҳисобот таркибида ер ҳисобининг амалдаги қўллаш услублари ҳам бажарилган тадқиқотларни амалий аҳамиятини белгилайди.

Ишлаб чиқилган ва тавсия этилган ер мониторингидаги тизимини жорий этиш, ердан фойдаланиш бошқарув психологиясини амалий ёндашувлар, ер танқислигини «юмшатиш» бўйича илмий-услубий тавсиялар, тармоқлараро ва тармоқ ичидаги ер тақсимоти услублари, ер кадастри маълумотлари банк тизимини яратиш илмий-услубий ва амалий аҳамиятга эга. Тавсия этилган илмий ишланмалар барча ердан фойдаланувчилар ишлаб чиқариш фаолиятида ердан самарали фойдаланишни бошқаришга амалда бўлиши ёндашувларнинг ҳаётийлигини тасдиқлайди.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий тубдан ўзгартириш жараёнида ер муносабатлари ва ер ресурсларини бошқаришнинг самарали кўринишлари намоён бўлмоқда. Ер ўзининг асосий хусусиятларидан ташқари, ушбу ресурс ишлаб чиқариш воситаси, ҳудудий бизнес, табиий бойлик, ҳуқуқий муносабатлар ва кўчмас мулк объекти бўлиб қолди.

Вилоят ва туман (шаҳар) маъмурий - ҳудудий микёсда ер ресурсларини бошқаришнинг муҳим омилларидан бири давлат ер кадастри ҳисобланади. У ер муносабатларини иқтисодий тартибга солишнинг ва ҳудудий давлат бошқарувининг ахборот асоси бўлиб хизмат килади. Шу билан бирга ер кадастрининг асосий мувофиқланган қисми бозор шароитига мослашган бўлиши керак. Айниқса, бу ер муносабатлари субъектларига солиқ солиш қоидалари ва қонун ўзгариши тамойилларини тадбиқ этишда ҳамда турли тоифадаги

ерларни давлат кадастри ёрдамида баҳолашнинг иқтисодий асосланган усулини ишлаб чиқишда муҳимдир.

Бозор муносабатлари қарор топиши шароитида ерларни давлат бошқарувининг мажмуали услубини энг қулай қўллаш ва бюджет даромадларини кўпайтиришни таъминловчи, ердан фойдаланишнинг энг самарали ва иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ шакли сифатида ерни ижарага беришнинг ривожланиши, айникса муҳим аҳамиятга эга бўлади. Шу билан бирга ер муносабатларининг давлат бошқарувидаги ягона тартибини ўрнатиш, ижара ҳақи миқдорини аниқлаш усуллари ишлаб чиқиш, ер бозорининг ҳолатини аниқ акс эттирадиган минтақа иқтисодиётининг ҳолати ва ундаги жараёнларни бошқариш тизимида, ер ижара сиёсатида тадбирлар мажмуасини шакллантиришнинг бирламчилигини ҳисобга олиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

Ер муносабатларини тартибга солишнинг услубий назариясини ишлаб чиқиш, ернинг олди-сотди шакллари ва услубини фаоллаштириш, ер участкаларини хусусийлаштириш жараёнларини, инвестицион, баҳолаш, суғурта фаолияти, ипотека, кредитлаштириш, ерга оид қимматбаҳо қоғозлар билан муомала ўтказишни рағбатлантириш зарур.

МУАММОНИНГ ҲОЛАТИ ВА УНИ ЕЧИШ УСЛУБЛАРИ

Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини бошқариш тизимини такомиллаштириш давлат сиёсатининг энг асосий масалаларидан биридир. Ўзбекистонда ер ресурсларини бошқариш ер ислоҳотининг асосий муаммоси ҳисобланади. Чунки бу муаммо ҳозиргача ўз ечимини топганича йўқ. Ўз навбатида, ушбу долзарб масала Ўзбекистоннинг иқтисодий ва сиёсий ривожланиш

масалаларини ечими билан узвий боғланган. Айнан жамият тараққиёт даражасини ер ресурсларидан энг самарали фойдаланиш белгилаб беради.

Ер муносабатларини бошқариш-барча ижтимоий муносабатларни камраб олади. Муносабатлар ижтимоийликдан тортиб иқтисодий, хуҳуҳий, экологик ва бошқаришнинг бошқа турларини ҳам ўз ичига олади. Ҳозирги кунда Ўзбекистон жамоатчилиги ва иқтисодчи олимлар ўртасида ер муносабатларини ривожланиш механизми тўғрисидаги баҳслар ортди:

Фикримизча, ер муносабатларини бошқариш - бу давлатнинг ва жамиятнинг ер ресурсларини бошқаришга мунтазам ва муайян мақсадга қаратилган таъсир кўрсатишидир. Бу таъсир кўрсатиш мамлакатнинг ер ресурсларидан самарали фойдаланишни таъминлаш мақсадида объектив қонунларни билишга ва уларни ҳаётга тадбиқ этишга ундайди. Ер ресурсларини бошқариш таркибига қуйидагиларни киритиш керак: ердан фойдаланиш устидан назорат қилиш, ташкиллаштириш, тартибга солиш, режалаштириш.

Ер ресурсларини бошқариш тизимининг асосини объект, субъект, предмет, мақсад, вазифа ва бошқариш функцияси ташкил этади. Бошқаришнинг объекти ва предметини тарихий ижтимоий жарёнлар натижаси деб билиш зарур. Бошқаришнинг предмет ва объект турлари бир-бири билан узвий боғланган. Масалан, кўп қаватли биноларнинг ер участкаларини бошқариш, бир қаватли бинолар жойлашган участкаларни бошқаришдан анча фарқланади.

Ер ресурсларини бошқаришнинг мақсади, моҳияти ва вазифасини мустакил Ўзбекистон жамиятининг бугунги кундаги ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳаракати белгилаб беради.

Бошқариш объекти Ўзбекистон Республикасининг ер фондидир, унинг субъектлари маъмурий-худудий

бирликлар, туманлар, шаҳарлар. ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчиларининг ер участкаларидир.

Бошқаришнинг таркибига ердан фойдаланишни ташкиллаштириш жараёни ҳам кириб, у маълум ҳудуднй чегара доирасидаги аҳолининг хилма-хил эҳтиёжларини таъминлайди, Эҳтиёжлар ердан фойдаланишнинг бошқаришга тегишли бўлган турли-туман усулларини кўллашни такозо этади.

Бундай усулларга қуйидагилар киради:

- ердан фойдаланувчи чегараси қамровида ҳудудий ташкиллаштиришни амалга ошириш;
- ердан фойдаланиш жараёнининг мухандислик таъминоти (мухандислик коммуникациялари);
- ер участкасининг ҳуқуқий мақомини ўрнатиш (мулкчилик, фойдаланиш мақсади, ижара, чегаралаш, саклаш вазифаси ва бошқалар);
- ердан фойдаланишнинг турлари (фойдаланишга рухсат берилганлиги) ва йўналишларини ўрнатиш;
- ердан фойдаланишда самарали иқтисодий ва экологик технологияларини татбиқ этиш;
- ернинг табиий ва иқтисодий ҳолатининг тахлили;
- ернинг миқдор ва сифат ҳолатига ва мақомига таъсир кўрсатадиган бошқа тадбирлар.

Бошқариш тизимининг ишлаб чиқариш ва яратиш жараёнига объекти ва предметидан ташқари бошқарувининг мақсади ва вазифалари ҳам таъсир кўрсатади. Мақсад ва вазифалар эса жамият томонидан қисқа мудлатда шакллантирилади. Чунончи, мақсад ва вазифа бошқаришнинг предмети ва объекти ҳолатини ҳисобга олиш билан шаклланади. Шаклланиб бўлинган мақсад ва вазифа эса уларни реализация қилиш пайтида бошқаришнинг предмети ва объектини шакллантиради. Ер ресурсларини бошқаришнинг мақсади жамиятнинг мужассамлашган эҳтиёжини ифодалашдир. Мақсад ер ресурслари хусусиятларидан

фойдаланиш асосида қондирилиш ҳолатининг келажаги ва улардан фойдаланиш жараёнини акс эттиради. Ердан фойдаланишнинг ўзи бу ер ресурсларига айрим субъектлар ёки жамиятнинг бевосита таъсир кўрсатишидир. Шу билан бирга ҳар қандай таъсир кўрсатувчи ернинг аниқ хусусиятини истемол қилиш тушунилади.

Жамият алоҳида субъектлар мақсадини уларнинг оммавийлиги ва хилма-хиллиги сабабли тўла назорат қилишга қодир эмас. Бу жараёнлар бошқаришда ердан фойдаланишнинг умумий қоида ва чегараларининг ўрнатилишини талаб қилади. Бундай чегаралар фойдаланиш қоидаларини ҳуқуқий расмийлаштириш ер муносабатларини чегаралаш ва фойдаланиш тизимини ўрнатиш асосида яратилади. Бундай ҳолат ердан фойдаланишнинг ҳар қандай ҳолати учун хосдир ва ер ресурсларининг барча тизимлари учун умумий бўлиб ҳисобланади.

Ер ресурсларини бошқаришнинг мақсади, умумий қурилишда ердан фойдаланиш билан боғланган жамият эҳтиёжини янада юксак даражада қондиришга имкон берадиган ердан фойдаланишнинг ва ер муносабатлари тизимининг шаклланишини таъминлаш ва яратишдан иборатдир.

Вақтнинг аниқ пайтида, яъни ижтимоий, иқтисодий, экологик ёки уларнинг ўзаро бирлигида мақсад алоҳида эътиборни ифодалаши мумкин Мамлакатимиз мустақилликка эришгунга қадар қишлоқлар ва шаҳарлар ҳудудида ижтимоий аспект устунликка эга эди. Уша пайтда аҳолининг барча эҳтиёжларининг максимал қондирилиши мумкинлигига урғу берилган. Ҳозирги пайтда ер бозори ривожланган шароитда иқтисодий аспекти ҳисобга олишнинг қайта мўлжалланиши рўй берди, яъни максимал иқтисодий самарадорликка эришиш мўлжалланмоқда. Бу эса кўпинча харажатларни қоплаш ва бюджетга пул тушумининг кўринишини ифодалайди. Бироқ бошқаришнинг

мақсадини аниқлашда ижтимоий йўналиш инobatга олинмаса, вазият кескинлашуви юзага келиши мумкин. Шунинг учун ер ресурсларини бошқаришнинг мақсади турмуш шароитларини ижтимоий ва экология жихатдан юқори даражасини таъминлашга имкон берадиган ердан фойдаланиш ва ер муносабатлари тизимининг амал қилишини таъминлаш ва яратишдан иборатдир. Бошқаришнинг субъектлари қуйидагиларга бўлинади: давлат, маҳаллий ва хўжалик бошқарувини амалга оширадиган субъектлар. Ўз навбатида, давлат бошқаруви умумий ва идора (тармоқ) бошқарувига бўлинади.

Давлат бошқарувини умумий ва махсус ҳуқуқ доирасига эга бўлган органлар амалга оширадилар. Давлат бошқарувида Ўзбекистон Республикасининг белгиланган тетраси доирасидаги ер тоифалари ва ер участкасидан фойдаланувчи субъектлар бўйича ер ресурслари тақсимоти амалга оширилади.

Маҳаллий бошқарувни маҳаллий ўз-ўзини бошқарув органлари амалга оширадилар. Бунда бошқарув махсус ҳуқуқий мақомга эга бўлиши мумкин. Ердан фойдаланишда хўжалик бошқарувини ер участкасидан фойдаланувчилар ва мулкка эгалик қилувчиларнинг ўзлари амалга оширадилар. Ер ресурсларини бошқариш мажмуали тавсифга эга, чунки ер муносабатлари субъектларнинг манфаатларига тегишли бўлиб, ердан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш жараёнини бошқаришга тизимли ёндашувни кўллаб-қувватлаш заруриятини келтириб чиқаради. Ташкилий, технологик ечимларни экологик-иқтисодий оқибатлар имкониятлари билан боғлашни талаб қилади.

Ер ресурсларини бошқариш бўйича ижроия - фармойиш бериш органлари фаолиятининг мазмуни ер ресурсларидан фойдаланишни режалаштириш ва башоратлаштиришдан иборат, яъни ерларни қайта тақсимлаш ва тақсимлаш, ердан фойдаланиш, ерга эгалик қилишнинг тартиби ва меъёрини

белгилаш: ерларни мухофаза қилиш ва ердан фойдаланганлиги учун фаолиятини назорат қилишни текшириш ва тезкор - фармойиш бериш. Ер ресурсларини бошқариш тизимида кечадиган жараёнлар асосини узлуксиз ахборот алмашуви ташкил этади. Бу алмашувни таъминлайдиган восита ер кадастри ва ер мониторинги ҳисобланади.

Ахборотларни тўплаш, ишлов бериш ва уларнинг тахлили яхлит бошқариш тизимининг моҳиятини белгилайди. Шунинг учун ахборотлар бошқариш компонентларини аниқлаш ва уларнинг маъмурий ҳудуд даражаларида ўзаро алоқадорлигн ҳам муҳимдир.

Ахборотларнинг манбаи ер кадастри хизмати ва бошқа идоралар, шунингдек, ҳокимиятнинг ижроия органларининг материаллари бўлиши мумкин: картографик материал, реестлар, ҳисоботлар, китоблар ва қайдномалар, каталоглар, рефератлар, экспертлар маълумотлари, қомуслар, бошқа текширув ҳамда таҳлил материаллари.

Вилоят ва туман (шаҳар) органлари томонидан қуйидаги ҳолатдан келиб чиққан ҳолда ер ресурсларини бошқаришни амалга ошириш керак:

- ер участкалари аниқ ҳудудларда истикомат килувчи аҳолига ва давлатга тегишли. Шунинг учун улардан фойдаланиш бўйича фармойиш бериш ҳамда ер ресурсларидан фойдаланганлик учун масъулият масалалари бўйича туман (шаҳар), вилоят ва давлат органлари ўртасида мувофиқлик зарур;

- ер ресурсларидан фойдаланиш натижасидан минтақанинг барча аҳолиси манфаатдор бўлиши керак;

- Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексига биноан, ижара шартномаси асосида ердан фойдаланиш пуллик бўлиши керак. Ердан фойдалангани учун тўлов ҳажми ерлар тасарруфига киритилган ҳокимият органларига вилоят ҳокимияти қарорларига мувофиқликда, давлат ер

кадастри баҳолаш натижалари асосида белгиланган бўлиши керак;

- ер обороти, (яъни, ер участкалари билан боғлиқ барча турдаги келишувлар) вилоят ҳокимияти ўрнатган коида бўйича амалга оширилган бўлиши керак. Бунда, ер ресурсларини таксимлаш ва улардан фойдаланиш соҳасида ваколатларни чегаралаш тўғрисида шартномада назарда тутилган, минтака шароитлари хусусиятларини ҳисобга олишнинг мажбурлиги инобатга олиниши керак

- агарда бу фойдаланиш жараёнида атроф-муҳитга ёки аҳолининг турмуш шароитига зарар етадиган бўлса, вилоят ҳокимияти ҳар қандай мулкдорнинг ердан фойдаланишининг чегараланишига таъсир кўрсатиши мумкин.

Ер ресурсларини бошқариш соҳасида маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари билан вилоят органлари манфаатлари, асосан, мос келади. Бирок, манфаатдорлик маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларини маҳаллий бюджетни шаклланишида ер ресурсларини бошқариш муаммоси, асосан фақат молиявий нуксга-назар билан ҳисобга олинади.

Туман (шаҳар) ҳудудларидаги ерларни бошқариш ўз-ўзини бошқариш органлари қабул қилган меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар асосида олиб борилади. Ҳар бир ҳужжат мавжуд мақсад ва тартибни амалга оширишга таъсир кўрсатади. Амалдаги қонун билан мувофиқликда айрим масалалар бўйича маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ер муносабатларини қарор топиши ва ривожланишига вилоят ҳокимияти даражасида ер масаласини ечишни кутмасдан фаол таъсир кўрсатиши мумкин.

Туман (шаҳар) ҳокимияти томонидан ерларни бошқаришни таъминловчи асосий ҳаракатлар қуйидагилардан иборат:

- ерлардан фойдаланишнинг мунтазам тартибга солиш ва режалаштириш;

- ерларни фойдаланиш истеъмолидан чиқариб олиш ва такдим этиш;

- ер мониторинги юритиш ва ер тузиш ишларини амалга ошириш;

- ерларни мухофаза қилиш ва фойдаланиш бўйича назоратни таъминлаш.

Ерларни бошқариш ҳаракати ҳуқуқий нуктаи назардан турли хил тавсифга эга. Масалан: ер участкасини такдим этиш ва истеъмолдан чиқариб олиш бўйича ҳаракатлар ҳуқуқий мақом тавсифига эга: ер кадастрини юритиш бўйича ва ҳуқуқий мақом, ерлар мухофазаси бўйича ҳуқуқий мақомлар каби.

Ердан фойдаланиш бўйича фармойиш бериш (махаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ҳуқуқ доирасида) мақсадли вазифаларни белгилаш билан, ер участкаларидан умумий фойдаланишларни ёки бошқа ерларни истеъмолдан чиқариб олиш билан ер участкаларини мулкчиликка, ижарага, доимий фойдаланишга такдим этиш бўйича ҳуқуқий ҳужжатларни нашр эттириш йўли билан амалга оширади.

1990 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг айрим жиҳатлари бугунги жамиятда амалга оширилаётган туб ислохотлар шароитида замон талаб даражасига мос келмай қолди. Ер участкаларини такдим этиш ва истеъмолдан чиқариб олиш тартибини белгилайдиган Ер кодексининг моддаларида ер режали қурилишларни амалга ошириш учун ўрмон ёки қишлоқ хўжалиги вазифаларидан, ер тоифасиини бир туридан иккинчи турига ўтказиш, истеъмолдан чиқариш масалалари амалга оширилади. Аммо, ер фондининг таркибий тузилиши доимий эмас. Иқтисодий, экологик, ижтимоий омиллар таъсири остида ер фондининг тоифалари нисбатан ўзгариши ёки ҳатто янги тоифалар шаклланиши мумкин. Мустақиллик давригача қурилиш объектлари ўрни аниқ белгиланган ва у шаҳарсозликнинг асосий ҳужжати бўлган.

Шаҳарнинг бош режаси-ҳозирги вақтда аҳоли пункти ҳудудлари ривожланишининг тадбирлари сифатида ишлаб чиқилмоқда. Шунинг учун аҳоли пункти ҳудудларида бош режада назарда тутилган қурилишнинг муҳим объектлари ҳам, вақтинчалик объектлари ҳам пайдо бўлиш эҳтимоллари мавжуд. Масалан: савдо расталари, чодирлар, бекатлар мажмуаси. Янги шаклдаги ердан фойдаланувчиларга эса ер участкаларини ажратиш тартиби аниқ белгиланмаган. Шу муносабат билан юқорида таъкидлаб ўтилган объектларни жойлаштириш ва уларга ер участкаларини ажратиш тартибини маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ўрнатишлари керак.

Туман (шаҳар) ҳокимияти ер ресурсларини бошқариш соҳасида янги йўналиш, яъни давлат ер кадастрининг маълумотлари асосида ерлардан фойдаланишнинг истиқбол режасини ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқ- Бунда ер участкаларидан фойдаланиш бўйича бошқарувчилик қарорларини асослашда омилларни ҳисобга олиш, самарадорлик кўрсаткичларини ҳисоблаш ишлари, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари қабул қиладиган қарорларига таъсир кўрсатиши асосланган бўлиши керак.

Бундай омилларга қуйидагилар киради:

- ер участкасининг мўлжалланган фойдаланиш мақсадига мувофиқлиги (ўрнашган жойи, экологик вазият, фойдаланишдаги чеклаш);

- иқтисодий кўрсаткичлар (ер участкасининг қиймати ёки ижара ҳақининг ҳажми, участкани ўзлаштириш сарф-ҳаражатлари, қўйилган мақсадга эришиш учун капитал қўйилма);

- салбий жараёнлар қўйилган мақсадга эришилгандан кейин пайдо бўлиши ҳам мумкин (экологик вазиятнинг ёмонлашуви, белгиланган меъёрларнинг бузилиши, ижтимоий таранглик ва можароли вазиятнинг вужудга келиши, участкадан фойдаланиш бўйича чеклашлар);

• • кўйилган мақсадга эришилгандан кейин режалаштирилган фойда.

Бу жараёнда ер ресурсларидан фойдаланишнинг микдорий ҳолати аниқланиши керак. Турли хил ечимлар самарадорлигининг қиёсий тахлили ўтказилади. Шулардан келиб чикиб, таклиф қилинадиган вариант ҳуқуқий рухсат этилган, жисмонан мумкин, молиявий жиҳатдан ўзини оқлагач, кейин ҳокимиятнинг давлат ёки Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари томонидан қарорлар қабул қилиш учун таклифлар ишлаб чиқадилар.

Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг ва туман ҳокимиятининг ўзаро муносабатлари натижаси сифатида биринчиси учун аҳолининг эҳтиёжини қондириш керак, иккинчиси учун солиқ ва бошқа молиявий тушумлар олиши керак. Шунингдек, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари тўшлаган молиявий маблағлар ҳудуднинг барча аҳолисини турмуш даражасини оширишга йўналтирилган бўлиши керак.

Туман (шаҳар) ҳокимияти бошқарувининг асосий вазибалардан яна бири ўзини барқарор фаолиятини таъминлашдан иборатдир. У ўз моҳияти билан динамик мувозанат қолатида бўлиши керак. Шунга ўхшаш объектлар учун иккита асосий хусусият тавсифлидир:

- объектнинг таркибий қисмлари уларнинг жойлашиш мақоми ва фойдаланиш кўлами;
- вақт бўйича ўлчамларнинг ўзгариб туриши.

Шунинг учун туман (шаҳар) ҳокимияти бошқариш таркибини тузиш пайтида бошқарувчилик фаолиятининг барча йўналишлари таркиби таъминланиши керак.

Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг ташкилий тузилиши бир биридан жиддий фарқланиши лозим. Бу тафовут ҳам объектив, ҳам субъектив сабабларга боғлиқ. Объектив сабабларга ҳокимият ҳудудида мавжуд шаҳарларни бунёд этувчи корхоналар уй-жойларга эга ва

уларни сақлаб туради, сув ва иссиқлик билан таъминлайди. Улар умумшаҳар вазифаларини бажарадилар ва бошқаларни ҳам уй-жой билан таъминлаши мумкин. Субъектив сабабларга маҳаллий ўз-ўзини бошқаришнинг раҳбари ўзининг тажрибаси, билими ва мақсадларини ҳисобга олиш билан ер ресурсларини бошқариш жараёнида шаклланади. Умумий ҳолда маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари: иш юритиш мақсади, қарор қабул қилиш услуби, вазифаларни бажариш тури кабиларга бўлинади.

Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг мақсадли иш юритиши бўйича улар нафақат маҳаллий аҳамиятга эга бўлган вазифаларни ечадилар, балки ҳокимиятнинг давлат органлари зиммасига юклатилган айрим давлат ваколатларини ҳам бажарадилар. Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари мустақиллигининг кенгайиши бу масалада умумжаҳон тенденциясининг жараёнларга мослашуви рўй бераётганини кўрсатади. Бирок, бу жараёнга маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари, ХУЮК соҳасидаги илмий ходимлар ва аҳоли томонидан муносабатлар бир хил эмас.

Қарорлар қабул қилиш услуби вазиятга қараб ишга солинади. Улар жамоа ёки яқка тартибда қабул қилиниши мумкин.

Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг ташкилий тузилиш сифатидаги ролини қараб чиқамиз. Улар маҳаллий ўз-ўзини бошқариш шакли, ҳудудий тузилиши (маҳаллий уюшмалар) аҳолисининг номидан иш юритадилар. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкин: улар, яъни органлар муайян объектга объектив тарзда хос бўлган икки турдаги вазифаларни амалга оширишлари керак:

- унинг манфаатини ифодалаш;
- бу манфаатларни амалга ошириш.

Бу икки турдаги вазифаларга икки турдаги органлар мувофиқ келади:

- ваколатли ва ижроия органлари.

- ижроия.

Шаҳар ҳокимиятида ер ресурсларини бошқариш хусусиятини кўриб чиқамиз:

- шаҳар ҳокимлиги - шаҳар ўз-ўзини бошқаришнинг ваколатли органи;
- шаҳар маъмурияти - ижроия орган, у орқали ўз-ўзини бошқаришни шаҳар ҳокими ҳудуд бўйича ўзининг ваколатини амалга оширади;
- қишлоқ фуқаролар йиғини маъмурияти-ижроия органдир, улар орқа маҳаллий ўз-ўзини бошқаришнинг шаҳар ҳокими ўзининг ваколатини амал оширади.
- оқсоқоллар - посёлкалар, қишлоқлар, овулларнинг сайланган мансабдор шахси:

1) Туман (шаҳар) ҳокимиятининг ер ресурсларини бошқариш бўйич тамайиллари (мақсадли мўлжал тамайили):

Ҳар қандай ҳокимият тузилишининг мақсади биргаликдаги фаолиятнинг муайян мақсадларига таянади. Ривожланиш мақсадларини хатосиз аниқлаш ва ўрнатишни билиш бошқаришнинг энг муҳим ва аҳамиятли жиҳатидир. Ҳокимият фаолиятининг мақсади ва вазифаларининг дастлабки аниқланиши ўзининг ҳуқуқ доирасини шаклланиши пайтида рўй беради.

Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг ҳуқуқ доирасида бўлишининг иккита усули бор:

- қонун орқали давлат томонидан муайян вазифаларнинг юклатилиши: Бу ҳуқуқ Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш тўғрисида»ги қонунининг 6-моддасида кўрсатиб ўтилган.

- низоми орқали аҳоли томонидан муайян мажбуриятларни юклатилиши.

Шундай қилиб, давлат ва аҳоли олдида маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг мажбуриятлари чегараси

шаклланиши амалга оширилади. Бу чегаралар доирасида маҳаллий ҳокимият бирламчи йўналишининг ривожланиши шаклланади. Шунга мувофиқ равишда маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг ижроия тузилиши шаклланиши зарур.

Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ечадиган вазифалар уларнинг ваколатларига тўғридан-тўғри боғланган. Шунинг учун ҳудудда турмуш ва ҳўжалик юритиш шароитларида рўй бераётган ўзгаришларни кузатиб бориш жуда муҳим.

2) Вазифаларни горизантал бўлиниш тамойиллари.

Юкорида таъкидлаб ўтилганидек, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари бажарадиган вазифалар хилма-хилдир. Шунинг учун маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари тузилишлари Ўзбекистон Республикасида маҳаллий ўз - ўзини бошқариш» қонунида кўзда тўтилган.

Ҳудудий вазифаларни тақсимланиши деганда бир хил даражадаги мансабдор шахслар ва органлар ўртасидаги вазифаларнинг чегараланиши англашилади. Маҳаллий ўз-ўзини бошқаришнинг ижроия органи қуйидагиларни амалга ошириши керак:

- ижория фармойишини бериш вазифаси;
- маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари юритишларига киритилган маҳаллий бюджет, ҳудуднинг ижтимоий, иқтисодий ривожланиши мажмуаси ва бошқа масалалар бўйича таклифлар тайёрлаш.

Ижроия органининг тузилишини режалаштиришга киришишдан олдин, бошқарувчилик қарорини қабул қилишниинг ҳар бир босқичида унинг роли ва ўрни кузатилиши зарур. Ўтказилган таҳлил натижасида Маҳаллий ўз-ўзини бошқаришнинг ижроия органи ечадиган барча масалалар мажмуасини камраб оладиган фаолият тузилиши бўлинмаларини бир нечта гуруҳларга ажратиш мумкин:

- молиявий ва иқтисодий режалаиғгириш, аналитик, маъмурий бўлинмалар назорати вазифаларини бажарадиган умумий ҳуқуқ доиралари бўйича бўлинмалари тузилиши;

- шаҳар хўжалиги ва бошқаришнинг аниқ тармоғи билан шугулланувчи бўлинмаларнинг тармоқ тузилиши:

- иккита биринчи гуруҳга киритилган сервис хизмат кўрсатиш тузилмалари вазифасини бажарувчи бўлинмалар.

Ижроия органининг тузилишини режаштнриш пайтида ўша ёки бошқа вазифага тегишли тузилмавий бўлинмаларнинг қайси турдалигини белгилаш муҳимдир. Чунки бундай бўлинмалар тузилишининг салоҳияти ходимларнинг жой-жойига қўйилишига боғлиқ.

3) Вазифаларни вертикал таксимлаш тамойили.

Туман (шаҳар) ҳокимияти ҳудудида қатор вилоят, республика ва минтака тузилмалари мавжуд, Уларсиз ҳокимиятни бошқариш мумкин эмас. Уларга қуйидагилар тегишли:

- вилоят ва минтақага буйсунадиган ҳар қандай мулкчиликнинг хўжалик юритувчи субъектлари;

- минтакалар ёки вилоятдаги бошқариш органлари мавжуд бўлган фуқаролар бирлашмаси, жамоат ташкилотлари ва бошқалар;

- вилоят маъмуриятларининг ҳудудий бўлинмалари.

Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг юкорида санаб ўтилган гуруҳлари, бир қанча вазифаларни ижро этиш мумкин. Масалан, хўжалик юритувчи субъектлар меъёрий орган сифатида, муайян турдаги ишларга буюртмачи сифатида, хўжалик фаолиятини бажариш учун шароит яратиб берувчи ташкилот сифатида иш юритиши мумкин.

ТАРМОҚЛАРАРО ЕР ТАҚСИМОТИДА УМУМ УСЛУБИЙ МАСАЛАЛАР

Республикамиз иқтисодиёт тармоқларининг ривожланиш жараёнида давлат ер фонди таркибида сезиларли ўзгаришлар рўй беради. Хўжалик тармоқлари маълум ер майдонисиз ривожланиши мумкин эмаслигини ҳисобга олган ҳолда, илмий техника тараққиёти, унинг кўлами ва ишлаб чиқаришдаги тадбиқ даражаси ер фонди таркибига ҳамда ўзаро салмоғига катта таъсир этишини эътироф этишимиз керак.

Илмий техника тараққиёти таъсирида тармоқлар ривожланиши натижаси ер фонди тақсимотига турлича таъсир этади. Айрим тармоқларда илмий техника тараққиёти ер мулк салоҳиятига бўлган талаб камаяди. Ер мулк салоҳиятининг чегараланганлигини ҳисобга олсак, бир тармоқдаги ер майдонига бўлган талаб албатта бошқа тармоқлар банд қилган майдонлар ҳажмига таъсир этади. Демак, ер мулк салоҳиятида доимо ўзгаришлар бўлади ва бу жараён маълум қонуниятларга буйсилади.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш зарурки, кўзда тутилаётган ер ислоҳоти умумда давлат миқёсида ўтказилишини чуқур ҳис қилган ҳолда бу тадбирларга қонун тусини беришни давр талаби, бозор иқтисодиётига йирик иқтисодий, ижтимоий ва экологик талофатларсиз ўтишни кафолатлайди, деб ҳисоблаймиз. Мустақил республикамизнинг ягона ер мулк салоҳиятини тўғри бошқариш иқтисодиёт тармоқларида ишлаб чиқаришни бошқаришнинг таркибий қисми ҳисобланади ва ернинг иқтисодий - ижтимоий боғлиқлиги ҳамда унинг табиий ресурс сифатида ўзига хослиги билан фаркланади. Бугунги кунда яхлит халқ хўжалик мажмуига эга бўлган мустақил мамлакатимиз иқтисодиёти ўзининг бутун таркибий қисми, яъни иқтисодий минтакалар, тармоқлараро комплекслар ўзаро муносиб ва мувозанатли тарзда ривожлантиришни тақозо этмоқда. Айни пайтда

давлатимизда иқтисодиёт тармоқларининг узвий боғлиқлиги маълум даражада шаклланган бўлиб, республиканинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти кўп жihatдан шу мутаносиблик жамиятнинг тараққиёт талабига боғлиқ бўлади. Лекин тараққиётнинг жадаллик усули устун бўлиб қолаётган ҳозирги шароитда алоҳида олинган тармоқ ва тармоқлараро муассасалар, маъмурий органлар ҳамда хўжалик идораларининг тармоқ ичидаги ва тармоқлараро муносабатлари тизимида чигалликларнинг мавжудлигини эътироф этишни ўринли деб ҳисоблаймиз.

Албатта, жамиятнинг давлат микёсидаги тараққиёт даражаси мавжуд ер мулк салоҳиятининг маъмурий ҳудудий, тармоқ ва тармоқлараро тақсимотидаги мослигига боғлиқ бўлади. Демак, давлат ер мулк салоҳиятидан фойдаланишни бошқаришда иқтисодиётнинг барча тармоқлари ўртасида ер майдонини қайта тақсимотини ва унинг ҳудудий жойлаштириш муаммоларини замон талаблари даражасида ижобий ҳал этишни тақозо қилади. Бу муаммолар фан-техника тараққиёти, халқаро жамиятлар фаолияти, мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий жihatдан бошқа давлатлар билан алоқаларининг ривожланиш даражасига боғлиқ ҳолда мураккаблашиб боради.

Иқтисодиёт тармоқларининг яхлит давлат микёсидаги муносиб ривожланиши ҳозирда бирмунча шаклланган ва бу муаммо иқтисодчи олимлар томонидан мукамал ўрганилганлигини эътироф этган ҳолда ер мулк салоҳиятини тармоқлараро ва тармоқ ичидаги тақсимоти ҳамда ерларнинг тоифалар бўйича мутаносиблик даражаси етарлича илмий-услубий жihatдан асосланмаган. Ушбу муаммолар республика микёсида ер тузиш давлат хизмат идоралари бўйича маълумотлар йиғиндиси сифатида ҳар йили 1 январ ҳолатига чоп этилса-да, иқтисодчи олимлар томонидан илмий-амалий ва умум услубий жihatдан деярли ўрганилмаган.

Маълумки иқтисодиётнинг алоҳида тармоғини ривожлантиришдан асосий мақсад тармоққа имкон қадар кўп фойда келтирадиган янги техника ва технологияни ишлаб чиқиш ва амалиётда тезроқ қўллаш кўзда тутилади. Бу жараён албатта ер майдонига бўлган эҳтиёжни белгилашга ҳам катта таъсир қилади. Ер майдонига бўлган тармоқ эҳтиёжи собиқ иттифок даврида ўта чегараланган бўлиб, фақат маълум доира ёки ишлаб чиқариш хажмига боғлиқ бўлган. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг жаҳон бозор муносабатларига изчилик билан ўтиб бориши шароитида эса тармоқларнинг истиқболи деярли чегараланмаган даражада белгиланган.

Демак, умуман халқ хўжалик тармоқлари мажмуи, алоҳида олинган тармоқ йўналишлари, тармоқ ичидаги корхона, муассаса ва ташкилотларнинг ер майдонига бўлган эҳтиёжи бозор муносабатларига ўтиш жараёнида битта мамлакат таъсир доирасидан чиққан ҳолда жаҳоннинг бошқа давлатлари ва улардаги ишлаб чиқариш тармоқлари, корпорациялари, уюшмалари, истеъмолчилари эҳтиёж ва таклифларига биноан ўзгариб боради. Лекин бу жараёни бошқаришда албатта ер тақсимоти масалалари маълум тамойилларга бўйсунган ҳолда ҳал этилиши зарур.

Тармоқлараро комплекс режалаштириш ва бошқариш ягона мулк салоҳиятидан фойдаланишда ер тақсимотини қайта кўриб чиқишни такозо этади. Бунда барча тармоқлар ва уларга мос ҳолда ажратилган ер мулк салоҳиятлари пировард натижа йўлида ишлашга эришиш асосий мақсад йўналишларини белгилаб беради. Ялпи олинadиган фойданинг тармоқлараро тақсимотида ҳар бир тармоқни фойда хажмида амалий ҳиссасига ва унга ажратилган ер майдони бирлигига нисбатан меъёрий кўрсаткичларга эришганлик даражасини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ер мулк салоҳиятидан самарали фойдаланишнинг муҳим йўналишларини танлаш мураккаб жараён бўлиб,

тармоқлараро ва тармоқ ичидаги ишлаб чиқариш жараёнларини ривожланишини белгилаб берувчи шарт-шароит ҳамда омилларга боғлиқ. Тармоқлараро ер тақсимотида шу мажмуа учун тегишли ривожланиш босқичида ижтимоий - иқтисодий мақсадни танлаш асос бўлиб ҳисобланади. Демак, тармоқлараро ер тақсимоти муаммосига давлат микёсидаги мақсад йўналишларга ва алоҳида олинган тармоқ олдига қўйилган вазифаларни амалга оширишда асосий бўғин ва белгиловчи омил сифатида қарамоқ керак. Бироқ мамлакатнинг моддий ресурсларининг ва давлат бюджетининг шаклланиши ва уларнинг тармоқлараро тақсимоти ҳам ер мулк салоҳиятига таъсир кўрсатиши мумкин.

Ресурслар мослигини таъминлаш тамойилларидан бири ҳам ер мулк ресурсига бошқа ресурсларни қандай даражада мос келиши ва бунда ердан фойдаланиш кўрсаткичларини тармоқнинг ишлаб чиқариш технологик мутаносиблиги ҳисобланади. Иқтисодиёт тармоқларини мутаносиб ривожланиши учун талаб қилинадиган ер мулк салоҳиятини башоратлаш жамиятимиз тараққиётини белгиловчи асосий омиллардан ҳисобланади. Бу муаммога давлат микёсида ҳукумат қарорларида ҳар доим катта эътибор бериб келинмоқда. Жумладан, ер тўғрисида, ер ижараси, ер солиғи каби қонунларда республика ер мулк салоҳиятидан тежамкорлик билан самарали фойдаланиш, ерларни асраш ва муҳофаза қилиш каби масалаларни ҳал этишда албатта тармоқлараро ва тармоқ ичида ер тақсимоти муҳим аҳамият касб этади. Юқоридаги масалаларни ижобий ҳал этиш кўп жиҳатдан иқтисодиёт тармоқларини ер мулк салоҳиятига бўлган эҳтиёжини илмий – услубий жиҳатдан башоратлаш натижаларга боғлиқ.

Республика ер мулк салоҳиятидан самарали фойдаланиш даражаси юксак тараққий этган давлатлардаги шу кўрсаткичларга такдосланганда сезилади. Бунда албатта

яхши майдон ёки экин майдони бирлигига тўғри келадиган маҳсулот ҳажми ёки қиймати белгилловчи кўрсаткич ҳисобланади.

Республика аҳолиси жон бошига тўғри келадиган ялпи ёки экин майдони Япония, Германия, Англия, Франция, Жанубий Қурия каби ривожланган давлатларга нисбатан 1,5-2 баробар кўп бўлишга қарамай, шу майдон бирлигига тўғри келадиган миллий даромад қиймати бир неча баробар кам.

Ушбу муаммони албатта илм-фан, янги техника ва технологияни амалда жорий этилиши жараёни билан боғлиқ ҳолда ечиш зарур. Ер майдони бирлигига тўғри келадиган миллий даромадни орттиришга қуйидаги сабаблар тўсқинлик қилмоқда:

- халқ хўжалик мажмуида илмий тадқиқот ишларининг натижаларини амалда қўллаш, фан-техника тараққиёти, янги техника ва технологияни жорий этиш ишлари давлат кўмиталари ўртасида тармоқ ҳолда ташкил этилган;

- илмий услуб қилинмаган;

- фан-техника тараққиётини ривожлантириш жамиятнинг ижтимоий соҳадаги ривожланишга тўлиқ мос келмайди. Натижада меҳнат, моддий, техник ва ер ресурсларининг ўзаро муносиблик тамойиллари кўпол равишда бузилмоқда;

- ишлаб чиқаришга тавсия этилаётган янги техника ёки технология мавжуд амалдаги кўрсаткичларга таққосланган ҳолда баҳоланади. Бу эса жаҳон стандарти даражасидан анча паст бўлган ва янги технологияни тезда маънавий жиҳатдан яроксиз ҳолга келтиришга сабаб бўлмоқда; .

- янги техника ёки технологияни амалдаги тадбиғи ҳудудий жиҳатдан қўлланилади. Масалан, замонавий технология айрим хўжалик, туман, вилоят ёки минтақада турли даражада ёки ҳар хил савияда қўлланилиши натижасида ундан кўриладиган ўртача самара кўзланган мақсад даражасида бўлмайди;

- халқ хўжалик тармоқларини ўзаро ишлаб чиқариш воситаларига бўлган эҳтиёжларини ўз вақтида қондирмаслик ҳолатларининг мавжудлиги. Масалан, оғир саноат тармоғи қишлоқ хўжалик тармоғи енгил саноатни хомашёга бўлган эҳтиёжини тўлиқ таъминламаслик оқибатида икки, уч ёки уйдан кўп ўзилишларга олиб келади;

- янги техника ва технологияларни қўллашда ҳар бир тармоқни ривожланганлик даражаси, соҳа ходимларининг меҳнат кўникмалари ва уларнинг малакаси, қўлланилиш доираси кенглиги ҳар доим ҳам ҳисобга олинмайди. Бу масалага албатта амалий тажрибага суянган ҳолда ёндашув лозим. Акс ҳолда энг замонавий компьютерлардан оддий ҳисоб китобларда ёки ёзув машинаси сифатида қўлланилиши каби самарасиз ёндашувлар каби кўринишлар содир бўлади;

- халқ Хўжалигининг тараққиёт даражасини белгиловчи барча асосий кўрсаткичлар ер майдони бирлигига нисбатан баҳолансагина давлат ер мулк салоҳиятидан тежалган ҳолда фойдаланишга асос яратилади. Масалан, бита ғишт заводи 1 м³ эгаллаб турган майдонда иккинчисига нисбатан 2-3 баробар кўпроқ ғишт тайёрлаши мумкин. Бунда эски техника ёки технологияни қўллаш натижасида иккинчи ғишт заводи 2-3 баробар кўп ер майдонини банд қилади;

- ердан фойдаланганлик учун белгиланган солиқ тизими ер бирлигига тўғри келадиган даромадни давлат стандартига мослигига қараб белгиланмаган. Бунда тармоқ соҳаларида ер майдони бирлиги учун энг кам микдорда маҳсулот ҳажми ёки қийматини давлат стандарти даражасида белгилаш яхши натижа беради.

Бу тадбирлар албатта давлат томонидан белгиланган ва чегараланган ҳолда бўлиб ягона давлат ер фондини бошқариш тадбирлари сифатида кучга эга бўлади. Ер мулк салоҳиятини бошқариш иқтисодий, ижтимоий, ташкилий, технологик, ҳуқуқий ва ерларни муҳофаза қилиш каби кенг

камровли тадбирларни ўз ичига олади. Бошқариш жараёнида ер мулк салоҳиятидан янада самарали фойдаланиш ва унинг муҳофаза қилиш мақсадида бу тадбирларнинг ўзаро узвийлиги таъминланади.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг "Ер кодекси" ва "Давлат ер кадастри тўғрисида"ги қонунларни (1998 й.) ҳаётга тадбиқ қилиш, жараёнида ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқариш устувор йўналиш ҳисобланади.

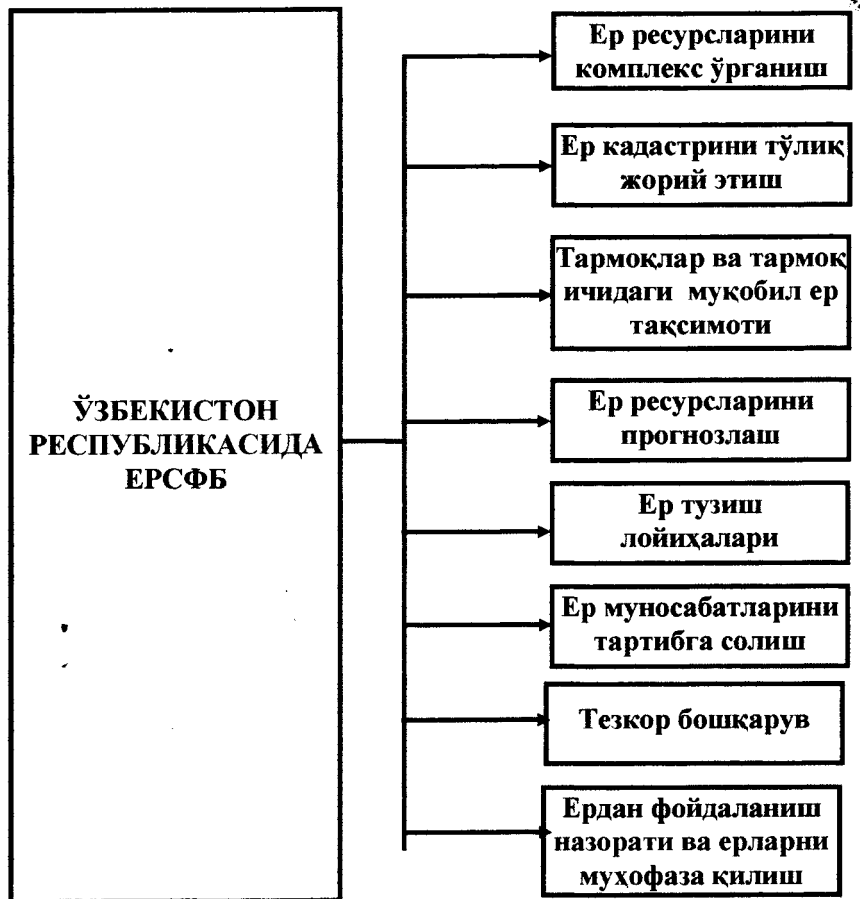
Ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқариш тизимида «бошқарув вазифаси» тушунчасига аниқлик киритиш лозим бўлади. "Бошқарув вазифаси" бош масала бўлиб, ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришнинг назарий ҳамда амалий масалаларини ўрганишда муҳим ўрин тутди.

Бошқарув тушунчасини аниқ ифода этиш белгиланган вазифага оид тадбирлар ва уларни амалга оширишда қўлланиладиган услуб ҳамда воситаларни аниқлашда ёрдам беради. Айнан шундагина бошқарувнинг айрим бугинида ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқариш вазифаларига аниқлик киритиш имкониятлари пайдо бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг бозор муносабатларига ўтиш жараёнида ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришнинг объектив асоси бозор иқтисодиёти қонунлари механизми ҳисобланади.

Фикримизча ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришнинг мазмуни қуйидаги тизимда ўз аксини топган (5-расм).

Ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришнинг иккита бир-бирига узвий боғлиқ бўлган бошқарув вазифаси бўлиб, булар биринчидан, ташкилий ва иккинчидан, бевосита хўжаликдаги фойдаланиш шакллари дир. Бошқарувни бу икки шакли алоҳида йўналиш сифатида ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришнинг ташкилий томонини акс эттиради.

5-расм. Ўзбекистон Республикасида ЕРСФБ тизимининг шаклий чизмаси.

Демак, ердан фойдаланиш бўйича амалий тадбирлар (ерларни рекултивациялаш, унумсиз ерларни мелиорациялаш, тупроқ эрозиясига қарши тадбирлар ва бошқалар) бошқарув вазифасига кирмайди.

Агар бу тадбирларни илмий асосланган ҳолда ташкил этиш асосида халқ хўжалик тармоқларини мутаносиб ривожланиш қонуниятларига риоя этган ҳолда минтакавий

микёсда ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқариш бошқарилгандагина бошқарув вазифаси тушунчаси ўзининг тўлиқ моҳиятига эга бўларди.

Айнан шундагина ЕРСФБ мазмунига тўғри келадиган ечимга эришиш мумкин.

ЕРСФБ нинг хар бир блоки (қисми)нинг ўз вазифаси мавжуд, улар қуйидагилардир:

1. Ер ресурсларини комплекс ўрганиш.

Бу блок давлат микёсида халқ хўжалик тармоқлари бўйича ер ресурсларининг миқдори ва сифати, ташкилий масалаларни ҳал этилганлик даражаси ва самараси тўғрисидаги маълумотлари билан ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқариш жараёнини таъминлашга қаратилган бўлади. Маълумотлар ер кадастри информациясига асосланган бўлиб, республика микёсида ташкил этиладиган маълумотлар банкида йиғилади ва узлуксиз равишда унга ўзгартиришлар киритиб борилади. Ушбу блок вазифасига ер ресурслари тўғрисидаги барча илмий — амалий тадқиқотлар, махсус дала текширув натижалари, хариталаш ишлари бўйича маълумотларни йиғиш ва сақлаш ҳам киради. Бундан ташқари, бу блокга илмий асосланган ва амалда қўлланадиган информация марказларини яратиш ҳамда уларнинг узлуксиз ишлашини таъминлаш ишлари ҳам киради.

2. Ер кадастрини тўлиқ жорий этиш.

Маълумки, 1996 йилдан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошида «Ўзгеодезкадастр» бош бошқармаси фаолият кўрсатиб келмоқда. Бош бошқарманинг «Давлат кадастрлар тизими» бошқармасида 20 та йўналишдаги кадастрлар, шу жумладан, уларнинг энг асосийси бўлган ер кадастри хизмати йўлга қўйилган. Ер кадастри ўз моҳияти, мақсади ва вазифаларига кўра тўрт

таркибий қисмдан иборат бўлиб, улар ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчиларни рўйхатга олиш, ерларни миқдор ва сифат ўлчови, ерларни бонитировкалаш ва иқтисодий баҳолашдан иборат.

Таркибий қисмлар бўйича белгиланган тадбирлар амалга оширилгандагина ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришга тўлиқ замин тайёрланади, деб ҳисоблаймиз.

3. Тармоқлараро ва тармоқ ичидаги муқобил ер тақсимоти.

Бу блок республика ер фондини муқобил равишда илмий услубий жиҳатдан тўлиқ асосланган ҳолда халқ хўжалик тармоқлари ўртасидаги ер тақсимотини амалга ошириш бўйича тадбирларни ўз ичига олади. Ҳар бир тармоқ ўз навбатида, бир нечта соҳа, соҳалар эса ихтисосликлардан иборатлигини назарда тутсак, бу муаммонинг нақадар чуқурлигини ҳис этиш мумкин, Демак, ер фондини айнан шу даражалардаги тақсимоти ушбу блок мазмунини ташкил этади.

4. Ер ресурсларини прогнозлаш.

Бу блок ер ресурсларидан фойдаланишни режалаштириш, уларни муҳофаза қилишга асосланган ҳолда прогнозлаш масалаларини ўз ичига олади. Бу блок ўз моҳиятига кўра ер ресурсларидан фойдаланишни бош ишланмаси (схемаси) ва ер тузиш ишланмасидан иборат бўлиши керак. Блокнинг асосий вазифаси халқ хўжалик тармоқлари тараққиётига мос ҳолда йиллик ва узок муддатга мўлжалланган ер ресурсларига бўлган талабнинг таъминоти бўйича асосий кўрсаткичларни белгилаб бериш ҳисобланади. Ушбу блок олдингиси билан чамбарчас боғланган ҳолда амалга оширилади.

5. Ер тузишни лойиҳалаш.

Бу блок олдинги блокнинг мантиқий давоми сифатида ундаги белгиловчи кўрсаткичларга мос равишда ер тузиш тадбирларини туманлар ва хўжаликлараро ва ер эгалиги ҳамда ердан фойдаланувчи даражасида оширишга қаратилган. Бу блок амалда ер тузишга оид барча ишлаб чиқариш жараёнларини ўз ичида мужассамлаштиради. Блокнинг моҳияти бошқарув вазифасидан келиб чиккан ҳолда: амалдаги ва янгидан таркиб топадиган ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчиларни ҳудудий ташкил этиш бўйича ижтимоий- иқтисодий жиҳатдан асослаш; халқ хўжалиги тармоқлари эҳтиёжига мос келадиган ер танлаш ва ер ажратиш лойиҳаларини амалга ошириш; суғориш ва йўл тармоқларини лойиҳалаш ва бошқа лойиҳавий ишланмаларни яратиш ҳамда амалга тадбиқ этиш масалаларини ҳал этишга қаратилган бўлади.

Хулоса килиб айтганда, ер тузиш мазмунан турлича бўлган жуда кўп иқтисодий, ҳуқуқий, техник ва экологик тадбирларни ўз ичига олган мураккаб тизим бўлиб, ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришнинг ўзагини ташкил қилувчи блок вазифасини бажаради. Блок ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришнинг ягона тизимини яратишдаги аҳамияти бекиес ҳисобланади.

6. Ер муносабатларини тартибга солиш.

Ушбу блок бошқарувнинг ҳуқуқий асосларига суянган ҳолда ишлаб чиқариш муносабатлари таркибида ер муносабатларини тартибга солишга хизмат килади.

7. Тезкор бошқарув.

Ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришда тезкор бошқарувнинг салмоқли ўрни бор. Жамиятдаги иқтисодий, техник, ҳуқуқий ва экологик тадбирларни амалга ошириш жараёнида ҳозирги фанда тезкор услублар, жумладан, ер ресурсларидан фойдаланишдаги мулкчилик

муносабатлари, тезкор ер ҳисоби ва унинг баҳосига бўлган талаб кучайиб бормокда. Бугунги кунда республика микёсида ҳар куни ўнлаб ёки юзлаб ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчилар ташкил этилмокда. Ўз навбатида, ишлаб чмқариш жараёнига мос ҳолда ер ва экин турлари майдонида ҳам ўзгаришлар қайд этилади. Буларнинг барчаси ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришда тезкор бошқарув услубларини қўллашга ундайди. Тезкор маълумотлар йиғиш ва информация банкига киритиш айнан шу блокнинг вазифасидир.

8. Ердан фойдаланишнинг назорати ва ерларни муҳофаза қилиш.

Бу блок давлат органлари томонидан ер эгалиги ва ердан фойдаланувчиларнинг ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришга оид фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан назорат қилишга қаратилган.

Ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқариш вазифасининг тизими профессор С.А.Ткачук томонидан биринчилардан бўлиб ишлаб чиқилган. Бу тизимда қуйидаги бошқарув вазифалари аниқланган:

1. Ер ресурсларини хариталаш ва ўрганиш.
2. Ер ресурслари кадастрини жорий этиш.
3. Ер ресурсларини прогнозлаш.
4. Ер ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни режалаштириш.
5. Ердан фойдаланишни лойиҳалаш.
6. Ердан самарали фойдаланишни иктисодий жиҳатдан рағбатлантириш.
7. Ердан фойдаланиш ва муҳофазасини назорат этиш.
8. Ердан фойдаланиш бўйича низоларни ҳал қилиш.

Албатта, ушбу тизим маълум маънода ЕРСФБ нинг асосий йўналишларини белгилаб беради. Лекин бозор иктисодийёти қонуниятларини халқ хўжалигининг барча

соҳаларига бўлган объектив таъсири келтирилган тизимга жузъий тузатмалар киритишни такозо этади. Масалан, тармоқлараро ва тармоқ ичидаги ер тақсимооти, ер тоифаларидаги объектив ўзгаришлар, ердан фойдаланиш бўйича ҳуқуқий масалалар қайд этилган тизимни такомиллаштиришга асос бўлади. Ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқариш вазифаларини илмий ва амалий жиҳатдаи ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида қуйидаги ўзаро узвий боғлиқ бўлган тизимни тавсия этамиз:

1. Ер ресурсларини комплекс ўрганиш.

2. Давлат кадастрлар тизими таркибида ер кадастрини жорий эташ.

3. Ер ресурсларини тармоқлараро ва ер тоифалари бўйича тақсимооти.

4. Ер ресурсларини прогнозлаш.

5. Ер тузишни лойиҳалаш.

6. Ер муносабатларини тартибга солиш.

7. Ердан фойдаланишни назорат қилиш ва ердан фойдаланувчиларни рағбатлантириш.

8. Ерга эгалик қилиш ва фойдаланиш бўйича ҳуқуқий асосларни такомиллаштириш ҳамда низоларни ҳал этиш.

9. Бошқариш вазифалари тизимида боғлиқлик ва узлуксизликни таъминлаш ва белгиланган тадбирларни ҳаётга тадбиқ этишга эришиш.

Таклиф этилган вазифаларни бир нечта йўналишлардан иборат қилиб бажариш кўзда тутилади. Масалан, ер кадастрини жорий этишда давлат кадастрлари тизимидаги ўрнини, вазифасини билган ҳолда «ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчиларни рўйхатга олиш», «ерларнинг микдор ва сифати; ўлчови», «ерларнинг иқтисодий баҳоси» каби масалаларни алоҳида ва узвий боғлиқликда кўриб чиқишни такозо этади.

Демак, ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқариш -иқтисодий техник, ташкилий-хўжалик ва ҳуқуқий

жихатдан давлат тадбирлар тизими бўлиб, ер муносабатларини тартибга солиш, ер ресурсларидан оқилона фойдаланишни ташкил қилиш ва муҳофаза қилиш да жамият ҳамда ер эгаллиги ва ердан фойдаланувчилар манфаатларини уйғунлаштира оладиган тадбирлар комплекси ҳисобланади.

Ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқариш таркибига юқорида берилган 9 вазифа киради. Бу тизимда «таҳлил – прогноз – лойиҳа – ечим» ҳар бир ер участкасидан яхлит давлат ер фонди даражасигича ва унинг акси бўлган поғоналар бўйича ишлашни ҳамда тадбирларни ўз ичига олади. Ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқариш мақсади ва вазифалари "бошқариш" тушунчаси билан боғлиқ бўлиб, бу маълум тизимга эга бўлган жараён дир. Ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришнинг узок, муддатли ва яқин даврга мўлжалланган мақсадлари давлат ягона ер фондидан халқ хўжалик тармоқлари ва уларнинг соҳалари ҳамда ер эгалари ва ердан фойдаланувчилари ўртасида ўзаро манфаатларини ҳисобга олган ҳолла энг кўп самара олиш учун белгиланади. Ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқариш омилкорлик даражаси мазмунига ва мақсадига кўра ресурслар тежамкорлиги технологиясига, кенг маънода эса ердан фойдаланишда ресурс тежамкорлиги тизимини яратиш билан ўлчанади. Ўз навбатида ер ресурси тежамкорлиги давлатнинг ягона ер фондини тоифалар, ердан фойдаланувчилар ва ер турлари бўйича тақсимоотида ўз аксини топиши зарур.

Ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқариши амалга оширишда унинг моҳияти ва вазифасига кўра халқ хўжалигининг энг долзарб муаммолари кўйилади. Уларнинг асосийлари куйидагилар ҳисобланади:

1. Ер муносабатларини ривожлантириш қонуниятларини ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида бу жараённи узлуксиз такомиллаштириб бориш.

2. Ҳозирги давр ва истиқбол учун ишлаб чиқариш

кучларининг жойлашувини илмий-услубий жиҳатдан асосланган энг кулай шароитлар яратиш.

3. Ер фонди, ер тоифалари, халқ хўжалик тармоқлари, ердан фойдаланувчилар ва ер турлари бўйича тақсимотини давр ва худудий шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда мутаносиб ҳолда таъминлаш.

4. Ер ресурсларини кенгайтирилган такрор ишлаб чиқишини ва тупроқ унумдорлигини узлуксиз иқтисодий ўсишини таъминлаш.

5. Ҳар бир ер участкасидан самарали фойдаланиш учун иқтисодий ва экологик замин яратиш.

6. Ресурслар мутаносиблигини таъминлаш.

Республика ер ресурсларидан, шу жумладан, шаҳарларга бириктирилган ер фондидан самарали фойдаланишни бошқариш масалалари амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг негизи ҳисобланди.

Давлат микёсида турли маъмурий-худудий даражалардаги бошқарувда шаҳарлар тизими муҳим ўрин эгаллайди. Республикамининг маъмурий-худудий субъектлари ўртасида шаҳарлар ва уларнинг тасарруфидаги ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришнинг предмети, объекти, мақсади ва вазифаларини ўрганиш ҳамда уларни таҳлил қилиш катта аҳамият касб этади.

Айрим шаҳарда ер ресурсларидан фойдаланишни бошқариш тизимига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва бошқарув масалаларини ҳал этишда геоахборот тизимларининг таркибини аниқлаш зарурати ҳам мавжуд. Умуман, барча жойларда, жумладан, шаҳарларда истиқомат қилувчи фуқароларнинг турли ҳаётий эҳтиёжларини тўлиқ қондиришда ва самарали фаолиятларини таъминлашда ердан фойдаланиш жараёни ер ресурсларини бошқаришнинг предмети ҳисобланади. Масалан, шаҳар аҳолиси учун ижтимоий, уй-жой, транспорт, соғломлаштириш, экологик ва бошқа шароитларни замон талаб даражасида яратиш заминидан ер

фондининг муқобил тақсимоти ҳамда ундан фойдаланишни бошқариш масалаларини тўғри ҳал этиш ётади.

Шаҳарда давлат ер сиёсатининг муҳим йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- ердан фойдаланишнинг самарадорлик мезонини ишлаб чиқиш;

- шаҳар хўжалигининг ривожланиши ва ерларни бошқариш хусусиятлари, ҳар хил тоифадаги ерларни ўзига хос хусусиятлари билан бирга ерга бўлган ҳуқуқ муносабатларида ўзгариш стратегиясини ишлаб чиқиш;

- давлат, шаҳар ва ижтимоий эҳтиёжларни таъминлаш, ипотекали кредитлаштириш ва кўчмас мулк бозорининг ривожланиши, участкаларни танловсиз ва танлов билан тақдим этилишининг оптимал балансини белгилаш;

- молиявий окимларни давлат томонидан тартибга солиш воситаси сифатида ер ресурсларини бошқариш вазибаларини аниқлаш.

Жамиятда шаҳар ерларининг роли ва вазибалари шу билан белгиланганки, ерлар инсон ҳаёт-фаолиятининг хилма-хил турдаги эҳтиёжларини таъминлашга мўлжалланган: рекреацион, маданий ва физиологик эҳтиёжларни қондириш; ҳаёт фаолиятини таъминлаш билан узвий боғланган ишлаб чиқариш фаолияти ва бевосита шулар билан боғланмаган бошқа йўналишларни таъминлаш.

Ер шаҳарда таянч-фазо ва базис сифатида хизмат қилади. Умумий кўринишда шаҳар ер ресурсларини бошқаришнинг предмети ҳаёт-фаолиятининг турли хил соҳалари (йўналиши, тавсифи, технологияси ва ш.к.) учун ерлардан фойдаланиш жараёнидир. Бошқаришнинг предмети муайян хусусиятларга эга. Булар:

- хилма-хил ҳаёт фаолияти турларининг ер майдони, бирлигида юқори зичлиги;

- ер хусусиятларидан фойдаланиш вақтидаги технологиялар ва усулларнинг хилма-хиллиги.

Буларнинг ҳаммаси жараёнлар ва ҳодисаларни яратади. Бошқариш объекти - ер участкасидир, унда ер муносабатларининг битта субъекти билан ердан фойдаланиш жараёни етарлича алоҳидалашган шаклда амалга оширилади.

Бошқаришнинг предмети хусусий кўринишда - ердан фойдаланиш жараёнидир. У шаҳар доирасида аҳолининг барча, хилма - хил эҳтиёжларини қондиради ва шунинг учун давлат бошқарувида ўзига хос хусусиятларга эга.

Шаҳар ерларидан фойдаланишнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

1. Ер участкасининг ҳуқуқий мақомини ўрнатиш (мулкчилик, фойдаланиш, ижара, сервитут ва бошқалар);

2. Ердан фойдаланиш жараёнининг ахборот билан таъминланиши;

3. Ер ресурсларидан фойдаланиш жараёнининг ҳудудий ташкил қилиниши;

4. Ерларнинг табиий ва иқтисодий ҳолатига кўра улардан фойдаланиш турларини аниқлаш (кенгайтирилган фойдаланиш).

Бошқариш мақсадини шакллантириш пайтида унинг объектлари ва субъектлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар катта аҳамиятга эга. Масалан; битта объектнинг мавжуд пайтида (шаҳар ҳудудларида) ҳозирги вақтда уларнинг ерларини бошқаришнинг бир нечта субъектлари мавжуд. Бу объектнинг ҳуқуқ ва ҳўжалик мақомлари билан боғланган. Бошқариш субъектларига қуйидагилар киради:

- Ўзбекистон Республикаси ва унинг ваколатли органлари;

- вилоят ва Қорақалпоғистон Республикаси субъектлари ва уларнинг ваколатли органлари;

- туман қишлоқ фуқаролар йиғини ҳамда маҳаллий шаҳарларда ўз-ўзини бошқариш органлари ва уларнинг ваколатли органлари.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан муво-

фикликда, давлат чегараси доирасида, шу жумладан, барча шаҳарлар маъмурий ҳудудларида қонунлар асосида ер ресурсларидан фойдаланиш ишлари бошқарилади. Ер ресурсларини давлат бошқарилишини Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси номидан махсус орган ўзининг ҳудудий органларига (вилоят, шаҳар, туман) эга бўлган давлат "Ергеодезкадастр" Давлат қўмитаси амалга оширади.

Вилоят ва Қорақалпоғистон Республикаси субъекти - Ўзбекистон Республикаси ва унинг субъектлари ўртасида ваколатларини чегаралаш тўғрисидаги шартнома билан мувофиқликда давлат ер ресурсларини бошқариш бўйича ваколат олади. Давлат бошқариш тизими вилоят даражасида яқунланади, қуйи жойлашган даражалар «Ўзбекистон Республикасида маҳаллий ўз-ўзини бошқариш тўғрисида»ги Қонуннинг 12- моддаси билан мувофиқликда маҳаллий ўз-ўзини бошқаришга киритилган. Шунинг учун давлат ҳокимиятининг органлари томонидан махсус рухсатсиз маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари давлат бошқариш ишлари билан шуғулланиш тасарруфида бўлган ҳуқуқига эга эмас. Улар, шунингдек, бошқариш вазифасининг бир қисмини давлат бошқаришини субъектидан шаҳар ва туман хизматига ўтказиш йўли билан расмийлаштириш ҳуқуқига ҳам эга эмас.

Шаҳар ва қишлоқ фуқаролар йиғини доирасида маҳаллий аҳамиятга эга давлат мулкчилигида турган ерларни умумий бошқаришни ва ўзининг ҳудудлари доирасида мулкчиликнинг махсус бошқариш ишини амалга оширадилар. Шаҳар ҳудудида умумий ва махсус бошқаришдан ташқари ер ресурсларининг идоравий бошқарилиши амалга оширилади ва унинг айрим вазифалари амалга оширилади. Масалан, йирик шаҳарлар ҳудудида ўз - ўзини бошқариш вазифаларини амалга оширадилар.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, тегишли вазирликлар ва қўмиталар орқали шаҳардаги ер

ресурслари ва давлат кадастри хизмати қуйидаги вазифаларни бажаради:

- Ўзбекистон Республикасининг ҳукумати - давлат қўмитаси органлари орқали барча ерларни умумий бошқаришни, ердан фойдаланишни ташкил қилиш ва назорати бўйича қатор вазифаларни амалга оширишни;

- соғлиқни сақлаш вазирлиги ва давлат кўчмас - мулк қўмитаси орқали табиатни муҳофаза қилиш мақсадида ердан фойдаланганлиги учун давлат назоратининг бир қисмини амалга оширилишини;

- адлия вазирлиги органлари - ер тақсимоти ва ундан фойдаланиш бўйича низоларни ечиш ҳамда ер участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқини рўйхатдан ўтказишда иштирок этишини;

- вилоят ва шаҳар маъмуриятлари - ер тоифалари ҳамда вилоят аҳамиятидаги ерларни давлат мулкчилигига ўтказиш масалаларини ечишдаги иштирокини;

- бошқарувчилик функциясининг бажарувчи шаҳар маъмурияти шаҳарнинг ўз ҳудудида унинг субъектлари фаолиятини ердан фойдаланиш бўйича таҳлил қилиш ва тадбирлар ишлаб чиқишни.

Жамоат ташкилотида ўрни ва аҳамиятидан келиб чиқиб, бошқариш субъектлари кўриб чиқилганда ҳар бирининг ерларни бошқаришдан мақсадлари ҳар доим ҳам мос келавермайди. Шунинг учун шаҳарнинг бошқаришнинг умумий тизимини шакллантириш пайтида ягона мақсадни эмас, балки бошқаришнинг мақсадлар тизимини, уларнинг поғоналари ва алоқадорлигини ишлаб чиқиш зарур.

Бу давлатнинг умумий муаммоларини акс эттирувчи ва давлат ер сиёсатини амалга оширувчи ягона бошқарувчилик қарорларининг узвийлиги бир-бирини тўлдиришини таъминлайди.

Вилоят ва Қорақалпоғистон Республикаси идоралари кўпроқ тор мақсадларга эга бўлган ердан фойдаланишнинг

(хукукий, иқтисодий, экологик ижтимоий) шароитларини таъминлашга интиладилар. Бунда вилоят ҳудудидаги муасалар, ихтисослаштирилган корхоналарнинг меъёрида ишлаб туришларини таъминлашга бошқа вазифа деб қаралади.

Шундай қилиб, шаҳарда ер ресурсларини бошқариш, йирик минтакалар ҳудудларини бошқаришдан тубдан фарк қилади. Бу шаҳарда корхоналар аҳолисининг зичлиги ижтимоий, экологик ва транспорт шароитларини кескин ўзгариши билан изоҳланади. Шунинг учун бундай шароитда шаҳарла ривожланишининг истиқбол режаларини ишлаб чиқишнинг роли янада ортади. Шаҳарларда ердан фойдаланиш тартибидаги ҳар қандай ўзгариш режаларни амалга оширилиши натижасида ўтказилиши керак. Бундай режаларни жойлашиш моделлари билан мувофиқликда янги шаҳарлар тузиш пайтида ёки шаҳарлар ўсиши муносабати билан, шунингдек, табиатни муҳофаза қилиш объектларини қуриш пайтида таркиб топган қонун ҳужжатлари тизимини такомиллаштириш асосида ишлаб чиқиш мумкин. Шаҳар муҳитини умумий такомиллаштиришни амалга ошириш зарурияти туғилганда шаҳарлар конструкцияси ўтказилади. Масалан, йирик ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар келтириб чиқарган, шаҳарлар марказини қайта қуриш ёки кўчмас мулкка инвестициялар жалб қилиш учун ва транспортлар оқимининг йўналишини ортириш мақсадида шундай тадбирлар ишлаб чиқилади.

Маҳаллалар тузилиши сифатида шаҳар ҳудудларига тадбиқан прогнозлаштиришнинг вазифаси келажакни илмий асослашга олиб келади. Шаҳарнинг ривожланишига таъсир кўрсатадиган оқимлар ва омилларни аниқлаш ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш бўйича таҳлил ўтказишни талаб қилади.

Бу талаб шаҳар ҳудудларидан фойдаланишда истиқбол йўналишларининг шаклланишига олиб келади. У ҳозирги замон босқичида шаҳарлик ердан фойдаланувчиларнинг

келгусида ердан интенсив фойдаланишнинг моделлаштиришда ифодаланади. Ердан шаҳарлар худудларини ривожланишдаги ҳозирги замон вазифалари шаҳар мухитида янгича ёндашувни талаб қилади. Бунда қуйидаги вазифалар мажмуасини кўрсатиб ўтиш мумкин:

- шаҳарда таркиб топган экстенсив ривожланишдан интенсив йўлга ўтиш ва ердан фойдаланишда шаҳарнинг оптимал структурасини тузиш. Бунда шаҳарда ердан фойдаланишнинг ҳозирги замон саноат соҳаларига қуйиладиган фан-техника ва экологик-иқтисодий талабларни ҳисобга олиш зарур;

- ер майдони бирлигига уй-жой ва курилиш майдонларини кўпайтириш, маҳсулотлар ишлаб чиқаришда ер майдони сарфини камайтириш жараёни бўйича фан-техника ютуқларини қўллаш асосида шаҳарнинг худудий ички тузилишини такомиллаштириш;

- мавжуд ва келажак мақсадлар ўртасидаги қарама-қаршилиқларни бартараф этиш асосида ўсиб бораётган жамият эҳтиёжларининг қондирилишини таъминлаш билан ишлаб чиқаришга жалб қилинадиган ресурсларнинг умумий миқдорини камайтириш;

- транспорт йўналишларини камайтириш мақсадида ердан фойдаланишни ва саноат инфратузилмасини такомиллаштириш ҳамда шаҳар транспорт тармоғини оптималлаштириш;

- мажмуанинг оқилона ривожланишига эришиш, шаҳар ландшафти бинолари ва иншоотларини, муҳандислик-коммуникацион мажмуа, ер ости иншоотлари.

Барча вазифалар мажмуасини ҳозирги замон ЭҲМ ва прогнозлаштиришнинг моделлари мажмуасини тадбиқ. Этган тақдирдагина олиш мумкин. Ҳозирда шаҳар худудларини ривожланиш прогнозини ҳисоблаб чиқиш жараёнида инсон яшайдиган муҳит фазовий-тарихий шаклланишининг замонавий тенденциялар мажмуасини ҳисобга олиш зарур.

СУВ РЕСУРСЛАРИ

СУВ РЕСУРСЛАРИ ҲОЛАТИ

Марказий Осиёнинг қуруқ иқлим шароитларида сув ресурслари табиий экотизимларнинг барқарор мувозанатини сақлаш ва минтақанинг аксарият қисми ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий омилларидан бири бўлса, чучук сув танқислиги долзарб экологик муаммолардан бири ҳисобланади. Минтақада тоза сувдан экстенсив фойдаланишга натижасида, у аста-секинлик билан камайиб бормоқда.

Жамият ва табиий экотизимларнинг барқарор ўзаро боғлиқлигини сақлаб туришга йўналтирилган экологик бошқаришда ички ва ташқи дарёлар, кўллар ва бошқа сув экотизимларини ҳам «сув истеъмолчилари» деб тан олишни тақозо этади. Табиат сув ресурсларидан фойдаланишда тенг ҳуқуқли шериклик бўлиши лозим. Экологик омилларсиз сув экотизимлари ўз аҳамиятини йўқотади. Қарорлар қабул киладиган шахслар ва умуман жамият учун куйидаги талаблар асосий устуворликка эга бўлиши лозим:

-сув ирмоқларида уларнинг барқарор ҳаётлигини ёки ўз-ўзини тозалаш қобилиятини таъминлайдиган экологик сув сарфларига риоя қилиш;

-тошқин сув сарфлари ва дарё сувининг мақбул сифатини ушлаб туриш;

-зарарли ингредиентларни аралаштириш учун санитария оқимларига риоя қилиш;

-дарёлар дельталари эҳтиёжларини кондиршиш ва бошқалар.

Сувга нисбатан экологик талабларга риоя қилиниши, ноёб эндемик турлар, ноёб биохилма-хиллик, ноёб ландшафт, ўзига хос ижтимоий аҳамияти ва эстетик хусусиятларига эга бўлган сув экотизимларини ҳимоя қилишни ҳам назарда тутати. Кичик ва катта дарёлар нафақат табиий флораси ва фаунаси, балки бошланғич жозибаторлигини ҳам сақлаб қолиши муҳимдир.

Маҳаллий экотизимларни ҳимоя қилиш учун асосий эътибор куйидаги тадбирларга қаратилгани лозим:

- фақат коллектор-дренаж сув манбаларидан тўйинадиган сув ҳавзалари оқимини таъминлаб туриш;

- балиқчилик хўжалиги аҳамиятига эга бўлган кўлларда сув минераллашуви даражасини 7 г/л дан юқори бўлмаган ва сув сатҳини 1,5 м дан паст бўлмаган даражада сақлаб туриш;

-увулдуруқ сочиш даврида сув сатҳининг кескин пасайиши ва қишки даврда кескин кўтарилишининг олдини олиш;

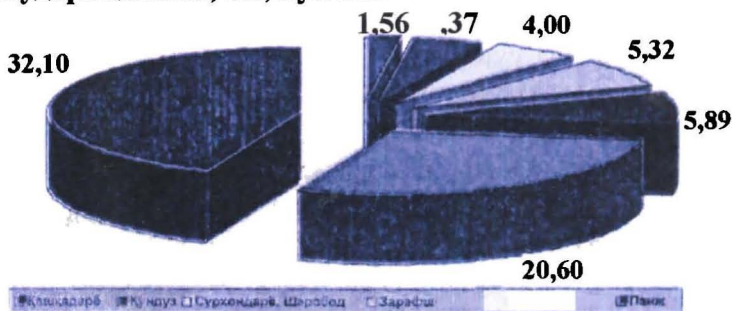
-ўсимликлар ўсиши учун саёз сув зоналарини ва сув ҳавзаларининг гидробиологик режимини шакллантирувчи балиқ, қушлар ва бошқаларни озуқа билан таъминловчи кўллар ҳавзаларини сақлаб қолиш.

ОРОЛ ДЕНГИЗИ ҲАВЗАСИ БЎЙИЧА СУВ РЕСУРСЛАРИНИНГ ТАҚСИМЛАНИШИ

Орол денгизи ҳавзасининг асосий гидрологик хусусияти ҳавза ҳудудининг 2 тенгсиз турли гидрологик функцияларга эга бўлган қисмга - тоғ ва текислик ҳудудига ажралганлигидадир. Тоғли қисми тармоқланган дарёлар оқимидан шаклланади, унинг майдони ҳавза умумий майдонининг тахминан 25% ини ташкил қилади, бунда ҳудуднинг 80% Амударё ва Сирдарё ҳавзаларига

тўғри келади. Текислик ҳудудлари кам ёғингарчиликли ва ёғингарчиликлар микдоридан бир неча барабар кўп парланиш хусусиятига эга бўлиб, оқим шаклланишида деярли катнашмайди. Бундан ташқари, текислик ҳудудлари тоғли қисмлардан келадиган оқимларни парланиш ва филтрацияланишига сарфлайди. Бу жараён инсоннинг хўжалик фаолияти билан кучаяди. Дарё ва сув омборларидан олинган сув каналлар бўйича далаларга берилади, бу ерда парланиш ва транспирацияга сарфланади ҳамда кам микдорда яна қайта оқим кўринишида дарёларга қайтариледи. Тоғлардан текисликларга сув ҳаракатининг табиий гидрологик цикли бўйича сўнгги босқичи Орол денгизи ҳисобланди.

Амударё ҳавзаси, км, куб/йил

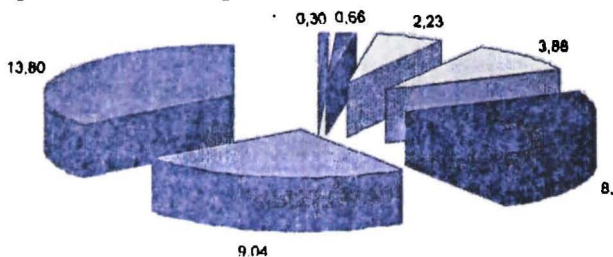
6-расм. Амударё ҳавзаси сув ресурсларининг кўп йиллик тавсифи.

Сув ресурслари ўлчами сифатида одатда дарёларнинг оқим шаклланиш минтақасидан чиқиш жойидаги суғоришга олинадиган асосий сув олиш нукталаридан юқорида шаклланадиган дарё оқими катталиги қабул қилинади, чунки Марказий Осиёнинг текислик қисмида дарё оқими истисно тарикасида, фақатгина серсув йилларда шаклланиши мумкин.

Орол денгизи ҳавзаси дарёлари сув ресурсларининг кўп йиллик тавсифлари 6 ва 7-расмларда келтирилган.

Орол денгизи ҳавзасининг сув ресурсларидан унинг ҳавзасида жойлашган давлатлар ҳамкорликда фойдаланади, бу сув хўжалиги муаммоларининг трансчегаравий тусда эканлигини билдиради.

Ўзбекистоннинг сув ресурслари Орол денгизи ҳавзасинанг умумий сув ресурсларининг фақат бир қисми ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида ер усти сув ресурслари кўшни давлатлар тоғли ҳудудларидан дарёлар бўйича келадиган ҳамда унинг ҳудудида шаклланадиган сув ресурсларидан вужудга келади. Бундан ташқари дарё оқимининг бир қисми каналлар бўйича тушади. Ички сув ресурсларига, шу-нингдек, Ўзбекистон ҳудудидаги кўллар сувлари ва музликлардаги сув захиралари киради. Орол денгизи ҳавзасида сув истеъмолининг асосий ҳажмларини нисбати 7-расмда акс эттирилган.

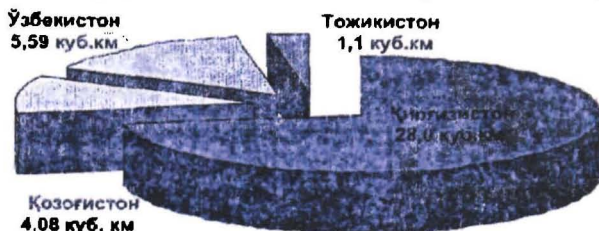

Сирдарё ҳавзаси, км. куб/йил

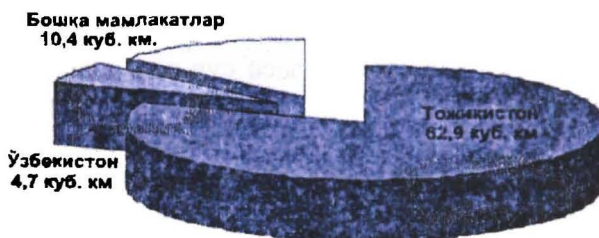
7-расм. Сирдарё ҳавзаси сув ресурсларининг кўп йиллик тавсифи.

Сирдарё ҳавзаси бўйича дарё оқими ўртача кўп йиллик ресурслари йилига тахминан 38,8 км³ни таш-кил қилади. Бунда кўп йиллик учун ўртача йилига Қирғизистонда 28 км³ (72,2%), Ўзбекистонда - 5,59 км³ (14,4%), Козоғистонда - 4,08 км³ (10,5%) ва Тожикистонда 1,1 км³ (0,3%) сув шаклланади.

Амударё ҳавзаси бўйича дарё оқими ўртача кўп йиллик ресурслари йилига 78 км³дан ортиқни ташкил қилади, шундан 62,9% (80%дан ортиғи) Тожикистонда шаклланади, Ўзбекистон улушига 4,7 км³ (6%) тўғри келади (8-расм).

27-расм. Амударё ҳавзаси бўйича дарё оқимининг кўп йиллик ресурслари

8-расм. Амударё ҳавзаси бўйича дарё оқимининг кўп йиллик ресурслари.

ДАРЁЛАР, СУВ ОМБОРЛАРИ, КЎЛЛАР, ҲАВЗАЛАР ВА ЕР ОСТИ СУВЛАРИ

Жами республика бўйича 17 мингдан ортиқ табиий сув оқими мавжуд. Амударё ҳавзасида улар 9,9, Сирдарё ҳавзасида 4,9 ва ушбу дарёлар оралиғида 2,9 мингта. Бирок уларнинг асосий қисми унча катта бўлмаган кичик сойлар -- 10 км дан ортмаган узунликдаги сув оқимларидир, булар айниқса Амударё ва Сирдарё оралиғига тааллуқли, улар асосан, йил давомида қурийдиган

дарёчалардир, ҳатто 10 км дан узунликда бўлган сув оқимларида ҳам ҳар йили сув оқим бўлавермайди.

Ҳозирги пайтда республикада, асосан ирригация мақсадида 51 та сув омборларидан фойдаланилади. Уларнинг тўлиқ лойиҳавий ҳажми 18,8 км³, фойдали ҳажми - 14,8 км³ ни ташкил қилади. Энг йириклари Туямуюн, Чорвок, Тўдакўл, Каттақўрғон сув омборларидир. Ўзбекистоннинг энг йирик сув омборлари комплекс ишлатилади, улар асосан ирригация, энергетика ва саноат мақсадларига мўлжалланган. Сув омборларидан узоқ муддатли фойдаланиши ҳамда уларнинг ишида рўй берган ўзгаришлар кескин лойқаланишга олиб келди. Ҳозирги пайтда 11 та миллий сув омбори лойқадан тозаланишга мухтож, 5 та сув омборида лойқаланиш сув чиқиш чегарасига етиб қолган.

Ўзбекистон Республикасининг сув омборлари

Амударё ва Сирдарё ҳавзаси сув омборлари ҳажмлари бўйича маълумотлар 3 ва 4-расмларда келтирилган.

Рўй бераётган тезкор лойқаланиш жараёнини кискартириш бўйича тегишли чоралар кўриш ва компенсацион сув ҳавзалари қуришни талаб этади.

Ўзбекистон Республикаси сув ҳавзалари (сув омборлари, кўллар) рўйхати 23-жадвалда келтирилган.

Ўзбекистон худудидаги табиий кўллар кам сонли, жуда нотекис тарқалган ва катта ҳажмларга эга эмас. Тоғли худудларда энг кўп кўллар сони 2000-3000 м баландликда жойлашган. Генезиси бўйича Ўзбекистон кўллари тектоник, морен ва қулаш натижасида келиб чиққан. 1000-2000 м баландлик оралиғида кўллар сони анча камдир.

Маҳаллий дарёлар яйловларида табиий кайир ва дельта кўллари жойлашган. Тоғли кўллар одатда қулаш ёки музлик-морен натижасида келиб чиққан бўлиб, сув захираси тахминан 50 км³. Ўзбекистонда 500 дан сал кўпроқ кўл бўлиб, асосан, 1 км² дан кам майдонли кичик сув ҳавзалари ва 10 км²дан ортиқ майдонли 32 та кўллар мавжуд.

XX аср иккинчи ярмида минтака дарёларидан сув олинишининг ортиши сув оқимларида сув сатҳининг пасайишига, тошкинлар даврида сув босиши мумкин бўлган майдонларининг камайишига, дарёлар билан гидравлик боғлиқ бўлган кўллар майдонларининг қисқаришига, мавжуд сув ва суволди экотизимлари майдонларининг умумий қисқариши ва таназзулга учрашига олиб келди. Дарё ўзани ва дельта-ларининг катта ҳудудларида гумид ландшафтларнинг арид ландшафтларига ўзгариши рўй берди.

Ўзбекистон ҳудудидаги *ботқоқликлар*, асосан, текислик ҳудудларда учрайди. Улар йирик дарёлар қайирларида, сув чиқиши конуси атрофида, рельеф пастлаган ерларда жойлашган. Кўпинча ботқоқликни кўлдав ажратиш мушкул, чунки йилнинг куруқ даврида баъзи кўллар ботқоқ участкаларига айланади.

23-жадвал

Ўзбекистон Республикаси кўллари ва сув омборлари

Т/р	Кўл номи	Дарё хавзаси	Майдон, км ²	01.01.2007 й.да хажми, млн. м ³	01.01.2008 й.да хажми, млн. м ³
Қорақалпоғистон Республикаси					
	Кўллар				
1.	Сарикамиш** (трансчег)**		3000	168,5	158,59
2.	Судочье*		353	18,6	17,48
3.	Жалтибарс**		337,1	17,3	16,26
4.	Дауткўл **		56	1,8	1,669
5.	Аязкала *		33	10,1	9,5
6.	Коптенкуль*		8,6	1,5	1,4
7.	Думалоқ кўллар тизими****		29	9,6	8,92
8.	Қоражар *		12	4,8	4,46
9.	Ақистки **		20	7,8	7,33
10.	Каратерень**		4,2	4,4	4,14
11.	Ахчакўл *		28,5	8,8	8,18
12.	Ботокўл кўллар тизими**		7,2		1,21

13.	Жауныркүль *		5,8	1,1	1
14.	Шегекүл *		16,6	6,8	6,39
15.	Коксу *		44,5	2,4	2,21
16.	Кеусер *		20	7,8	7
17.	Ильмекүл *		18	5,8	5,39
18.	Макпалкүл кўллар тизими**		30	8,86	8,15
19.	Восточный Каратерень**		21,6	10,1	9,29
20.	Отакүл кўллар тизими**		1,6	0,88	0,8
21.	Ташпенкүл **		1,9	1,4	1,3
22.	Хўжакүл *		18	7,4	7
23.	Муйноқ кўрфази **		36	10,2	9,08
24.	Сарибас **		25	2,8	2,49
25.	Сойкүл **		8	2,8	2,46
26.	Закиркүл *		3,3	1,2	1,06
27.	Ориқбалик *		8,8	0,24	0,2
28.	Шилимкол *		0,6	0,3	0,28
	Жами:		4148,3	324,58	303,239
Андижон вилояти					
	Сув омборлари				
29.	Отчопар/куйила-диган	Андижонсой к-л Катортол	0,91	0,15	0,15
30.	Асакаадир/куйиладиган	Шаҳри хонсой	0,29	0,5	0,5
31.	Андижон/ўзанли	Қораларё	55,2	685	625
	Жами:		56,4	685,65	625,65
Бухоро вилояти					
	Кўллар				
32.	Денгизкўл	Параллель к	336	1,75	1,37
33.	Қоракир	Шимолый к	44,5	68,5	62,3
34.	Ҳадича	Қоровул бозор к	113	210,8	183,2
35.	Аякагитма	Зарафшон	17,51	2,2	1,8
36.	Тузкан	ЦБК	57	63	56
37.	Маданкўл	ГВСТ	19,3	-	-
	Сув омборлари				
38.	Шоркўл/куйила-диган	Амударё, Зарафшон	42,2	72,5	64,5
	Жами:		629,51	418,75	369,17

Жиззах вилояти					
39.	Кўллар Арнасой кўллар тизими	Сирдарё	3508		40360
40.	Сув омборлари Жиззах/куйила-диган	Сангзар, Зарафшон	12,4	63	9,29
41.	Зомин/ўзанли	Зомин	1,1	20	3,75
42.	Қоровултепа/ куйиладиган	Зарафшон	4,07	0	31,98
43.	Науки сел омбори	Булоқлар	6	0,4	0,4
44.	Арнасой сув омб.	Сирдарё	140	393	468
45.	Хужамушкент сел- сув омбори	Булоқлар	8	3,8	•^0 ^,8
•	Жами:		3679,57	483,2	497,22
Қашқадарё вилояти					
	Кўллар				
46.	Сечанқўл	Южнш коллектор (Жанубий коллектор)	7,37	815	765
47.	Аланқўл	Южний коллектор (Жанубий коллектор)	2,5	39,6	39,6
48.	Ачинқўл	К-3	2,8	44,5	44,5
Сув омборлари					
49.	Қамаши/ куйиладиган	Яккабоғ ва Қорабоғдар ё	3,82	4,518	4,505
50.	Қорабоғ/аралаш	Яккабо ғдарё к-л Қорабо ғ	0,75	2,03	1,318
51.	Лангар/селсув омбори	Лангарсой	0,7	1,216	1,578
52.	Нугайли/ куйиладиган	Яккабоғ- дарё, Қашқадарё	0,587	0,56	0
53.	Ташлаксой/куйила- диган	Танхаздарё	5,4	0,28	0
54.	Янгикўрғон/ куйиладиган	Яккабоғ- дарё	1,5	1,62	0,792
55.	Шўробсой/аралаш	Шўрабсой к-л Анҳор	0,38	0,76	0,76
56.	Калками н/ўзакли	Кумдарё	1,5	1,17	1,856

57.	Толлимаржон/куйиладиган	КМК (Амударё)	77,35	428,62	223,33
58.	Чимкўрғон	Қашқадарё	49,2	38,34	22,97
59.	Пачкамар	Ғузлардари	12,4	19,24	4,82
60.	Ҳисорак	Оқсув	4,2	9,88	1,65
61.	Қизилсув	Турнабулок	1,5	0,122	0,373
62.	Дехқонобод	Кичик Ўрадарё	1=4	5,021	3,425
	Жами:		173,357	1412,477	1116,477
Навоий вилояти					
	Сув омборлари				
63.	Куйимзор/ куйиладиган	Амударё, Зарафшон	0,15	-	700
64.	Тўдакўл/ куйиладиган	Амударё	2,17	1600	1600
65.	Шоркўл/ куйиладиган	Зарафшон, Амударё,	0,24	200	200
	Кўллар				
66.	Арнасой тизими	кўллар Ирриг. ташланма	37	6	6
67.	Айдаркўл				
	Жами:		39,56	1806	2506
Наманган вилояти					
	Сув омборлари				
68.	Қорасув/ўзанли	Исфаранд- Шаванд	0,3	0,65	0,74
69.	Эскиер/ куйиладиган	Наманган- сой	1,72	4,18	2,38
70.	Жидалисой/ куйиладиган	Чодаксой	0,23	0,36	0,545
71.	Заркент/ куйиладиган	Падшата- сой	0,9	0	0
72.	Резаксой	Катта Наманган канали, Резаксой			115
73.	Кўксараксой/ селсув омб. куйиладиган	Кўксарак- сой	0,64	0,85	0,72
74.	Варзик/ куйиладиган	Ғовасой	1,17	0,45	0,05
75.	Қорамурод/ куйиладиган	Хўжа- Шўркент	0,26	0	0

76.	Шорсуй/ўзанли	Аччиқсув	0,85		
77.	Косонсой/ўзанли	Косонсой	8,4	7,2	42,5
78.	Чорток/ўзанли селсув омб.	Чортоксой	2,1	13,01	6,41
79.	Ергикон	Гирвонсой	1,25	0	0
80.	Гирвонсой	Гирвонсой	0,864	0	0
81.	Кенгкўл	Кенгкўлсой	0,32	0	0
82.	Қандиён	Кандиенсой	0,37	0	0
83.	Косон	Намангансой	0,16	0	0
84.	Бештол	Бештолсой	0,12	0	0
85.	Сассиксой	Сассиксой	1,01		0
	Жами:		20,664	26,7	168,345
Самарқанд вилояти					
	Сув омборлари				
86.	Карасуй/ўзанли	Қорасув	4,1	1,87	0,92
87.	Сабирсой/ куйиладиган	Собирсой	3	5,14	4,61
88.	Каттакўрғон/ куйиладиган	Зарафшан	82	70,4	94,2
89.	Оқдаре/русое	Оқдаре	9	24,33	18,2
90.	Қоратепасой/ ўзанли	Қоратепасой	2	2,04	1,86
91.	Тусунсой/ўзанли	Тусунсой	2,7	6,63	7,45
	Жами:		102,8	10,41	127,24
Сурхондарё вилояти					
	Кўллар				
92.	Учкўл	Амударё	10	20	20
93.	Ахматкўл	Сурхондарё	0,1	0,2	0,2
94.	Жаркўрғон т-ни, Шобиров т-ни, СФУ худуди	Сурхондарё	0,05	0,05	0,05
95.	Шўрчи т-ни, Далварзин кўллари	Тўполанг	0,05	0,1	0,1
96.	Хамкон кўли	Хамкон	0,23	11,5	11,5
97.	Гермиз т-ни, Учқизил кўллар	Амударё	0,4	2	2
	Сув омборлари				
98.	Тўполанг/ўзанли	Тўполанг	10,8	7	30,2
99.	Жанубий Сурхон/ўзанли	Сурхондарё	6,5	168,5	120,5
100.	Оқтепа/ Куйиладиган	Амударё	11,5	31	47,5

101.	Учқизил/ қуйил адиган	Амударе	10	133,2	100,3
102.	Дегрес/ қуйиладиган	Тўпаланг	2,75	0,02	0,02
	Жами:		42,38	353,57	312,37
Сирдарё вилояти					
	Кўллар				
103.	Мирзообод т-ни, Журавленное кўли	Сирдарё	0,41	0,533	0,41
104.	Сайхунобод т-ни, Соленое кўли	Сирдарё	1,5	2,25	2,1
105.	Соленое-обетованное кўли	Сирдарё	1	1,5	1,4
106.	Қолган кўли	Сирдарё	0,9	1,35	1,35
107.	Сирдарё т-ни, Нижний Колгансир кўли	Сирдарё	2		0
	Жами:		5,81	8,633	8,26
Тошкент вилояти					
	Кўллар				
108.	Ҳайбаткўл	Сирдарё	3	45	45
109.	Коронкўл	Сирдаре	2	30	30
	Сув омборлари				
110.	Чорвоқ/ўзанли	Чотқол, Пском	36,71	329,18	334,28
111.	Тошкент/ўзанли	Охангарон	64	150	130
112.	Охангарон/ўзанли	Охангарон	30,6	114,8	33
113.	Хожикент/ўзанли	Чирчиқ	2,5	30,9	29,8
114.	Ғазалкент/ўзанли	Чирчиқ	1,86		16,4
	Жами:		140,67	699,88	618,48
Фарғона вилояти					
	Сув омборлари				
115.	Каркидон/аралаш	Қувасой, Қорадарё, Жанубий Фарғона каналли	9,533	8,382	38,8
116.	Қўрғонтепа/ қуйиладиган	Араб- тепасой, Кенгкўлсой	6,05	7,181	8,737
117.	Шўрсув/сел омбори	Аччиқсу	20	-	-
118.	Қизилбел/сел омбори	Аччиқсу	16	-	-
	Жами:		51,583	15,563	47,537
Хоразм вилояти					
	Кўллар				
119.	Денгизульди		0,5	0,85	0,85

120.	Сардоба		1,2	2,16	2,16
121.	Аэропорт		0,9	1,35	1,35
122.	Бозиргон		1,6	2,4	2,4
123.	Эчкиер		6,5	11,7	11,7
124.	Мешикли		5	8	8
125.	Корпкўл		1	1,6	1,6
126.	Улли-Шоркўл		17	25,5	25,5
127.	Буриятоғ		0,3	0,45	0,45
128.	Қирмизкўл		0,3	0,45	0,45
129.	Қамишўр		0,15	0,225	0,225
130.	Эшон-Равот		0,7	1,12	1,12
131.	Қоракўл		0,6	0,96	0,96
132.	Йилғинли		0,6	0,96	0,96
133.	Гоуккўл		1	1,6	1,6
134.	Памидин кўллар тизими		20	30	30
135.	Балик қилдирган		0,42	0,672	0,672
136.	Эшонсув		0,15	0,225	0,225
137.	Узункўл		0,6	0,96	0,96
138.	Тузлок		0,3	0,45	0,45
139.	Совго		0,3	0,45	0,45
140.	Назаройдин		0,55	0,88	0,88
141.	Хўжакул		0,15	0,225	0,225
142.	Атов кўллар тизими		2,2	3,52	3,52
143.	Пурси		0,3	0,45	0,45
144.	Кичик кўл		0,3	0,45	0,45
145.	Ғажли		0,2	0,3	0,3
146.	Узункўл		0,3	0,45	0,45
147.	Курванақўл		0,3	0,45	0,45
148.	Юмаланди		0,7	1,12	1,12
149.	Ялдиоровук		0,6	0,96	0,96
150.	Найман		0,15	0,225	0,225
151.	Капак кўл		0,2	0,3	0,3
152.	Пурсанг		0,1	0,17	0,17
153.	Шўркўл		0,6	0,96	0,96
154.	Бўстон кўллар тизими		1	1,6	1,6
155.	Соҳибкор		0,3	0,45	0,45
156.	Хитойкўл		0,15	0,225	0,225
157.	Амударё дельтаси кўллари		3,12	5,28	5,28
158.	Зейкўл кўллар тизими		1,23	1,968	1,968
159.	Вил. кўллар тизими		2,82	4,794	4,794

	Сув омборлари				
160	Туямуюн/ ўзанли ва 3та қуйиладиган	Амударё	20	30	30
	Жами:		93,89	146,009	146,009
	Жами республика бўйича		9184,494	6491,422	6845,997

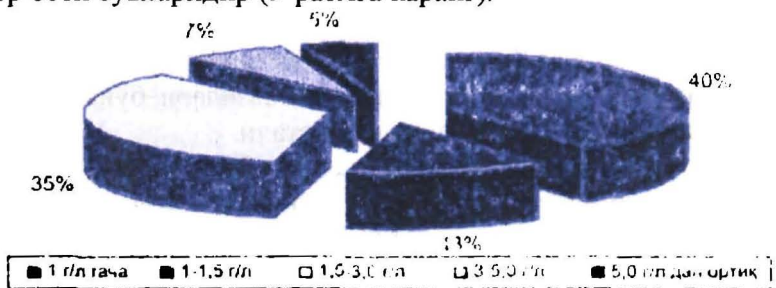
*-оқимли, **-оқимсиз

Боткокликлар ўлчами турлича бўлиб, бир неча юз квадрат километргача боради. Тоғли худудларда боткокликлар кам учрайди, уларнинг майдони ҳам катта эмас. Улар аксарият ҳолларда ер ости сувлари олинадиган участкаларда бўлиб, «созлар» деб номланади.

Сунъий кўллар инсон фаолияти натижасида ташкил қилинган. Дарё сувларидан тўйинадиган кўллар таназзулга учраши ва йўқолиши билан бирга суғориладиган ерлар атрофларида, асосан, коллектор-дренаж сувларидан тўйинадиган кўллар ва ветландлар пайдо бўла бошлади. Уларнинг умумий майдони 1967 йилдаги 0,6 минг км² дан 1975 йилда 3,8 минг км² гача ва 1980 йилда 5,4 минг км² гача етди. 1985 йилга келиб ирригация-ташлама кўллари Орол денгизи ҳавзасининг текислик худудида, хусусан, Ўзбекистонда асосий сув ҳавзаларига айланди. Уларга ташланган сувларни қабул қилишда фойдаланиладиган Хоразм оазиси атрофидаги кўллар занжири, мамлакат шимоли-ғарби ва Қизилкумдаги кўп сонли кўллар киради. Амударёнинг ўртача ва пастки оқимида умумий майдони 739 км бўлган сув билан тўла 269 та кўл ва чўл ботикликлари бор. Кўлларнинг бир қисми бирор жойга оқиб кетиш имконига эга бўлмаган ҳавзалардир, бошқалари (Сичанкўл, Денгизкўл, Соленое, Аязкўл ва Қоратерен) Амударё ва бошқа кўллар билан уланган ҳолда мавсумий бошқариш мумкин. Сирдарё ўрта оқимида жойлашган Арнасой Ўзбекистондаги энг йирик кўллар тизими ҳисобланади. У Айдаркўл, Тузкон ва Юқори Арнасой кўлларини бирлаштиради.

Ирригация-ташланма кўллارнинг сув ресурслари асосан шўрланган. Улардаги сув минераллашуви 4-15 г/дм³ оралиғида ўзгаради.

Ўзбекистон ҳудудида 95 та ер ости сувлари кони мавжуд. Умуман Ўзбекистон Республикаси бўйича чучук ва шўрланган ер ости сувларининг табиий ресурслари 2007 йилда 75580,56 м³/сут (874,8 м³/с)ни ташкил қилади. Бу минераллашуви 1 г/л гача, 1-5 г/л ва 5 г/л дан ортиқ бўлган ер ости сувларидир (9-расмга қаранг).

9-расм. Ўзбекистон Республикаси бўйича чучук ва камшўрли ер ости сувларининг минтакавий экисулацияцион захиралари минераллашуви.

Чучук ер ости сув манбаларининг энг кўп миқдори Тошкент (7375,19 минг м³/сут), Самарқанд (3547,58 минг м³/сут), Сурхондарё (3373,75 минг м³/сут), Наманган (3312,58 минг м³/сут), Андижон (3184,7 минг м³/сут) вилоятларида мужассам. Бухоро (64,8 минг м³/сут) ва Навоий (72,58 минг м³/сут - 0,84 м³/с) вилоятлари чучук ер ости сувлари билан кам таъминланган.

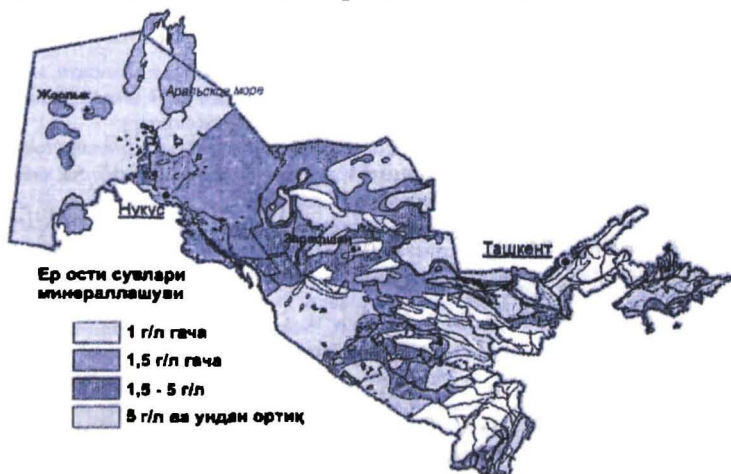
Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятида ҳозирги пайтда чучук ер ости сувлари умуман қуриб қолган. Ўзбекистон Республикаси ҳудуди бўйича ер ости сувларини асосий конларидаги сувнинг минераллашуви кўрсаткичлари 31-расмда келтирилган.

Булоқлар. Ўзбекистон ҳудудида чучук сувли ва сув

сарфи 1л/с бўлган 1448 та булоқ қайд қилинган, улар асосан тоғли ва тоғолди туманларида жойлашган (10-расмга қаранг). Келажакда 106 юқори дебитли булоқлардан 44 тасини ишлатиш мумкин.

Булоқларнинг аксарият қисми , ўрта ва паст тоғли зоналарда жойлашган. Булоқ оқимини шакллантирадиган ер ости сувлари ёрикли, ёриқ-карстли, ёриқ-жинсли, ёриқ-ковакли ва кам миқдорда коваклидир. Энг юқори дебитли булоқлар ёриқ-карстли сувлар билан боғлиқ. Таркиби бўйича булоқ сувлари асосан карбонат-кальцийли, ўртамиёна чучук ва ўртача каттик. Кўпчилик булоқларнинг дебитлари 1,5-5 л/с ташкил қилади, баъзилари бўйича эса секундига ўнлаб ва юзлаб литрларга етади.

Булоқлар табиий жиҳатдан қадрли бўлибгина қолмай, тарихий аҳамиятга ҳам эга. Ҳар бир булоқ билан Ўзбекистон тарихида муайян ривоят мавжуд. Баъзи булоқларнинг суви даволаш хусусиятларига эга ва маҳаллий аҳоли томонидан фойдаланилади.

10-расм. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ер ости сувлари асосий манбалари сувларининг минераллашуви.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги (Сурхондарё, Қашқадарё, Пском каби) қатор дарёларнинг юқори қисмида 525 та тоқли музликлар мавжуд, уларнинг умумий музлик майдони 54,2 км², яъни музликлар асосан кичик шаклга эга, битта музликнинг ўртача майдони атиги 0,293 км² ни ташкил қилади.

Қайтиш сувлари асосан коллектор-дренаж оқими ва ташланма сувлар ҳисобига шаклланади. Улар сув ресурсларига нисбатан катта улушни ташкил қилади ва шу би-лан бир вақтда жиддий ифлосланиш манбаи ҳисобланади. 1988-2007 йиллар даврида ўртача республика доирасида қайтиш сувларининг умумий ҳажми 16 км³ дан (сув кам бўлган 2002 йилда) 1992 йилда 35,5 км³ гача ораликда ўзгарди. Қайтиш оқими ушбу ҳажмидан тахминан 10-19 км³ Сирдарё ҳавзасида ва тахминан 9-16 км³ Амударё ҳавзасида шаклланди.

Қайтиш сувларининг катта ҳажмлари (50-51%) дарёларга, қолган қисмининг тахминан 33% пастликларга ташланади ва атиги 16% қишлоқ хўжалиги экинларини суғориш учун такроран ишлатилади. Қайтиш сувларининг пастликларга ташланиши натижасида кўп сонли ирригация-ташлама кўллари пайдо бўлди.

Ўзбекистон Республикаси суғориладиган ерлари ҳудудида қайтиш сувларини шаклланиш хусусияти, миқдори ва сифати бўйича шартли равишда 3 та зонага ажратиш мумкин:

Юқори - суғориладиган деҳқончилик ривожланиши тоғолди ва пасттоғли туманлари (Фарғона водийси, Сурхондарё ва бошқалар);

Ўртача оқим (Бухоро, Навоий, Жиззах, Сирдарё вилоятлари);

Қуйи оқим - оқимнинг тарқалиш зонаси (Қорақалпоғистон, Хоразм вилояти).

Одатда юқори зона - сув билан анча яхши

таъминланган, ерлар яхши табиий дренажлангани ҳолда суғориш ва сизот сувларининг минераллашуви паст бўлган ҳудудлардир. Қайтма сувлари нисбатан кам минераллашган, сифати бўйича ҳам бошқа минтақалардан юқоридир (сув олинишида СОК улуши 80 фоизга етади). Сув минераллашуви куруқ қолдиғи бўйича 1,1-3,7 г/л оралиғида. Бу сувлар (тупроқ ҳолатини назорат қилганда) тузга бардошли бўлиб, қишлоқ хўжалиғи экинларини суғоришга яроқли.

Иккинчи зона дренаж сувлари таркибида тузлар миқдори нисбатан юқори ва тупроғи юқори шўрланганлиги билан фарқланади. Бу ҳудудларда барча турлар, жумладан тузга бардошли экинларни суғориш учун дренаж сувларидан фойдаланиш нуктаи назаридан хатарли ҳисобланади. Қайтма сувларининг улуши олинган сув ҳажмидан 10-50%ни ташкил қилади, Сирдарё вилоятида эса 68 фоизгача етади. Бухоро, Қашқадарё, Жиззах вилоятларида янги ўзлаштириш зонасида баъзи йилларда қайтма сув оқими минераллашуви куруқ қолдиқ бўйича 8 г/л гача етиши мумкин.

Қуйи оқим -- Амударё пастки қисми, яъни Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти. Хоразм вилояти - қайтма оқими нисбатан яхши сифатли (коллектор сувлари минераллашуви 2,2-3,7 г/л оралиғида) бўлган эски суғориш зонаси ҳисобланади, Қорақалпоғистонда эса сизот сувлари юқори минераллашган, тегишли равишда қайтма сувлари минераллашуви 2,9-5 г/ оралиғидадир.

Орол денгизи ҳавзаси сув ресурслари деярли тўлиқ ишлатилади. Сув кам бўлган йилларда Сирдарё ҳавзаси оқимидан сув олиш коэффициентининг бирдан юқори бўлиши суғоришга дренаж ва ташланма сувларининг такроран ишлатилишидан дарак беради. Ўзбекистон сув ресурслари танқислигини ҳис этмоқда. Сўнгги ўн йилликда республикада лимитланган сув истеъмолига ўтилди.

СУВ РЕСУРСЛАРИНИНГ ИФЛОСЛАНИШ МАНБАЛАРИ

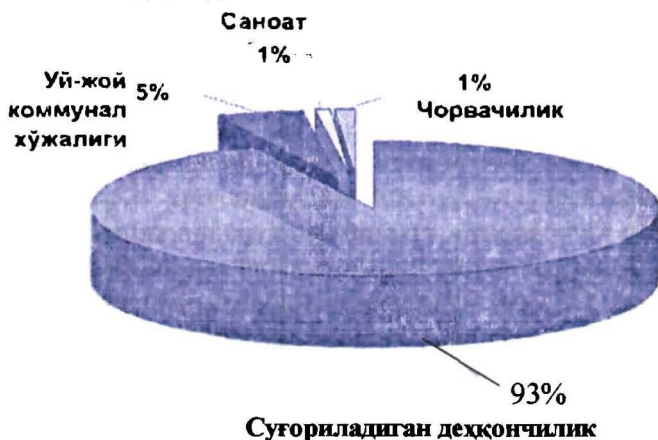
Сув ресурсларининг антропоген ифлосланишини куйидаги тарзда таққослаш мумкин: (11-расмга қаранг);

-кишлоқ хўжалиги фаолияти натижасидаги ифлосланиш;

-саноат фаолияти натижасидаги ифлосланиш;

-шаҳар ва кишлоқ жойларидаги маиший ифлосланиш манбалари.

Агрокимёвий моддаларни қўллаш, бевосита ташлаш ёки сизот сувларига таъсир қилиш йўли билан кишлоқ хўжалиги ерлари, сув ресурсларини ифлос-ланганлик даражасини белгилайди. Қишлоқ хўжалиги фаолияти натижасидаги ифлосланиш ўсимликлар, тупроқ, сув ва ҳаво намуналарида пестицид, азот ва фосфатларни таҳлил қилиш йўли билан аниқланади.

11-расм. Иқтисодиётнинг асосий тармоқлари томонидан сув объектларига ифлослантирувчи моддалар ташланиши улуши.

Атроф-муҳит муҳофазаси нуктаи назаридан, қишлоқ хўжалиги далаларидан минерал ўғитларнинг ва ўсимликларни ҳимоя қилиш кимёвий воситаларининг суғорма сувлар билан чиқиши, шунингдек чорвачилик комплексларидан ифлосланган оқаваларнинг ер усти ва сизот сувларга тушиши алоҳида хавф уйғотади.

Коллектор-дренаж сувлари билан энг кўп ифлосланганлик кичик дарёлар ва Амударё дарёсининг куйи қисмларида кузатилди.

Танлама асосда ўтказилган тадқиқотлар ташланадиган токсик моддалар умумий миқдори бўйича сувнинг ифлосланишига Қашқадарё, Фарғона ва Хоразм вилоятларидаги хўжаликлар энг катта ҳисса қўшишини кўрсатди.

Асосий саноат ифлослангирувчилари куйидагилар ҳисобланади:

-кон-қазиб олиш ва металлургия саноати, металлрни гальваник қайта ишлаш ва бошқалар ташланмаларидаги оғир металллар (токсинлар);

-ихтисослашган саноат тармоқларидан (токсинлар ва нотоксинлар) тушадиган азот, цианид каби ва бошқа органик моддалар;

-нотоксик органик моддалар (БПК, ХПК), масалан, озик-овқат ва енгил саноати ташланмалари;

-ҳар хил саноат корхоналари турлари, жумладан, кимё саноати ташланмаларининг токсик органик қисмлари, масалан, нефть компонентлари, қоришмалар ва ҳоказо.

Маиший ифлослангирувчилар (канализацияланмаган аҳоли қисми) фекал ва маиший оқаваларни ариқ ва коллектор-дренаж тармоқлари ёки ўраларга ташлашлари сизот сувлари сифатига таъсир қилади.

Канализацияланган аҳоли қисмидан коммунал тозалаш иншоотлари орқали тозаланган оқава сувларини сув объектлари ва қумликларга оқизилади. Тозалаш иншоотларининг самарасиз ишлаши, уларнинг лойиҳавий

куватидан ортиқ қувват билан ишлаши оқаваларнинг етарлича тозаланмаслигига ва атроф-муҳит ифлосланишига олиб келади.

СУВ РЕСУРСЛАРИНИНГ СИФАТИ ВА ТРАНСЧЕГАРАВИЙ ТАЪСИРИ

Тоғли ҳудудлардан шаклланиб келадиган дарё сувларининг сифати (Ўзбекистон Республикасв ҳудудида) жуда юқори - бу сувлар деярли ҳеч нарса билан ифлосланмаган ва уларнинг минераллашуви жуда кам. Бироқ пастга ҳаракатлангани сари сувнинг сифати кескин ёмонлашади. Минтақанинг аксарият дарёларига сувнинг ўртача оқимда 1-1,5 г/л, пастки оқимда 2 г/л ва ундан юқори минераллашуви хосдир.

Республиканинг аксарият сув ирмоқларидаги сувнинг сифати қабул қилинган таснифланишига кўра, ўрта меъёр ифлосланган ва ифлосланган сувлар тоифасига киради. Қорақалпоғистон Республикаси ва Фарғона водийсининг коллектор-дренаж сувлари ҳамда Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятининг айрим сув оқимлари кучли ифлосланган.

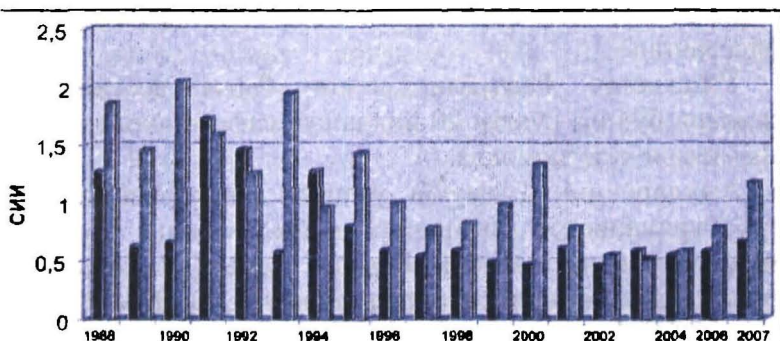
Ўзбекистон Республикасининг барча асосий сув оқимлари бўйича сўнги 20 йилда сув сифати яхшиланиши динамикаси кузатилмоқда.

Амударёнинг Туямуён ўзанида (ўзан Ўзбекистоннинг Туркменистон билан чегарасида дарёнинг ифлосланиши даражасини тавсифлаб бериши мумкин) нефть маҳсулотлари, азот аммонийси, минераллашуви, альфа ГХЦГ ва гамма ГХЦГ бўйича концентратсияси РЭЧУдан юқоридир.

Ҳавзанинг асосий дарёси - Амударё сувининг кимёвий таркиби ва ифлосланиши, кўп жиҳатдан, Туркменистон ва Ўзбекистон ҳудудларидан дарёга ташланадиган қишлоқ хўжалик оқавалари таъсири остида шаклланади.

Сувларнинг ифлосланганлик индекси (СИИ) кўрсаткичи бўйича Амударё суви Термиз створида 1996 йилдан бошлаб II — тоза сувлар тоифаси даражасида, қолган бошқа створларда III - ўрта меъёр ифлосланган тоифа даражасида сақланиб турибди, баъзи (1989, 1991, 1996, 2001 ва 2002) йилларда эса II тоифага тўғри келган.

Сурхондарё дарёси сувлари қисман Тожикистон ҳудудида шаклланади. Дарё сувининг кимёвий таркиби Денов, Термиз шаҳарлари ва Шўрчи шаҳар поселкаси саноат ва коммунал объектларидан чиқариб ташланадиган оқова сувлар ва қишлоқ хўжалиги оқаваларига боғлиқ. Дарё Ўзбекистон ҳудудида Амударёга қуйилади. Сурхондарё сувининг сифати СИИ кўрсаткичи бўйича, дарёнинг бошидан қуйи оқимигача II-тоза сувлар тоифасидан III-ўрта меъёр ифлосланган сувлар тоифасигача ўзгаради, бу эса сувнинг 1996 йилдаги сифатига тўғри келади. 2000-2001 йилларда Термиз шаҳри ўзанида дарё сувининг сифати II тоифа -тоза сувлар даражасига мансуб бўлган (12-расм).

12-расм. Сурхондарё бўйича сув ифлосланиши индексининг (СИИ) ўзгариш динамикаси.

Қашқадарё дарёси ҳавзасида 3 мингдан ортиқ сув оқими мавжуд, улардан атиги 33 та дарёнинг узунлиги 20 км дан ортиқ. Қашқадарё ва унинг ирмоқлари деярли тўлиқ суғоришга сарфланади. Ҳавзанинг ер усти сув ресурслари 42,4 м³/с ни ташкил килади. Ҳавзада шаклланидиган сув ресурслари етмайди ва Қашқадарё вилоятига Қарши магистрал канали (ҚМК) бўйича Амударё ва Зарафшон дарёларидан сув берилади ва Толимаржон сув омбори орқали бошқарилади. Истеъмол қилинадиган сув миқдорининг 80% сув оқимининг ҳавзалараро ташланишига тўғри келади.

Тоғли худудлардан келадиган ер усти сувларининг сифати асосан қониқарли. Дарёлар пастки участкалари гидрологик тартиби хўжалик фаолияти натижасида ўзгарди.

Қашқадарё дарёси сувининг сифати бошланишидан пастга қараб ёмонлашиб боради. Чимқўрғон ўзанидаги сув ифлосланганлик индексининг йиллик кўрсаткичи 1997 йилдан бошлаб II тоифа тоза сувларга мувофиқ, 2000 ва 2006 йиллар бундан мустасно, чунки бу йилларда сув сифати III тоифа ўртача ифлосланган сувларга мос бўлган.

Зарафшон дарёси кўпроқ трансчегаравий таъсир остида бўлади. Дарё сувининг шаклланиш худудида дарё сувини токсик металллар, сурьма, симоб моддалари билан ифлослантирувчи Тожикистон Республикаси тоғ-кон комбинати объектлари жойлашган. 2002 йилдан бошлаб алоҳида ингредиентлар (сурьма, симоб, кадмий, стронций ва бошқа) устидан мониторинг ташкил қилинган. Ўзбекистон худудида Самарқанд, Каттакўрғон, Навоий шаҳарлари саноат корхоналари ва қишлоқ хўжалик оқова сувлари дарёга ташланади.

Дарё ҳавзасида ер усти сув оқимларига антропоген таъсирни пасайтириш бўйича ишлар олиб борилмоқда. Сув таркибидаги зарарли моддалар миқдори мунтазам камайиб бормоқда. 2000 йилгача Роватхўжа постидаги Зарафшон

дарёси сувининг ифлосланганлик индекси 0,63-2,07 оралигида ва ўртача ифлосланган сувларга мувофиқ эди, 2000 йилдан кейин сув сифатининг яхшиланиши ва тоза сувлар тоифасига ўтиши кузатилмоқда. Навоий шаҳридан куйида дарё суви сифати ҳам сув-нинг ифлосланганлик индекси бўйича ўзгарди. IV тоифадан 2001, 2002, 2003 ва 2005 йилларда III тоифа ўртача ифлосланган сувларга, 2004 йилда эса ҳатто II тоифа тоза сувлар тоифасига етди.

Сирдарё дарёси ҳавзаси кўплаб дарёлар сувларидан ҳосил бўлади, улардан асосийлари Сирдарё, Норин, Қорадарё, Чирчик, Охангарон дарёлари ҳисобланади.

Чирчик ва Охангарон дарёларигина трансчегаравий сув объекти бўлиб ҳисобланмайди. Қолган бошқа дарёлар сувларининг барчаси (Фарғона водийси кичик дарёлари, Чирчик дарёсига куйиладиган ирмоқлар билан бирга) кўшни давлатлар ҳудудларида шаклланади. Сирдарё дарёси икки қисмда Ўзбекистон ҳудудидан оқиб ўтади: юқори қисми - Норин ва Қорадарёларнинг кўшилишида ва ўрта оқимдаги қисми - Охангарон ва Чирчик дарёлари куйилиши оралигида.

Сирдарё дарёси суви сифати СИИ бўйича барча створларда III - ўрта меъёр ифлосланган сувлар тоифасига тўғри келади. Бекобод шаҳридан юқоридаги створ бўйича 2000 ва 2002 йилларда II - тоза сувлар тоифасидан, 2001, 2003 ва 2004 йилларда III - ўрта меъёр ифлосланган сувлар тоифасига ўтган, Сирдарё дарёси сувида Тожикистондан кўшилган сувлар таркибидаги альфа ГХЦГ ва гамма ГХЦГ Ўзбекистон ҳудудидан ўтиш жараёнида камайиши кузатилади.

Қорадарё Сирдарё дарёсини ҳосил қилувчилардан бири бўлиб, охири уч йил давомида сув сифати Ўзбекистон ҳудудига СИИ бўйича II- тоза сувлар тоифасида оқиб келди. Республика ҳудудида Андижон, Асака, Хонобод шаҳарлари оқава сувлари ташламалари ҳамда коллектор-зовур сувлари

дарё суви сифатини ёмонлаштиради ва у СИИ III - ўрта меъёр ифлосланган сувлар тоифасига мос бўлади.

Фарғона водийсининг кичик сув оқимларининг деярли барчаси Ўзбекистон худудига СИИ бўйича II - тоза сувлар тоифаси сифати билан оқиб келади ва суғоришга олинади.

Оҳангарон дарёси сувининг сифати тоғлардан тушишда 1994 йилдан бери II-тоза сувлар тоифасига киради, факат 2003 йилда ўрта меъёр ифлосланган сувларгача ёмонлашди, Оҳангарон дарёси бошланишидаги сув ифлосланиши индекси кузатилган давр мобайнида III - ўрта меъёр ифлосланган сувлар тоифаси доирасида сақланди.

Чирчик дарёси сувининг ифлосланиш индекси:

1995 йилдан бери Ғазалкент шаҳри атрофида - II-тоза сувлар тоифасига, Чирчик шаҳри чегарасида 1994 йилгача — III ва IV тоифаларга (ўрта меъёр ифлосланган ва ифлосланган сувлар), 1994 йилдан кейин эса II тоифага ва муайян йилларда III тоифага, дарё этагида эса қатор кузатувлар давомида - III тоифага хос бўлган.

Йирик саноат корхоналари жойлашган ерларда оқим суви сифатининг локал ёмонлашуви кузатилади. 1988 йилда Тошкент ва Фарғона саноат туманларидаги ер ости сувлари энг ифлосланган ҳисобланарди.

Кўп йиллар давомида Тошкент вилоятида Чирчик дарёси ўртача окимида сув олинишида ер ости сувлари ифлосланишнинг юқори даражаси қайд қилинган (3-6,3 РЭЧУ). «Электркимёсаноат» ИЧБ, Ўзбекистон қийин эрийдиган иссиққа чидамли металллар комбинати (ЎҚЭИЧМК), норуда материаллари карьерлари ва бошқалар ифлосланиш объектлари бўлган.

Оҳангарон дарёси ҳавзасида ер ости сувлари минераллашуви (1,2-1,6 РЭЧУ), қаттиклиги (1,2-1,7 РЭЧУ), таркибидаги кадмий (2 РЭЧУ) ва селен (2 РЭЧУ) миқдори бўйича белгиланган салбий таъсир чегарасидан ортиши кузатилган.

Фарғона вилояти Тошлок туманида сизот сувлари усти 3 мм гача қалинликда нефть қатлами билан қопланган, нефть маҳсулотлари тарқалиши майдони қарийб 10 км² ни ташкил қилган, бу ичимлик ва техник сув билан таъминлаш қудуқларига жиддий хавф солди, уларнинг бир қисми ҳатто ишдан ҳам чиққан. Янги Кўкон кимё заводи, Фарғона фуран бирикмалари кимё заводи жойлашган ерларида ҳам ер ости сувларининг ифлосланиши кузатилган.

Зарафшон дарёси водийсида ер ости сувлари ифлосланиши минераллашуви, умумий қаттиқлиги, сульфатлар бўйича 10 дан 100 бараваргача ортган.

«Гидроингео институти» ДК нинг 2006 йил охиридаги кузатувлари маълумотларига караганда, Қорақалпоғистон Республикасида чучук ер ости сувлари (1 г/л гача) умуман куриб қолди. Қорақалпоғистоннинг бутун худуди бўйича ичимлик суви минераллашуви, умумий қаттиқлиги, сульфатлар ва хлоридлар бўйича сифати ёмонлашиши қайд қилинмоқда.

Ер ости сувларининг ифлосланиши Паст Амударё (Ўнг соҳили) ва Қорақалпоғистон Паст Амударё (Чап соҳили) ер ости сув манбалари бўйича хўжалик-истеъмол мақсадидаги гуруҳли сув олиш иншоотларида ўрганилди. Бу ерда барча жойларда минераллашуви 1,08-2,1 г/л ва умумий қаттиқлиги 7,6-21,5 мг-экв/л бўлган ер ости сувлари тарқалган, улардаги сульфатлар таркиби 510-660 мг/л, хлоридлар таркиби 358-710 мг/л ни ташкил қилди.

Андижон вилоятида ер ости сувларининг ифлосланиши 6 та ер ости сувлари ҳосил бўладиган худудлар бўйича ўрганилди.

Андижон-Шаҳрихон ер ости суви ҳосил бўлиш манбасида, асосан, унинг ўртача ва шимоли-шарқий қисмида (Андижон, Шаҳрихон, Асака шаҳарларида) ер ости сувлари минераллашуви, умумий қаттиқлиги ва нефть маҳсулотлари таркиби 1-1,2 РЭЧУ оралиғида. Манбанинг

жануби-шарқий қисми Асака адирлари бўйлаб ер ости сувлари минераллашуви, қаттиқлиги ва сульфатлар таркиби 1,1-1,3 РЭЧУни ташкил қилди.

Ош-Аравон ер ости суви ҳосил бўлиш манбаси «Марҳамат» участкаси чегарасида ер ости сувларининг минераллашуви - 1,2-2,5 мг/л ва умумий қаттиқлиги - 21,9-33,5 мг-экв/л бўлиб, вазият чучук ер ости сувларига нисбатан қониқарсизлигича қолмоқда, «Ўхчи» сув олиниши участкаси бундан мустасно. Сув ҳосил бўлиш манбаларининг ўрта қисми (Аравансой дарёсининг чиқиш конусида) ер ости сувларида минераллашув ва қаттиқлик 1,8-3,1; 12,9-33,2 мг-экв/л оралиғида сакланмоқда.

Сув ҳосил бўлиш манбасининг шарқий қисмидаги ер ости сувлари яхши сифати билан тавсифланади ва О'zDSt 950:2000 «Ичимлик суви» талабларига жавоб беради, минераллашуви, умумий қаттиқлиги ва сульфатлар бўйича 1,5 РЭЧУгача нуктали ошишлар кузатилган, холос.

Норин ер ости сув манбасида, 25 м гача чуқурликдаги сизот сувлари ифлосланган, уларнинг минераллашуви ва қаттиқлиги 1,5 РЭЧУгача, шунингдек нефть маҳсулотлари ва феноллар таркиби юқорилиги таъкидланган, бироқ эксплуатация горизонтлари (80-300 м) катта кумок қатламлари билан ҳимояланган ва ер ости суви О'2О51:950:2000 «Ичимлик суви» талабларига жавоб беради.

Бухоро вилоятида ер ости сувлари минераллашу-ви (1,7-3,2 г/л), умумий қаттиқлиги (11,2-23,5 мг/л) ва сульфатлар (625-1619 мг/л) бўйича О'zDSt 950:2000 га мувофиқ келмайди. Бу кўрсаткичлар, асосан, Бухоро ва Қоракўл манбалари (Бухоро, Шофиркон, Гиждувон, Ромитан ва Жондор туманлари) бўйича тарқалган.

Жиззах вилоятида деярли барча текширилган сув олиш иншоотларидаги ер ости сувларининг қаттиқлиги О'гО8! 950:2000 «Ичимлик суви»га жавоб бермайди.

Қашқадарё вилоятида Китоб-Шахрисабз ер ости сув ҳосил бўлиш манбаси бўйича ер ости сувлари умумий каттиклиги ортганлиги кузатилди -9-12 мг-экв/л; Ўнг соҳил манбалари бўйича 10-12 мг-экв/л; Чап соҳил манбалари бўйича ер ости сувлари минераллашуви 2,5-3 г/лни, умумий каттиклиги 35-44 мг-экв/л; Фарбий Қашқадарё бўйича 18-50 мг-экв/л; Гузар -- 35-40 мг-экв/л ва Лангар бўйича 10-11 мг-экв/л ни ташкил қилди.

Навоий вилоятида 2006 йил учун суғориладиган ҳудудлардаги сув олиш иншоотларида ер ости сувларининг сифати ошди ва факат баъзи сув олиш участкаларида ёмонлашуви кузатилди. Минераллашуви 1-1,2 г/л ва каттиклиги бўйича 11-12 мг-экв/л энг кичик кўрсаткичлар Хатирчи ва Зармитон сув олиш иншоотларида, минераллашув -1,2-1,4 г/л ва каттиклик-14-17 мг-экв/л бўйича энг катта кўрсаткичлар эса Қизилтепа сув олиш иншоотида кузатилди. Суғориладиган зонада ер ости сувлари ифлосланиши, асосан, коллектор-дренаж сувлари ҳамда магистрал каналлар ва Зарафшон дарёсига ташланадиган саноат-хўжалик оқавалари (тахминан 5-6 мУс) ҳисобига рўй беради. Зарафшон дарёси ўрта қисмидаги вазият яна Навоий саноат зонаси корхоналари (ГМЗ-1, «Навоийазот» ИЧБ, Вавоий электр-кимё заводи ва бошқалар) таъсирида ёмонлашади. Мазкур корхоналар ҳудудларида ер ости сувларида сульфатлар, минераллашуви, умумий қаттикликнинг юқори таркиби кузатилади, Чўл зонасида жойлашган сув олиниш участкаларида ер ости сувларининг сифати нисбатан яхши: минераллашуви 0,7-1,2 г/л, каттиклиги 3-9 мг/л, нитратлар таркиби 24-37 мг/л, МН₄ 0,7-1 мг/л. Чўл зоналарида ер ости сувларининг ифлосланиш манбалари Учқудук тумани Шимолий руда бошқармасининг (ГМЗ-2, ГМЗ-3 ва РУ-5 ишқорли тозалаш участкаси) саноат оқавалари саналади.

Наманган вилоятида ер ости сувлари ифлосланиши фақат Олмос-Варзиқ ер ости сув манбасининг шимолий

қисмида (Шаян-Баймак чуқурлиги-сув ми-нераллашуви 1,5 г/лгача, умумий қаттиклиги 8,4-10,5 мг-экв/л, чекка қисмида нефть маҳсулотлари 1,2 РЭ-ЧУгача ораликда), Косонсой манбасининг жанубий ва жануби-шарқий қисмларида (сув минераллашу-ви 1,2 г/лгача, умумий қаттиклиги 8,9-11,5 мг-экв/л, ғарбий қисмида нефть маҳсулотлари 1-2 РЭЧУгача), Ясковат-Пишқаран (Чортоқ ва Наманган дарёси пастлари-умумий қаттиклиги 7,5-14,2 мг-экв/л), Наманган (Наманган ва Чортоқ шаҳарлари атрофида - сув минераллашуви 1,52,1 г/л гача, умумий қаттиклиги 9,4-25,1 мг-экв/л) макбаларида аниқланди.

Самарканд вилоятида Зарафшон ер ости сув манбаси бўйича (Оқдарё водийсининг марказий-шимолий қисми) ер ости сувларининг минераллашуви ва умумий қаттиклиги бўйича юқори кўрсаткичлар ҳосдир. Шимолий тоғ олди манбаси бўйича ер ости суви ми-нераллашуви тоғдан узокдашгани сари ортиб боради ва 1,8 г/лгача, умумий қаттиклиги 9,5-13,2 мг-экв/л гачани ташкил қилади. Ғарбий Қашқадарё манбалари ер ости сувлари 1,2-1,4 г/л минераллашувга ва 9,2-11 мг-экв/л умумий қаттикликка эга, фтор таркиби 0,8-1,19мг/л.

Сурхондарё вилоятида суғориладиган майдонлардан коллектор-дренаж тармоғи орқали ҳамда агросаноат комплекси ишлаб чиқариш корхоналарининг саноат оқавалари ва бошқа ифлосланган сувлар таш ланадиган ер усти сув оқимлари ва ҳавзалари ер ости сувлари ифлосланишининг манбалари ҳисобланади.

Шимолий Сурхондарё ер ости сув манбаси бўйича., асосан, алоҳида локал участкалари марка-зик ва жанубий қисмларида ер ости сувлари минераллашуви 1,6 г/лга, умумия қаттиклиги - 18 мг-экв/л, нитратлар - 47 мг/л, феноллар - 0,002-0,003 мг/л га етади,

Жанубий Сурхондарё манбаси бўйича шимолий ва жанубий қисмлари локал участкалар бўйича ер ости

сувлари минераллашуви 1,4-1,8 г/л-ни, умумий қаттиқлиги 15,3-25 мг-экв/л ни ташкил қилади.

Шеробод ер ости суви манбаси О'гО51 950:2000га мувофиқ келмайди, ва ичимлик сув таъ-миноти учун яроксиз. Ер ости сувлари минераллашуви 2,4 г/л, умумий қаттиқлиги 12-16,5 мг-экв/л, нитратлар - 47 мг/л, аммоний — 3,12-6 мг/лга етади. «Янгиобод», «Шеробод», «Музробод» ва «Ангор» сув олиш иншоотлари бўйича минераллашув 1,5-2,36 г/л, умумий қаттиқлик - 15,7-21 мг-экв/л қайд қилинган, сульфатлар 475-663 мг/л, хлоридлар 425 мг/л миқдорини ташкил қилди.

Сирдаре вилоятида Дўстлик, Ховос ер ости сув манбаси ва Юкори плиоцен манбалари ғарбий қисми бўйича ер ости сувлари минераллашуви 1,4-1,8 г/л, умумий қаттиқлиги 10,8-17,5 мг-экв/л, сульфатлар таркиби 570-980 мг/л ни ташкил қилди.

Тошкент вилояти бўйича ер ости сувлари Чирчиқ ва Оҳангарон дарёлари худудларида (Чирчиқ, Тошкент, Янгийўл, Ангрен, Олмалик шаҳарларида) жамланган саноат объектлари, шунингдек иккала дарё оралиғидаги худудларининг пастки қисмида жойлашган кўп сонли агросаноат, коммунал ва бошқа объектлар таъсирида ифлосланганди.

Чирчиқ манбаси чегарасида ер ости сувларининг нефть маҳсулотлари билан ифлосланиши локал участкаларда кўринади, ифлосланиш даражаси 1,5 дан 1,7 РЭЧУгача ўзгарди (Кўйлик, Пахтачи нефть базалари, темир йўл участкалари, ЁММ алоҳида омборлари, автоювиш жойлари, ЁҚШ, Чкалов номли Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси, ТТЗ, Тошметрополитен ЦАЖ лари ва бошқалар).

Оҳангарон манбаси бўйича «Кўмир» АЖ қолдиқ тупроқлари ва чиқиндиларни сақлаш майдонлари жойлашган Тешик-Тошдан Қондир створигача бўлган участкада ер ости

сувлари минераллашуви 1,4 г/лга, умумий қаттиқлиги 15,6 мг-э1св/л га, сульфатлар миқдори 695 мг/лга етади.

Телов қишлоғидан Олмалик шахригача бўлган участкада ер ости сувлари минераллашуви 1,3-1,5 г/л-га, умумий қаттиқлиги 12,6-15 мг-экв/лга (менеж даври) етди, Ер ости сувларининг нефть маҳсулотлари билан ифлосланиши кўп эмас ва 0,006-0,05 мг/л оралиғида, феноллар миқдори кам (локал участкалар-да) учрайди ва 0,0004-0,0025 мг/лни ташкил қилди.

Пскент манбаси бўйича Пскент шахри худудида сизот сувларининг минераллашуви 1,2-1,3 г/л, уму-мий қаттиқлиги - 12,3-18 мг-экв/л, сульфатлар - 765 мг/л, нефть маҳсулотлари 0,12 мг/лни ташкил қилди. Манбанинг марказий қисмида фойдаланиш горизонтларида ер ости сувлари сифати яхши бўлиб, O'zDSt 950:2000 га мувофик келади.

Кўкорол манбаси бўйича ер ости сувлари, асосан, 1-1,5 г/лдан 1,5-3,5 г/л гача ва ундан юқори минераллашувга эга.. Худуднинг учдан бир қисмига 1 г/ лгача минераллашув хосдир. Ер ости сувлари ифлосланишининг асосий манбаси шимоли-шарқий қисмда жойлашган ОКМК бирлашган чиқиндиларни сақлаш майдони ҳисобланади. Хлор ва аммоний бўйича ифлосланиш вақтинчалик тусга эга. Манбанинг жанубий ва жануби-шарқий қисмида ер ости сувлари минераллашуви 1,6-1,8 г/л, сульфатлар - 476 мг/л, нитратлар - 15-25 мг/л. Бу ерда ифлосланиш ерларни суғориш билан боғлиқ. Фойдаланиш горизонтида ер ости сувларининг сифати O'zDSt 950:2000 мувофик келади.

Далварзин манбаси ер ости сувлари камшўрли, минераллашуви 1,1-1,5 дан 3 г/л гача, умумий қаттиқлиги 10,6-21,95 мг/л. Бу ерларни суғориш учун Сирдарёнинг дарёсининг шўрланган сувлари ишлатилиши ва Тожикистон Республикаси худудидан суғориш ва дренаж сувлари ташланиши билан боғлиқ.

Бекобод шаҳри сув олиш иншоотлари бўйича ер ости сувлари минераллашуви 1,02-1,82 г/л, умумий қаттиқлиги 11,8-19,45 мг-экв/л, сульфатлар - 680-960 мг/л ни ташкил килди.

Фарғона вилояти бўйича ер ости сувларининг минтақавий ва локал ифлосланишининг асосий омили ерларни суғориш ҳисобланади. Исфара манбаси бўйича Исфара дарёсининг чиқиш конуси бошланғич қисмидаги асосий фойдаланиладиган сув чиқиш горизонтлари ер ости сувлари ифлосланишининг чегараларида ер ости сувлари минераллашуви -1,2 г/л, умумий қаттиқлигининг - 13 мг-экв/л энг юқори кўрсаткичига эга («Юқори» сув олиш иншооти). Чиқиш конуси шарқий секторининг юқори қисмида («Ропқон» сув олиш иншооти участкасида) ер ости сувлари минераллашуви 1,4 г/л, умумий қаттиқлиги 14 мг-экв/л. Юқори (50 м гача) қатлами кесимдан ташқари манбанинг қолган майдонида О'зДSt 950:2000 «Ичимлик суви»га мос ер ости сувлари тарқалган.

Сўх ер ости сув манбаси чиқиш конуси бўйича ғарбий секториди («Яйпан» участкасида) ер ости сувлари ифлосланишининг асосий омили Аччиксув дарёси ер усти оқими ҳисобланади. Ер ости сувлари энг юқори минераллашув кўрсаткичи 1,5-3 г/л, умумий қаттиқлик кўрсаткичи - 20-35,4 мг-экв/л ни ташкил килади. Сўх дарёсидан чиқиш конуси шарқий сек-ториди (Боғдод участкаси) ер ости сувларига юқори минераллашув (2 г/л гача) ва умумий қаттиқлик (29,45 мг-экв/л гача) ҳосдир, бу асосан чиқиш конусининг адир массивлари, тоғ олди текисликлари ва бошланғич қисмларини ўзлаштирига ва еугориш билан боғлиқ. Ифлосланиш чегараси умумий майдони 252 км², манбаларнинг қолган барча майдонида фойдаланиш сув олиш горизонтларининг ер ости сувлари О'зДSt 950:2000 га мос келади.

Олтиарик-Бешолиш ер ости сув манбаси бўйича

(«Кува» участкаси) асосан Мирзаҷўл қисми ва Тошкент сув ҳосил бўлиш комплекслари юқори қисми кузатувлар билан қамраб олинган, ер ости сувлари энг юқори минераллашуви -1,4 г/л, умумий қаттиқлиги -14,25 мг-экв, сульфатлар - 600 мг/л. Аниқланган ифлосланиш чегара майдони 72,8 км² ни ташкил қиштади.

«Тошлок» участкасида ер ости сувлари минераллашувининг энг юқори кўрсаткичи 1,7 г/л, уму-мий қаттиқлиги - 20,05 мг-экв/л, сульфатлар - 1000 мг/л ни ташкил қилди. Ифлосланиш чегара майдони 77,6 км², Нефть маҳсулотлари билан ифлосланиш эса тўлик йукотилди.

Ёрмозор ер ости сув манбаси қишлоқ хўжалиги ва саноат ифлосланиши таъсирига учраган ва ҳамма ерда умумий қаттиқлик, ғарбий қисмида эса минераллашув ва сульфатларнинг ортиши билан тавсифланади. Минераллашув ва умумий қаттиқликнинг энг юқори кўрсаткичлари тегишли равишда 1,3 г/л ва 15 мг-экв/л ни, сульфатлар бўйича — 700 мг/л ни ташкил қилди. Умуман олганда манба бўйича гидрокимёвий вазият мураккаблигича қолмоқда.

Чимён-Оввал ер ости суви ҳосил бўлиш манба-си Фарғона ва Марғилон шаҳарларининг энг йирик ва истикболли хўжалик истеъмол сув таъминоти манбаси саналади. Ер ости сувлари ифлосланиши даражаси ортиқча умумий қаттиқлик, баъзи жойларда эса минераллашув ва сульфатлар билан тавсифланади. Энг юқори минераллашув кўрсаткичи -1,1 г/л, умумий қаттиқлик кўрсаткичи — 13,7 мг-экв/л ни ташкил этади.

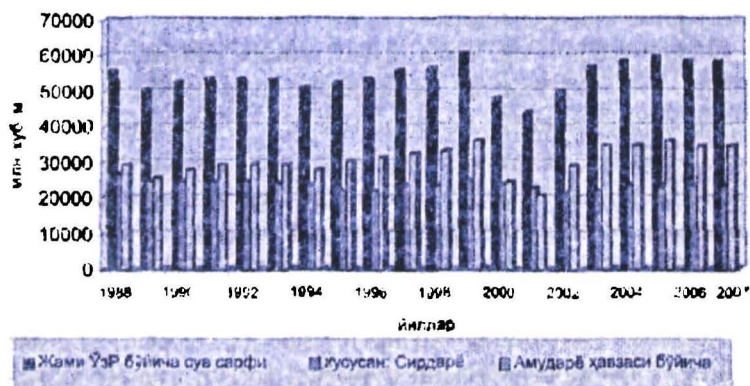
Хоразм вилоятида ҳозирги вақтда чучук ер ости сувлари (1 г/л гача) умуман қуриган. Бутун вилоят ҳудуди бўйича ичимлик сувининг минераллашуви, умумий қаттиқлиги, сульфатлар ва хлоридлар бўйича сифати ёмонлашиши кузатилмоқда. Манбалар бўйича ер ости сувлари минераллашуви 1-2,5 г/л, умумий қаттиқлиги 12-

20 мг-экв/лни ташкил қилади. Ер ости сувларининг нисбатан қоникарли сифати алоҳида канал бўйи линзаларда кузатилади, минераллашув - 1,5 г/л гача, умумий каттиклик - 12-15 мг-экв/лни ташкил қилади.

Кўп йиллик кесмада ер ости сувлари таркибида азот бирикмаларининг камайиши кузатилмоқда.

УМУМИЙ СУВ ТАЪМИНОТИ ВА СУВНИ ЧИҚАРИШ. ИФЛОСЛАНГАН ОҚАВА СУВЛАР

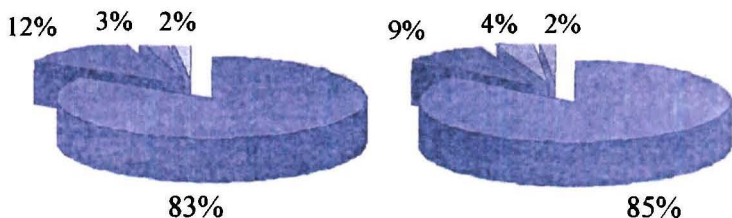
Умуман олганда Ўзбекистон Республикасида 1988-2007 йиллар мобайнида табиий манбалардан сув олиниши йилнинг сувлигига караб - сув кам бўлган 2001 йилда 44 км³дан, 1999 йилда 60,7 км³гача ўзгариб турди. Шундан 1999 йилда Сирдарё ҳавзаси бўйича сув олиниши 41%, Амударё ҳавзаси бўйича 59%, 2001 йилда тегишли равишда 52 ва 47,6% бўлди. Ўртача сув олиниши Сирдарё ҳавзаси бўйича 21-26 км³, Амударё ҳавзаси бўйича 21-36 км³ оралиғида сакянди (13-расмга қаранг).

13-расм. Ўзбекистон Республикаси, хусусан, Амударё ва Сирдарё ҳавзалари бўйича майдаланилган сув миқдорининг ўзгариши динамикаси.

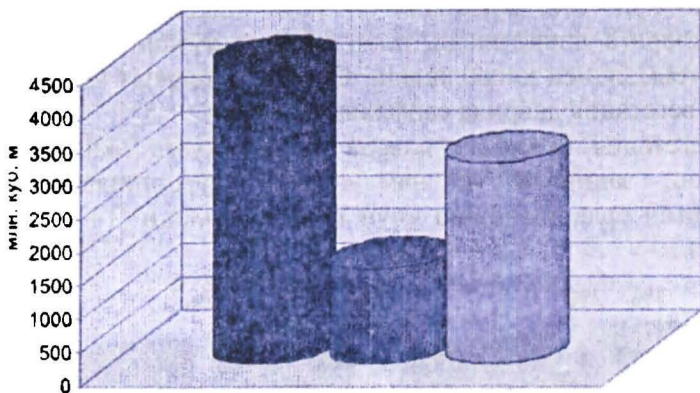
Энг кўп сув миқдори — 85% кишпоқ хўжалиги эҳтиёжларига ишлатилади, яъни қишлоқ хўжалиги асосий сув истеъмолчиси ҳисобланади. Сувнинг аксарият (80-83%) қисми вегетация даврида сарфланади.

Вегетация бўлмаган даврда сувдан кузги экинларни суғориш, заҳирали ва нам сақлаш суғоришлари ва шўрланган ерларни ювиш учун фойдаланилади (14-расмга қаранг).

14-расм. Қишлоқ хўжалигида сувдан фойдаланиш даражаси.

Қишлоқ хўжалигида сувдан фойдаланиш даражаси ирригация тизимлари фойдалиш коэффициенти (ФИК) билан баҳоланади, у ҳозирги пайтда куйидаги кўрсаткичда барқарорлашди: магистраль ва хўжаликлараро тармоқлар бўйича - 0,86, ички хўжалик тармоғи бўйича - 0,77 (1990 йилда ўртача республика бўйича ФИК 0,64 бўлган), бу хўжаликлараро тармоқларни таъмирлаш ва ички хўжалик тармоқларини қайта қуриш ишларининг суръатларидан далолат беради. Комплекс гектарга солиштирама сув сарфи 1988 йилдаги 15,1 минг м³/га дан 2007 йилда 12,2 минг м³/га гача камайди. Сувдан фойдаланиш коэффициенти (СФК) 1988 йилда республика бўйича 0,8 бўлган бўлса, ҳозир эса 1,1 га тенг. Техник ҳолати бўйича суғориш тармоқларининг 68,1% носоз, 50,2% қайта тикланишга ва 17,9% таъмирга муҳтож. Иссиқлик электр станцияларининг техник сув таъминоти учун сув олиниши 1988 йилда 4,81 км³дан 2007 йилда 4,44 км³гача ҳажмда бўлди (15-расмга қаранг).

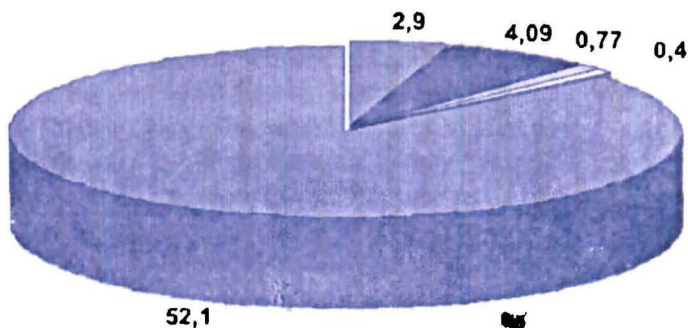

15-расм. Иссиқлик электр станцияларининг техник сув таъминоти.

Республикалараро сув тақсимоти тамойилларига мувофиқ сув олиниши ҳисоб-китоб лимитларининг белгиланган улушлари Марказий Осиё суверен давлатлари томонидан ҳалигача тан олинади, бу 1992 йил 18 февралда Олма-ота шаҳрида минтақанинг барча давлатларининг беш вазири томонидан имзоланган «Давлатлараро манбалар сув ресурсларини ҳамкорликда бошқариш, ишлатиш ва муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳамкорлик битими» билан тасдиқланган.

Минтақа давлатлари сув тақсимоти улушларини сақлаган ҳолда ҳозирги вақтда ҳақиқатда мавжуд бўлган сув ресурслари ҳажмларининг абсолют катталигини аниқлаштириш зарурлигини тан олишмоқда. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон фойдаланиши мумкин бўлган мавжуд сув ресурсларининг миқдори аниқланган бўлиб, 67 км^3 ни, хусусан, дарё оқимидан $55,1\text{ км}^3$, ер ости сувларидан $7,8\text{ км}^3$, қайтиш сувларидан $4,1\text{ км}^3$ ни ташкил этади.

Ҳисоб-китоб қилинган сув ресурслари ҳажмидан келиб чиқиб, республикада иқтисодиётнинг асосий тармоқлари бўйича куйидаги лимитлар мавжуд (16-расмга қаранг).

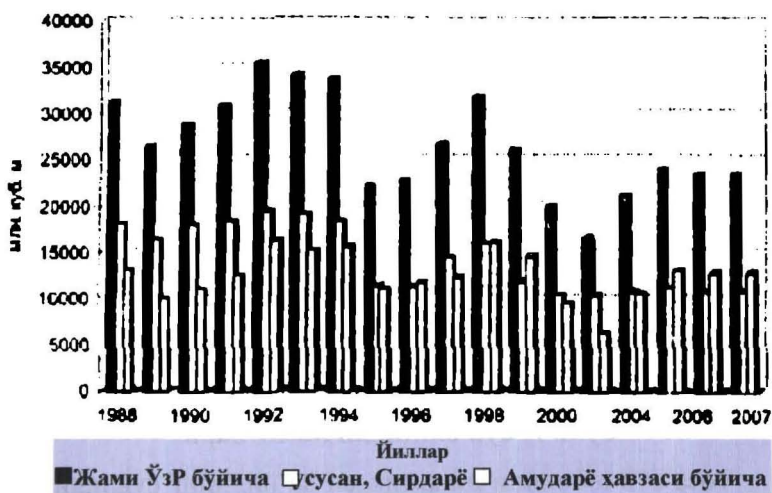
16-расм. Иқтисодиётнинг асосий тармоқлари бўйича сув олиниши лимитлари.

Тоза сув олиниши динамикаси ва йилнинг сувлиликка мувофиқ сувня ажратиш 2001й. кам сувли йилда 16,6 км³ дан 1992 йилда 35,5 км³ гача ўзгарди.

Республиканинг ер усти сув оқимлари ва сув ҳавзаларига 500 дан ортиқ сувдан фойдаланувчи объектлар (коллектор-дренаж сувларидан ташқари) оқаваларини ташлайди, сув ташлаш умумий ҳажми 1988 йилда 6,3 км³ ва 2005 йилда 6,1 км³ бўлган. Ўзбекистон Республикаси бўйича, хусусан, Амударё ва Сирдарё ҳавзалари бўйича сув ташлаш умумий ҳажмидаги ўзгаришлар 13-расмда кўрсатилган.

1988 йилда ифлосланган саноат оқава сувлари ҳажми 300 млн. м³ни таишил этган, жумладан, ер усти сув оқимларига тозаланмасдан 230 млн. м³ оқавалар ташланган.

Сув объектларига саноатдан оқава сувлар билан бирга оғир металллар, фторидлар, феноллар, капролактан, ацетон, нефть маҳсулотлари ҳамда қора ва рангли металлургия, кимё ва нефть кимёси саноати, минерал ўғитлар ва ишлаб чиқариш корхоналари учун хос бўлган бошқа зарарли моддалар ҳам тушган. Иқтисодиётнинг асосий тармоқлари бўйича сув ташлаш улуши 17-расмда кўрсатилган.

17-расм. Ўзбекистон Республикаси, хусусан, Амударё ва Сирдарё ҳавзалари бўйича сув ташлаш умумий ҳажмининг ўзгариш динамикаси.

Сув манбаларининг гидрокимёвий ва гидробиологик таркибига иссиқлик энергетикасининг юқори минераллашган оқавалари жиддий таъсир кўрсатади.

Ташланган саноат оқава сувларининг 60%дан ортиги тозаланиш талаб қилинмайдиган меъёрда тоза оқаваларга киради. Бу электр станцияларини совутишдан, балиқ ҳовузларидан тушган оқавалар, корхоналар ҳудудларида сизот сувлари сатҳини пасайтириш учун тортиладиган дренаж сувлари ва бошқалардир. Қолган 40% тозаланмаган ва тозаланганидан кейин ташланадиган ифлосланган сувлар тоифасига киради.

Сув сифатига (ташланадиган моддалар зарарлигини ҳисобга олмаган ҳолда) таъсир этишда саноат корхоналарининг улуши 20 фоиздан камини ташкил қилади, лекин улар маҳаллий ифлосланиш ўчоқларини

вужудга келтиради ҳамда сув ҳавзаларида тўнланиш хусусиятига эга бўлиш оғир металллар ва бошқа захарли моддаларнинг асосий манбалари ҳисобланади. Сувни ифлослантирувчилар умумий ҳажмининг 80 фоиздан ортиғини Тошкент, Фарғона, Навоий ва Самарқанд вилоятлари саноати ташлайди.

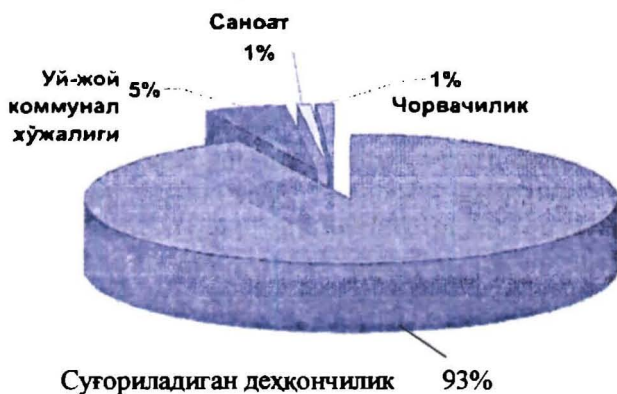

18-расм. Иқтисодиётнинг асосий тармоқлари бўйича сувни ташлаш миқдори, фоизда.

1990 йилдан бошлаб ифлосланган саноат оқаваларининг қисқариб бориш мориллиги кузатилмоқда, бунинг асосий сабаблари - баъзи ишлаб чиқариш корхоналарининг тўла қувват билан ишламаётганлиги ҳамда табиатни муҳофаза қилиш органилари фаолиятининг натижаси ҳисобланади. 2007 йилда ноирригация секторидан ифлосланган оқава сувлари ташланиши 119 млн. м³ ни ташкил қилди, барча оқавалар тозалаш иншоотларида етарлича тозаланмаган оқавалар тоифасига киритилган. Ифлосланишнинг асосий манбалари: Самарқанд вилоятида - Бойназар ва Фарҳод тозалаш иншоотлари, Тошкент вилоятида — Чирчиқ «Электрокимёсаноат» ОАЖ Янгийўл шаҳри ва Янгийўл «Биокимё» АЖ тозалаш иншоотлари ҳисобланади.

Тозаланмасдан сув объектларига оқава сувларини ташлаш умуман бартараф этилди. Халк хўжалигининг асосий тармоқларидан ер усти сув оқимларига ташланадиган ифлослантирувчи моддалар улуши 15-расмда кўрсатилган.

Ер усти ва ер ости сувларига кишлоқ хўжалиги худудлари, чорвачилик комплексларидан ташлана-ётган оқава сувлар катта таъсир кўрсатмоқда. Аввал коллектор-дренаж сувларига мелиорация нуктаи назаридан, ерларнинг мелиорация ҳолатини яхшилаш натижаси сифатида қаралар эди. Бироқ, бу сувлар дарё ва сув ҳавзаларига тушганида сувнинг минераллашувини оширибгина қолмай, уларни заҳарли кимёвий моддалар ва ўғитлар колдиклари билан ҳам ифлослантиради. Янги ерларни жадал ўзлаштириш, коллектор-дренаж сувлари ва суғориш далаларидан ташланма сувларнинг қўшимча ташланиши, саноат корхоналаридан ҳавзаларга оқаваларнинг ташланиши оқибатида ер усти ва улар билан боғлиқ ер ости сувларининг (бир неча барабар) минераллашувига олиб келди.

19-расм. Халк хўжалиги асосий тармоқларидан ер усти сув оқимларига ташланадиган ифлослантирувчи моддалар улуши, фоизда.

Ҳозирги вақтда минерал ўғитлар, захарли кимё-вий моддалардан фойдаланишнинг қискартирилиши, органик ўғитларнинг жорий қилиниши уларнинг коллектор-дренаж сувлари ва тегишли равишда сув объектлари таркибидаги миқдорини камайтирди.

Шаҳар коммунал хўжалигидан оқова сувлар тушиши ҳажмлари коллектор-дренаж сувларидан анча кам. Улар асосан маҳаллий аҳамиятга эга бўлиб, Тошкент ва Самарқанд вилоятларида аниқ кўзга ташланади, мазкур вилоятлар Ўзбекистон бўйича умумий ташланмаларнинг 50 фоиздан ортиғини беради.

МАИШИЙ ВА КОММУНАЛ ХЎЖАЛИГИДА СУВДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасида 265 та шаҳар, шаҳар типидagi посёлкалар ва туман марказларида, шу жумладан, 61 та идоровий, умумий сони 11844 (93,1%) та бўлган қишлоқ аҳоли яшаш пунктларидан 8647 (9213) тасида сув ўтказгич тармоқлари мавжуд (1989-2003 йиллар), қолган 7% қишлоқ кўрғонлари - сойлар, канал, булок, кудуклардан олинган ёки узоқдан келтирилган сувдан истеъмол суви сифатида фойдаланади.

Сув қувурларининг қуввати 8,5 млн. м³/суткани ташкил қилади (1989 йилда - 6,7 млн. м³/сутка эди). Сув қувурларидан фойдаланишнинг қувватлари паст бўлганлиги сабабли сувнинг катта қисми 26,4% (1 млн. м³/сутка сув оқиб кетиши ва носозликлар туфайли йўқотилади) самарасиз сарфланади.

Шаҳар аҳолисининг сув узатиш қувурлари билан қамраб олинганлиги 1989 йилда 84%, 2007 йилда 93,1%ни ташкил этди. Қишлоқ аҳолисининг марказлашган сув таъминоти билан қамраб олинганлиги тегишли равишда 52,1% ва 79,1% га тенг.

Бугунги кунда мавжуд 3 0197 км магистраль сув қувурларидан атиги 32,6% коммунал секторга тегиш-ли. 43025 км сув қувурлари тармоғидан 14178 км ёки 32,9% алмаштиришга мухтож, бундан ташқари 14281 км янги сув қувурлари тармоғини куриш талаб этилади.

Сув таъминоти ер усти ва асосан, ер ости сувларига асосланади. Чучук ер ости сувлари захиралари бир текисда таксимланмаганлиги сабабли республиканинг ғарбий туманларида (Қорақалпоғистон, Хоразм ва Бухоро вилоятларида, Самарқанд, Қашқадарё, Жиззах, Сурхондарё вилоятларининг ғарбий туманларида) ичимлик сувининг жиддий тақчиллиги сезилади. Авваллари (15-20 йил олдин) мазкур туманларнинг ер ости сувлари ичимлик манбаларга қўйиладиган талабларга жавоб берарди. Лекин, янги ерларнинг жадал ўзлаштиришташи, коллектор-дренаж ва суғориш далаларидан ташланма оқаваларнинг қўшимча ташланиши, саноат. корхоналаридан ҳавзаларга сув чиқарилиши ер усти ва улар билан боғлиқ ер ости сувлари минераллашувининг (кескин) ошишига олиб келди.

Ичимлик суви таъминотининг мавжуд 10762 та кудуғидан 3500 таси ёки 33%, 12886 та насосдан 2815 таси ёки 22% ишламайди. Аҳолига сувнинг узликсиз берилиши учун 2800 та янги кудук қазилиши, эскир-ган насослар ўрнига 6120 та янги насос ўрнатилиши зарур.

Мавжуд номутаносибликни йўқотиш ва ичимлик суви сифатини ошириш мақсадида, 1995 йилда «2010 йилгача даврда аниқлаштирилган ўлчамлар бўйича Ўзбекистон Республикаси шаҳарлари, шаҳар кўрғонлари ва туман марказларида сув таъминоти ва канализациянинг минтақавий ва маҳаллий тизимлари схемаси» ишлаб чиқилди ва амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 1 июндаги 278-сон «Қишлоқаҳолипунктларини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминланишини яяда яхшилаш чора-тадбирлари

тўгрисида»ги қарори қабул қилинди. Натижада Зарафшон чучук ер ости сувларидан (Самарқанд вилоятидаги) сув олиниб, Дамхўжа сув кувурлари тизимини ишга тушириш ҳисобига Бухоро ва Навоий вилоятлари ҳамда Самарқанд вилоятининг муайян туманларида сув таъминоти яхшиланди. Туямуюн ва Капараск сув омборларидан ер усти сувлари олиниб, Туямуюн-Урганч ва Туямуюн-Нукус сув кувурлари қурилиши ҳисобига Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти аҳолисига берилаётган ичимлик сувининг сифати яхшиланди. Қашқадарё вилоятида Деҳқонобод ва Китоб-Шахрисабз, Наманган вилоятида Учкўрғон-Наманган, Андижон вилоятида Хонобод-Андижон, Жиззах вилоятида Зомин минтакавий сув кувурлари қурилди.

Бироқ, 4508 та кишлоқ аҳоли шохобчасини, шундан 903 та етиб бориш қийин бўлган ва узок кишлоқ аҳоли пунктларини, 2010 йилга келиб эса 3605 та кишлоқ аҳоли пунктларини қўшимча сув билан таъминлаш талаб этилади.

Сув кувурлари қувватлари жўда кўп жойларда ишлатилмайди (63%), баъзи вилоятларда ҳатто 42-62% ишлатилади, холос. Сув кувурлари қувватларининг бундай паст даражада ишлатилишида сувнинг жиддий йўқотилиши кузатилади ва шаҳар сув таъминотида 37%гачани ёки 1 млн. м³/суткани, Қорақалпоғистон Республикасида 60%гача, Жиззах ва Хоразм вилоятларида 40%дан, Тошкент ва Фарғона вилоятларида 35%дан ортиқроқни ташкил қилади.

Сув таъминотини яхшилаш учун Жаҳон банки, Осие Тараққиёт банки, Кувайт ижтимоий ва иқтисодий тараққиёт фонди, Европа Тикланиш ва Тараққиёт банки, АҚШ Халқаро Тараққиёт агентлиги, Хитой Халқ Республикаси ҳукумати, Испания Қироллиги, Франция ва Швейцария томонидан тақдим этилаётган хорижий инвестицияларни жалб қилиш йўли билан ичимлик сув таъминоти тизимларини такомиллаштириш лойиҳалари кенг амалга оширилмоқда.

Ажратилган кредитлар ҳисобига Оролбўйи минтақасида, Бухоро, Қашқадарё, Навоий вилоятлари, Самарқанд, Бухоро, Гулистон, ЖШзах, Қарши шаҳарларида ичимлик суви таъминоти лойиҳалари бажарилмоқда,

78 та шаҳар (шаҳарлар умумий миқдорининг 65% марказлаштирилган сув таъминоти билан қамраб олинган), 39 та шаҳар типигаги кўрғон (34,8%) ва 105 та (1,1%) қишлоқ аҳоли шохобчалари марказлаштирилган канализация тармоқлари тизими билан таъминланган. Бундан ташқари Бухоро, Навоий ва Тошкент вилоятларининг 6 та шаҳарларида идоровий канализация тизимлари мавжуд. Қолган шаҳарлар ва шаҳар кўрғонларида канализация тизимлари мавжуд эмас. Қишлоқ аҳоли шохобчалари эса марказлаштирилган канализация тизимларига эга эмас.

Шаҳар ва шаҳар кўрғонларида аҳолининг канализация тизимлари билан қамраб олинганлиги 2007 йилда-51,5%, 1988 йилда-46,6%ни ташкил этган. Умуман Ўзбекистон бўйича марказлаштирилган канализация билан аҳолининг 14,1% қамраб олинган.

Канализация оқаваларини тозалаш иншоотларининг умумий қуввати 2007 йилда - 3,9 млн. м³/сутка, 1990йилда-3,49млн, м³/сутка, 1985 йилда-2,69 млн. м³/суткани ташкил этган.

Мавжуд тозалаш қурилмалари ўз таркибида механик (қум ушлағичлар ва тиндирғичлар) ва биологик (аэротенклар) тозалаш, оқаваларни зарарсизлантириш (хлорлаш) ва қолдиқларни қисман қайта ишлаш (аэроб барқарорлаштириш ва лойқани қуритиш майдонлари) қурилмаларига эга.

Канализация тармоқларида ишлаётган оқаваларни тозалаш иншоотлари, асосан, ўтган асрнинг 70-80-йилларида қурилган ва сўнгги 15 йилда деярли қайта тикланмаган ва капитал таъмирланмаган. Алоҳида темир-бетон ва металл конструкциялар ва труба қувурлари

яроқсиз ҳолга келган. Тозалаш курилмаларидаги эскирган ускуналар самарасиз ишламоқда ёки ишдан чиккан, маблағ йўклиги сабабли улар алмаштирилмаган.

1995 йилда ишлаб чикилган «2010 йилгача даврда Ўзбекистон Республикасида янги ва технологик асосдаги сув таъминотини ривожлантириш аниқлаштирилган схемаси» эскирган, чунки собиқ совет давридаги амал қилган меъёрлар асосида ишлаб чикилган эди. Маблағ етишмаслиги сабабли асосий ишлар сув таъминоти компоненти бўйича олиб борилган ва канализация бўйича ишлар тўхтатилган.

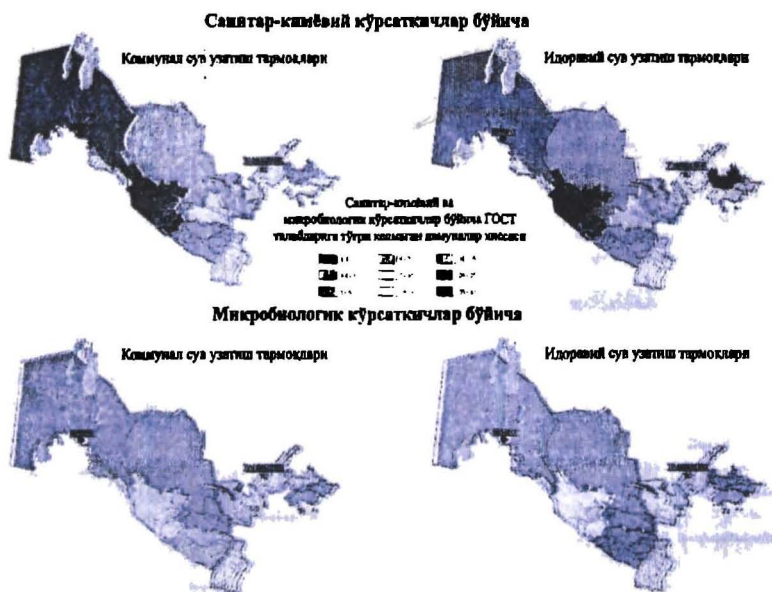
Ҳозирги вақтда Швейцария гранти ва Франция займи ҳисобига Нукус ва Самарқанд шаҳарларида канализация насос станцияларини тиклаш бўйича ишлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан 2008 йилга Ўзбекистон Республикаси Инвестиция дастури таркибида Долзарб инвестиция таклифлари йиғма рўйхати белгиланган бўлиб, унда алоҳида канализация тизимларини тиклаш ҳамда канализация тозалаш куршшларини тиклаш ва кенгайтириш назарда тутилди. 3.6. Ичимлик сувидан фойдаланиш Чучук ва камшўрли ер ости сувлари хўжалик-истеъмолли ва техник сув таъминоти учун, шунингдек ерларни суғориш учун ишлатилади. Мақсадли фойдаланиш бўйича ер ости сувлари ХИ - хўжалж-ичимлик сув таъминоти, ИТ — ишлаб чиқариш-техник сув таъминоти, ЕС - ерларни суғориш, ТЗ - тик зовур (вертикал дренаж), ЛС - йловларни сувлаштириш, ШС - шахта-лардан сувларни чиқариб ташлашга тақсимланади.

Хўжалик-ичимлик эҳтиёжларга ер ости сувларини энг кўп олиш 1989 йилда кузатилган (9,8 млн. м³/сутка). 1996 йилдан бери хўжалик-ичимлик эҳтиёжларига ер ости суштари олинишининг қисқариши тамойили кузатилди ва 2006 йил охирида 6,7 млн. м³/суткани ташкил қилди.

Республика худуди бўйича хўжалик-ичимлик мақсадида ер ости сувлари умумий олиншининг шаҳарлар, туман марказлари ва аҳоли шоҳобчалари бўйича тақсимланиши жуда номуносиб.

Аксарият ҳолларда сув қувуридаги сув (айниқса йилнинг ёзги мавсумида) гигиеник меъёрларга жа-воб бермайди, Мамлакат аҳолисининг учдан бири давлат стандартига мос келмайдиган ичимлик сувини истеъмол қилади. Сув қувуридаги сув сифатига сув қувурларининг санитар-техник ҳолати таъсир қилади, ваҳоланки, уларнинг асосий қисми 30-50 йилдан бери ишлатилади (20-расмга қarang).

20-расм. Водопровод сувининг сифати.

СУВДАН ТАКРОРАН ФОЙДАЛАНИШ ВА АЙЛАНМА ИШЛАТИШ

Умуман республика бўйича айланма ва такроран кетма-кет сув таъминотида 1989 йилда 7454 млн. м³дан 1996 йилдан бошлаб 4000 млн. м³гача сув ишлатилган (16-расмга қаранг).

Саноат секторида ишлаб чиқариш кувватларининг пасайишдан кейин сувни тежаш тадбирлари оқибатида йилига атиги 4000 млн. м³дан ортиқ сув тежалмоқда. Бирок корхоналарни куришда, тиклаш ёки кенгайтиришда улар давлат экологик экспертизасидан ўтаётганида сувни тежаш тадбирлари жорий этилишига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Коллектор-дренаж сувларидан такрор фойдаланиш йилнинг сув билан таъмин-ланганлигига қараб 700 млн. м³дан 1700 млн. м³гача оралиғида бўлмоқда.

АЙДАР-АРНАСОЙ КЎЛЛАР ТИЗИМИДАГИ ЭКОЛОГИК ВАЗИЯТ

Чордара-Арнасой кўллар тизими, фалокатли сув кўп бўлган 1969 йилда Чордара сув омборидан 21 км³ сувни ташлаш натижасида шаклланди, бу Сирдарёнинг пастки оқимида Қозоғистон ҳудудида кагта талафотларнинг олдини олиш имконини берди.

Вакт ўтиши билан сув келиш натижасида бутун кўллар тизими шаклланди: Арнасой, Айдаркўл ва Тузкон, уларнинг ҳажми 22 км³ ва майдони қарийб 2500 км² бўлган Айдар-Арнасой кўллар тизимини (ААКТ) ташкил қилди.

ААКТ кўплаб қуш ва ҳайвонлар уялаш жойига айланди, бу ерда овчилик ва балиқчилик жадал ривожланди. Минтақавий аҳамиятга эга экотизим шаклланди. Аввал Тузкон кўлида сув минераллашуви бир литрга тўрт грамм эди, янги - ҳавзанинг ғарбий қисмида атиги икки грамм. Кейинчалик ботқоқланиш, сув парланиши, унинг сифати ёмонлашиши ва сатҳи пасайиши рўй берди

Қайд килинган минераллашувни саклаб қолиш учун янги чучук сувлари қуйилиши тапаб этилади.

1993 йилдан бошлаб Қирғизистон Республикаси Токтогул сув омборидан фойдаланишнинг ирригация тартибидан энергетик тартибига ўтилди. Қишки ёгингарчиликлар олдинма-кетин рўй берди ва 1994 йилда Арнасой пастлигига 9 км³ дан ортиқ сув ташланди. Окибатда яйловларни (120 минг га), кудук, дам олиш зоналари, балиқ тутиш жойларни сув босди, Арнасой оқими бўйича кўприк бузилди, Айдаркўл ва Тузкон орасидаги туташ йўл сув остида қолди. Сўнгги 10 йил давомида Айдаркўл соҳилбўйи зонасида уч марта (1998, 2003, 2005 йилларда) фавкулудда вазият рўй берди, бу соҳилларни мустаҳкамлаш, одамлар, чорва ва моддий бойликларни хавфсиз жойларга вақтинчалик кўчириш ишларига катта молиявий харажатларни тапаб этди. Ташланмалар шунга олиб келдики, 2005 йилда ААКТ энг юқори ҳажми - 44,19 км³га етиб, ҳажми бўйича икки буюк дарё ҳавзасидаги учинчи кўлга айлаяди.

1993 йилдан 2006 йилгача Арнасой пастлигига 38,635 км³ чучук Сирдарё суви ташланди.

Ҳозирги кунда Айдар-Арнасой кўллар тизими Халқаро Қизил Китобга ва Ўзбекистон Қизил китобига киритилган кўплаб ноёб ва йўқолиб бораётган куш турлари (жингалак ва пушти саккокуш, корабузов, кичик оккутон, вишилдоқ оқкуш, олақанот ва бошқалар) уялаш, учиб ўтиш ва кишлаш учун фойдаланмоқда.

2006 йилда Чордарадан пастда Сирдарё ўзанининг сув ўтказиш қобилиятини ошириш бўйича ишлар якунланди, эндиликда Қозоғистон Республикаси Арнасойга сув ташламай, пастки оқимга етарлича сув ҳажмларини ўтказиши мумкин. 2006 йил мартдан бошлаб Чордара сув омборидан Арнасойга сув ташланиши тўхтатилди ва Арнасой сув омборидан ААКТга сув ташланмади. 2006 йил охирида кўллар тизими сувининг минераллашуви 7,4 г/л ни

ташқил этди. 2007 йилда Арнасойга умумий сув ташланиши қарийб 200 млн. м³ бўлган.

Тегишли чоралар кўрилмаса, мавжуд вазият салбий оқибатларга олиб келади. Чордара сув омборидан сув ташланиши йилига 1,5 км³дан кам бўлиши кўл тизимининг секин-аста қисқаришига олиб келади. Сув омборидан сув ташланиши бўлмаса, дастлабки уч йил давомида кўллардаги сув сатҳи йилига 0,4-0,6 м га пасаяди.

Йилига ўртача 1250 мм бўлган сув парланиши баланснинг асосий сарф компоненти бўлганлиги сабабли оқимсиз сув минерал-лашуви ортади ва кейинчалик йилига ўртача тахминан 300 мг/лга етиши мумкин.

Кўлга тушаётган коллектор-дренаж оқими ҳажми йилдан-йилга 1,8-2,4 км³/йил оралиғида ўзгаради. Қуриган тубнинг умумий майдони тахминан 1100 км² ни ташқил этади. Орол денгизи фалокатидан фарқли равишда ААКТ бўйича сатҳ пасайганида иккиламчи ифлосланиш жараёнлари фаоллашади, чунки туб чўкиндиларида кўлга аввал тушган ифлослантирувчи моддалар жамланган. Сув сатҳи пасайиши билан сув массасининг туб чўкиндилари билан алмашиниши ортади.

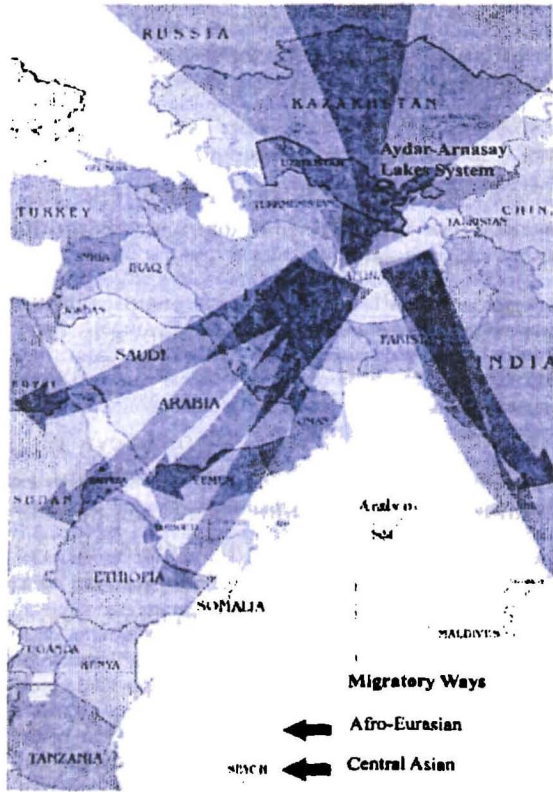
Шу билан бир вақтда, 4 км дан ортик сув ташланиши сув сатҳининг камида 0,5 м (250 м гача) кўтарилишига ва 200 км гача майдонни сув босишига олиб келиши мумкин.

Асосий сув босиш ҳудуд-лари-Тузкон ва Айдарнинг шимоли-шарқий қисми. ААКТ сув сатҳини 245 м гача кўрсаткич даражасида сақлаб туриш энг мақбул ҳисобланади.

Ҳозирги даврда давлатлар ўртасида ҳавзанинг тақсимланиши собиқ Иттифок даврида қабул қилинган схема бўйича амалга оширилмоқда, унда ААКТни сақлаб қолиш учун сув берилиши назарда тутилмаган эди.

Таъкидланган омиллар ААКТда экологик танг вазиятни вужудга келтиради, бу минтақанинг катта ҳудудига салбий таъсир кўрсатади.

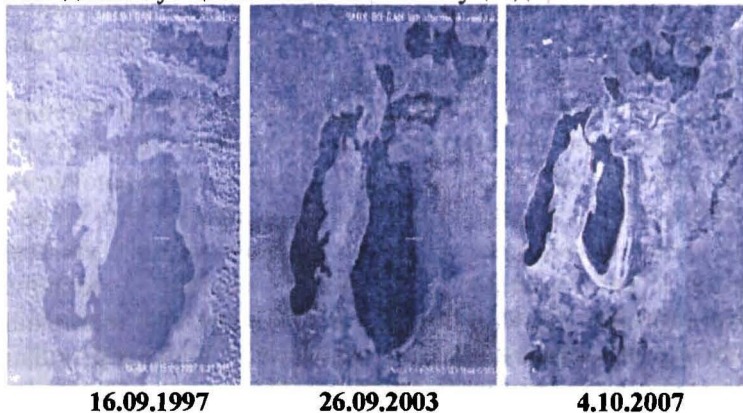
Мухим табиий-иктисодий объект сифатида ААКТнинг алоҳида ўрнини ҳисобга олган ҳолда республикада ААКТга алоҳида мақом бериш, уни, асосан, сувда сузувчи кушлар яшаш жойи сифатида минтакавий ва халқаро аҳамиятга эга бўлган ноёб экологик объект сифатида сув - ботқоқлик ерлари ҳақидаги Рамсар конвенцияси рўйхатига киритиш бўйича ишлар амалга оширилмоқда (Ўзбекистон 2001 йилдан бери конвенция иштирокчиси ҳисобланади).

21-расм. Кушларнинг миграция йўллари.

Бундан ташқари, экологик муаммоларни ҳал этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан «2008-2015 йиллар даврида Ўзбекистон Республикаси Айдар-Арнасой кўллар тизими (ААКТ) экологик ҳолатини барқарорлаштириш ва фойдаланиш самарадорлигини таъминлаш бўйича ҳаракатлар Дастури» ишлаб чиқилди ва қабул қилинди.

Орол денгизини Марказий Осиёнинг икки буюк дарёси - Амударё ва Сирдарё тўйинтиради. Собик совет даврида пахта далаларининг кенгайтирилиши ирригация учун иккала дарёнинг сувларидан кенг микёсда фойдаланишни тақозо этди. Фақат, Ўзбекистонда пахта далалари майдонлари 1913 йил-даги 441600 га дан 1940 йилда 1 млн. га гача, 1960 йилда 1,4 млн. га дан 1987 йилда 2,1 млн. га гача кенгайди. Сувни олиш ва исрофгарчилик билан фойдаланиш натижасида денгизга кам ҳажмда сув келди, натижада у қурий бошлади. Ўтган асрнинг тўрт ўн йиллигида Орол денгизининг устки қатлами икки баровар (66900 дан 36500 кв. км гача), сув ҳажми эса учдан икки қисмига (1090 дан 310 км³гача) камайди. Баъзи маълумотларга караганда, 90-йиллар охирига келиб денгиз ўз ҳажмининг 90% ни йўқотди.

22-расм. Денгиз ҳажмининг камайиши.

ОРОЛ ДЕНГИЗИ ВА ОРОЛБЎЙИДАГИ ЭКОЛОГИК ВАЗИЯТ

Ўз вақтида дунёда ички денгизлар орасида катталиги бўйича тўртинчи ўринда турган Орол денгизининг куриши атроф минтака иклими ва биохилма-хиллиги учун узок муддатли салбий оқибатларга олиб келди. Чўл шамоллари кум ва тузни катта масофаларга учирди, ҳавзанинг бутун ҳудуди майдонларида миллионлаб тонна (кўпинча ифлосланган) туз тўпланди, баъзи маълумотларга кўра, бу денгиздан анча узокдаги тоғли тизмалар музликларига ҳам таъсир кўрсатди. Дренаж тизимлари етарли эмаслиги туфайли тупроқ ва сувнинг ботқоқланиши ва шўрланиши рўй беради. Минтақада экологик ва-зият ёмонлашиши бир вақтлар аҳоли зич яшайдиган, мисол учун, Қорақалпоғистон Республикаси (Ўзбекистон) ва Қизил Ўрда вилоятини (Қозоғистон) яшаш учун нокулай ерларга айлантиради. Қашшоқлик, аҳоли саломатлигининг ёмонлашуви ва атроф-муҳитнинг таназзули мавжуд, танглик ахволни янада мураккаблаштирамоқда. Кейинги буғланиш ва дарё сувининг етарлича келмаслиги Орол денгизини майда ҳавзаларга бўлиб юбормоқда ва барча балиқ популяцияси ҳалок бўлиб, шўр денгизга айланмоқда.

Орол экологик фалокати эпицентрида бўлган Амударё ўзани йирик сув хўжалиги муаммоларига дуч келмоқда, Бу ерда жойлашган Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудлари 776 минг га суғориладиган ер ва 3 млн. аҳоли яшайдиган ҳудудни камраб олган. Кўрилган чоралар ва халқаро ёрдамга карамай, ҳозирча Ўзбекистоннинг бу ҳудудида ҳали сув сифатини яхшилаш, экологик вазиятни юмшатиш ва аҳоли барқарор яшаш шароитларини таъминлашнинг имкони бўлмапти. Бетакрор тўқай ўсимликлари ва машҳур бой ҳайвонот оламига эга Оролбўйи табиий ландшафти зонаси таниб

бўлмас даражада таназзулга учраб, ҳаётий жозибадорлиги ва табиий кадриятини йўқотди.

Баъзи йилларда дарё оқимининг тўлиқ йўқотилиши натижасида авваллари 350 минг га ерни эгаллаган дельта кўлларида деярли ҳеч нарса қолмаяпти. Минтака атроф-муҳитига, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётига улкан зарар етказилди, Оролбўйи аҳолиси олган маънавий жароҳат жуда каттадир. Денгиз сатҳининг пасайиши ва дарёлар ёрдамида тўйинмаслиги, юқоридан келаётган сувнинг камайиши натижасида аҳолининг истеъмол эҳтиёжлари учун яроқли ер ости сувлари 10-15 метрга пасаймоқда ва аҳоли улардан фойдаланиш имконидан маҳрум бўлмоқда. Нафақат денгизнинг собик туби, балки Қизилқум ва Устюрт платосининг улкан ҳудудларининг устки қисми шамолда тўлиқ очилиб, уларнинг юмшоқ тупроғини ҳеч нарса ушлаб қололмай улар аста-секинлик билан жонсиз саҳрога айланмоқда.

Амударё Орол денгизига қуйиладиган Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида экологик муаммолар айниқса кескин кўзта ташланмоқда. Ўзбекистон ва Туркманистон ҳудудида 75% жойлашган курғоқчил экин ерларини суғориш учун Амударё сувидан ҳаддан ташқари кўп фойдаланиш натижасида Орол денгизи сатҳининг пасайиши экологик фалокатга ва «Орол ҳалокати зонасида» жиддий гуманитар муаммоларга олиб келганлиги учун халқаро эътиборни ўзига тортди. Қорақалпоғистонда вақти-вақти билан рўй берадиган курғоқчилик ва чўллашиш жараёнлари билан биргаликда дарё оқимининг ҳаддан ташқари пасайиши тоза сувнинг сурункали танқислигига олиб келмоқда (ер усти сувлари минтақага етиб келганида ҳам улар ўта шўрланган). Орол денгизи қуришининг қутилмаган ноқулай оқибатлари, хусусан, Орол денгизининг пестицидлар билан ифлосланган собиқ тубида рўй бераётган заҳарли чанг тўзонлари, денгиз сатҳининг

пасайиб кетиши билан боғлиқ иктисодий тангликнинг кескинлаганиши ва сизот сувлари сатҳининг нотурғунлиги натижасида муаммолар янада чуқурлашмоқда.

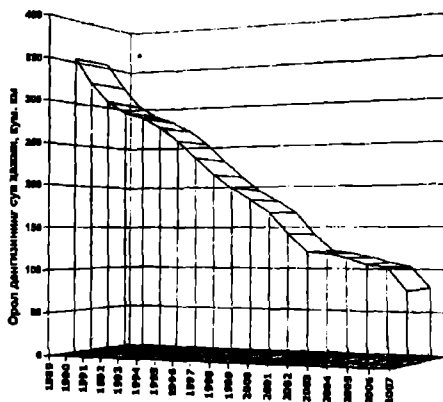
Барқарор сув таъминоти муаммоларини ҳал қилишга интилиш ўтган асрнинг 70-80-йилларида бошланган. Аввал сув ҳажмларини тўплаш ва қайта тақсимлаш ҳисобига кўп йиллик даврда дарё ўзанларини сув билан бир маромда таъминлаш учун кўп йиллик бошқариладиган йирик сув омборларининг қурилиши бошлаб юборилган. Лекин амалиётнинг кўрсатишча, Сирдарё ва Амуларё куйи оқимларига сув оқимини ўтказиш тартиблари бузилди, кўплаб ерлар сув остида қолди, тўғонларни ювиб кетиш ва фалокатли кўп ҳажмда сув ташланиши хавфи вужудга келди, Орол денгизига сув бериш тартиби бузилди,

Ҳозирги даврда асосий долзарб амалий муаммо - Орол денгизидан деҳқончилик, хўжапик истеъмол сув таъминоти, саноат ишлаб чиқариши, энергетик истеъмоли учун фойдаланишда истеъмолчилар ўртасида бир келишувга эришиш, экология ва рекреация эҳтиёжлари, ер усти ва ер ости манбаларида яхши сифатли сув эҳтиёжлари учун, мавжуд аҳоли ўсиши суръатларини ҳисобга олиб, бўлажак авлод-лар учун қулай шароитлар барча омилларини сақлаб қолган ҳолда, сув ресурсларини самарали тақсимлаш механизмлари ва тадбирларини ишлаб чиқиш муаммоси вужудга келмоқда.

Ўтмишда Орол денгизи 5 ёки 6 марта трансгрессияга — кенгайиш ва кейинчалик қуриб қолишга учраган, ҳозирги пайтда денгиз янги қуриш жараёнини бошдан кечирмоқда. 1961 йилдан бери Орол денгизи тартибига фаол антропоген таъсир қилиш даври бошланди. Оқимнинг қайтармай олинишининг кескин ошиши, дарёларни тиклаш имкониятларининг йўқотилиши, 1960 ва 80-ўн йилликларнинг та-бийий камсувлилиги, сув ва туз баланси мутаносиблигининг бузилишига олиб келди. 1961-2007

йилларда парланишдан келаётган сув микдорининг кескин ошиши ўзига хосдир. Дарё сувларининг денгизга келиши мунтазам камайиб борди, адохида камсувли йилларда Амударё ва Сирдарё оқими денгизга деярли етиб бормади (23-расмга қаранг).

2007 йилга келиб Орол денгизи сатҳи 29 метрга пасайди, акватория майдони 5,8 баравар камайди, сув ҳажми 1064 дан 80 км³ гача ва ундан ортик пасайди, сув шўрлиги ғарбий қисмда 110-112 г/л, шарқий чуқурликда эса 280 г/лга етди. Денгиз соҳилдан 120-200 км га узоклашди ва орқасида собиқ денгиз тубида 45 минг км² дан ортик тузли чўл қолдирди.

23-расм. 1989-2007 йилларда Орол денгизида сув ҳажмининг ўзгариши динамикаси.

Доимо шамол эсадиган ва циклон туфонлари бўладиган Оролнинг қуриган тубидан ҳар йили 75 млн. тонна кум, шунингдек 65 млн. тонна юпка дисперсион чанг ва туз кўтарилади, бу яйловлар маҳсулдорлиги ва экиядиган экинлар ҳосилдорлигининг пасайишига олиб келди. Амударё ва Сирдарё пастларидаги суғориладиган ерларга ҳар йили 100 млн. тонна туз ва кум тушади. Балиқчилик ва овчилик хўжалиқларига улкан иқтисодий зарар етказилди.

Тикланиш яримороли ҳудуди ва Орол денгизи акваториясида атмосфера ҳавосида олтингугурт водороди ва аммиак салбий таъсир чегарасидаги концентрацияси меъёрларининг ошиши қайд қилинди. Бу омиллар бутун Орол бўйи минтақаси учун хос бўлиб, органик моддалар

парчаланishi ва оксид-ланиш жараёнлари билан боғлиқдир.

Натижада ҳайвонот ва ўсимлик олами турлари таркиби қисқармоқда,

Орол бўйида санитар ва экологик вазият ёмонлашмоқда, чўллашиш жараёнлари жадаллашиб, суғориладиган ерлар қисқармоқда, юкумли ва бошқа касалликлар кўпайишига олиб келмоқда.

Ўртача ва пастки дарё оқимларида юкори минераллашган ташланма ва дренаж сувлари улушининг кўпайиши дарё сувлари минераллашуви ортиши ва санитар ҳолати смонлашишига олиб келди.

Камсувли йилларда ўзанга тушаётган Амударё сувларининг ўртача йиллик минераллашуви 0,8-1,6 г/л, Сирдарёда - 1,5-2 г/лга етади. Алоҳида мавсумларда уларнинг янада юкори кўрсаткичлари қайд килинган. Минераллашув ортиши билан бирга сув массаси ионли таркиби ҳам табиий сув тартибидаги давр учун хос бўлган гидрокарбонат-кальцтадан сульфат-натрийгача ўзгарган.

Ер усти сувлари таркибида органик моддалар (ХГЖ, бензол, ксилол ва фенол) ва оғир металлар (никель, кўрғошин, симоб ва рух) миқдори ортганлиги кузатилди. Алоҳида участкалар бўйича ванадий, мис, кадмий, хромнинг юкори таркиби ва метанолнинг мавжудлиги аниқланди.

Ер ости сувлари минераллашуви 10 дан 46 г/л гача кенг ораликда ўзгаради. Сувларда бензолнинг юкори миқдори,

ксилол, метанол, шунингдек ҳар ерда кадмийнинг юқори миқдори кузатилди. Айрим ҳолатларда сувда стронций ва симоб мавжудлиги аниқланди.

Дарё сувининг минераллашуви ўсиши ва сифати ёмонлашиши сув ресурслари биологик самараси имкониятларининг пасайишига сабаб бўлди. Орол денгизи таназзулини ҳисобга олган ҳолда текислик ҳудуди ер усти кўлларининг умумий майдони 20 баравардан ортиққа қисқарди.

Оролбўйи бутун ҳудуди бўйича ичимлик сувининг минераллашуви, умумий қаттиқлиги, сульфатлар ва хлоридлар бўйича сифати ёмонлашгани қайд қилинди. Қорақалпоғистон Республикаси сув оқимларидаги санитар-кимёвий меъёрлар бўйича талабга жавоб бермайдиган сув намунаси улуши 55,9%, Хоразм вилоятида 60,8%, микробиологик меъёрлар бўйича тегишли равишда 16,2% ва 2,7%ни ташкил қилади (25-расмга қаранг).

Ўсиб бораётган сув танқислиги ва унинг сифатини ёмонлашиши тупрок ва ўсимлик коғшамининг таназзулга учраши, флора ва фаунадаги кескин ўзгаришлар, ондатрачилик, балиқчилик, балиқни қайта ишлаш тармоғининг инкирозини келтириб чикарди:

23 турдаги ёввойи ҳолда ўсадиган ўсимликлар йўқолди. Боялиш, кандим, эфедра, мятлик каби турлар умуман йўқолиш арафасида турибди. Баъзи жойларда ўтсимон ўсимликлар умуман йўқ бўлди, сизот тупроқларининг шўрланиши кескин ортгани туфайли дарахт-бутасимон турлар бир йиллик шўралар билан алмашди;

-кўллар сув юзаси 100 минг га дан 45-50 минг га гача;

-қамишзорлар 1200 минг га дан 15-20 минг га гача, тўқайлар 300 минг га дан 125 минг га гача;

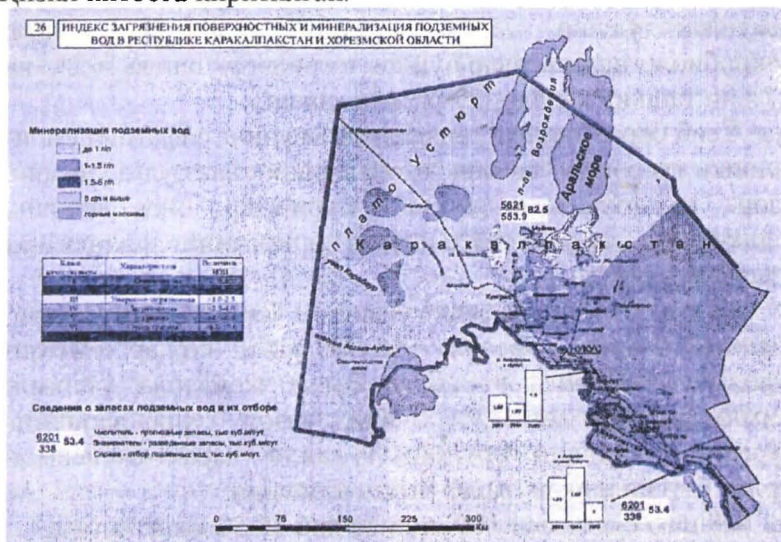
-туташ ҳудудлардаги табиий яйловлар 348 минг га дан 125 минг га гача қисқарди.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида 498 турдаги умуртқали ҳайвонлар: жумладан, сутэмизувчиларнинг - 68,

кушларнинг - 307 (шундан уя курадиганлари - 141, кишловчилари - 20, учиб ўтадиганлари - 146), судралиб юрувчиларнинг - 33, амфибияларнинг - 2, баликларнинг - 49 тури рўйхатга олинган.

Амударё ўзанида 2005-2006 йилларда 23 турдаги судралиб юрувчилар, 186 турдаги кушлар қайд килинган, шундан судралиб юрувчиларнинг барча турлари ва кушларнинг 15 тури Қизил китобга киритилган.

Орол инкирози оқибатлари Устюрт платоси биохилмахиллигининг ўзгаришига ҳам олиб келди. Сўнгги йилларда минтакада атиги 35 турдаги сутэмизувчя рўйхатга олинган, шундан 4 тури: жайрон, манул, ҳинд асалхўри ва қорақулоқ Қизил китобга киритилган.

25-расм. Қорақалпоғистон Республикаси худудида ер усти ва ер ости сувлари ифлосланишининг ҳолати.

Сўнгги вақтгача Амударё ўзанида минглаб тўнғиз, ўн минглаб сайғоқ, юз минглаб ондатра ва ундан кўп сувда

сузувчи кушлар яшарди. Бироқ денгиз тубининг куриб бориши, кўлларнинг йўқолиши еввойи ҳайвонлар сони қисқаришига сабаб бўлди. Ҳозлар оммавий дам олишга тўхташ жойлари Бухоро вилояти ҳавзаларига кўчди. Устюрт сайғоқлар логтуляцияси 10 баравардан ортиққа қисқарди.

1979 йилга келиб денгиз кемачилиги тўхтатилди, 1984 йилда эса денгиз овчилик аҳамиятини тўлиқ йўқотди, Яқин ўтмишда йилига ўртача 25-27 минг тонна қимматли балиқ турлари овланган, 2 млн. донагача ондатра мўйнаси тайёрланган, балиқ консерваларини ишлаб чиқариш ўртача 18-20 млн. шартли банкани ташкил этган.

Ҳозирги вақтда балиқ овланиши фақат Оролбўйи кўлларида амалга оширилмоқда, бу ерда аввал йилига 4000 тонна балиқ тутилар эди, 2006 йилга келиб 600 тоннагача камайдди. 90-йиллар бошларида Қорақалпоғистон ҳавзалари овида илонбош, чўртан, зоғорабалиқ, товонбалиқ, дўнг пешона ва оқ амур каби турлар кўпчилик бўлиб, улар муайян йилларда умумий овланган балиқ сонининг 90% ини ташкил этган. 2007 йилга келиб овланган балиқлар орасида зоғорабалиқ, оқ сла, дўнг пешона ва оқ амур кўп бўлди, улар умумий овланган балиқтарнинг тахминан 80% иниташкил қилди.

Куриган денгиз худудидан кумнинг Шимоли-Ғарбий Қизилқум денгизбўйи худудига кўчиши ва тепалик кумларга кўтарилиши бошланмоқда. Натижада табиий ўсимлик қатлами йўқотилмоқда, кўчма кум вужудга келмоқда.

Табиий ўрмонлар давлат ўрмон фонди умумий майдонининг тахминан 20% ини эгаллайди. Табиий ўрмонлар эгаллаган энг катта майдонлар Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий ва Бухоро вилоятларига тўғри келади.

Орол муаммолари бўйича Германия, Франция билан ҳамкорлик қилинмоқда, Туркия билан музокаралар олиб борилмоқда, Асосий бажарилаётган лойиҳалар сирасига Орол денгизининг куриган тубида ўрмон химоя дарахтлари уруғ ва кўчатларини экиш киради.

Сўнги 12 йил мобайнида Оролнинг куриган тубида кумлоқ ерларга мўлжалланган саксовул ва бошқа ўсимликлардан 200 минг гектардан ортиқ майдонда ҳимоя дарахтлари экилди. Оролни кутқариш халқаро жамғармаси томонидан амалга оширилаётган экологик лойиҳалар ҳисобига акваторияси қарийб 100-120 минг гектарга тенг бўлган сув ҳавзалари яратилди.

Орол денгизи ҳавзасида экологик талабларни ҳисобга олган ҳолда, сув таъминотининг барқарорлигига эришиш учун кўплаб масалаларни ҳал қилиш талаб қилинади:

- ер усти ва ер ости сувларининг кучли ифлосланганлиги ва шўрланганлиги;

- сув оқими ва сувни истеъмол қилиш ҳажмлари ва режимининг номутаносиблиги;

- ишлаб чиқариш комплекси тармоқлари ва айниқса қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида сув истеъмоли танқислиги;

- экологик, рекреацион ва санитар-эпидемиологик эҳтиёжларни таъминлаш учун сув ресурсларининг етишмаслиги;

Орол денгизини 1960 йил даражасигача тиклаш имконияти йўқлигини инобатга олган ҳолда денгизнинг мавжуд ҳажмлари ва акваториясини сақлаб қолиш учун ҳам сувнинг етишмаслиги;

Оролбўйи гидроэнергетикаси, ирригацияси ва бузилган экотизимларни соғломлаштириш учун трансчегаразий дарёлар оқимларидан фойдаланиш динамикасида тўлақонли келишувчанликнинг мавжуд эмаслиги;

ирригация, ифлосланган ва шўрланган коллектор-дренаж сувлари ва оқава сувлар тизимларида сувдан фойдаланиш технологиясининг паст даражада эканлиги ва бу сувни дарё ўзанлари ва сув ҳавзаларига қайтаришга тўғри келиши;

хўжалик истеъмоли сув таъминотида сув сифатининг

ёмонлиги; аҳоли ўсиш суръатларининг сув ресурслари захиралари ўсишидан юқорилиги ва ҳоказо.

Атроф-муҳитга салбий таъсир даражасини янада пасайтириш учун куйидаги чоралар кўрилиши зарур:

1. Ҳар бир ҳудуднинг тупроқ-иқлимий шароитларини ҳисобга олган ҳолда, қишлоқ хўжалигида авваламбор ерлардан оқилона ва самарали фойдаланишга йўналтирилган ердан фодаланиш самарали тизимини жорий қилиш.

2. Қишлоқ хўжалигида сувдан пулли фойдаланишни жорий этиш, суғориладиган ерларни муҳандислик планировкаси (бир нишабда текислаш) ни амалга ошириш, суғориладиган дехқончиликда ёмғирлатиб, томчилаб суғориш каби илғор сувни тежовчи технологияларни жорий этиш йўли билан сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш.

3. Коллектор-дренаж тизимлари барча турларини тозалаш, қайта тиклаш ва қуриш йўли билан уларнинг ишини яхшилаш.

4. Ҳар бир дала харитаси атрофида ўрмонни ҳимояловчи ҳудудлар барпо этиш ва кенгайтириш, республиканинг йирик дарёлари қирғокбўйи полосаларида эса, ерларнинг шамол ва сув эрозиясига учрашининг олдини олиш учун қирғокни мустаҳкамлайдиган ўрмон-мелиоратив ишларни амалга ошириш.

5. Ўсимлик ва ҳайвонот олами генофондининг сақланишини таъминлаш, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тизимлариеи шакллантириш ва ривожлантириш.

6. Трансчегаравий дарёлар ҳавзаларида янги гидротехник объектларнинг техник-иктисодий асосланишининг (ТИА) экспертизасини объектив амалга ошириш.

7. Экологик бехатар услуб ва биоматериалларнинг янада кенг қўлланилишини таъминлаш.

8. Ерларни рекултивациялаш.

9. Орол денгизи дельтаси ва қуриган тубида кўллар, ветландлар ва намланган зоналар ташкил қилиш,

Орол денгизининг ғарбий қисми экотизимининг биомаҳсулдорлигини барқарорлаштириш.

10. Оролбўйи худудида табиий муҳит ва ижтимоий омилларни мониторинг қилиш бўйича ГАТ тузилмасини яратиш ва ривожлантириш.

11. Иқтисодий механизмни такомиллаштириш: чиқиндиларни селектив тўплашни ва рециклингини рағбатлантириш, улар ҳосил бўлишини нормаллаштириш, барча турдаги чиқиндиларни хўжалик айланмасига имкон даражасида жалб қилиш, мамлакат ичида ва экспорт йўналишида хом ашё материаллари оқимини мақбуллаштириш.

12. Жамоатчиликни Орол денгизи ва Оролбўйининг барча экологик муаммоларини ҳал қилишга кенг жалб этган ҳолда, улар билан кенг тушунтириш ва ўқитиш ишларини амалга ошириш.

13. Орол денгизи ҳавзаси трансчегаравий сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш бўйича биргаликдаги бошқарувни такомиллаштириш:

а) Амударё ҳавзаси трансчегаравий сув ирмокларида вужудга келган сувни кўйиб юбориш тартибини ўзгартирадиган, ГЭСлар ва бошка гидротехник объектлар ва иншоотларни куриш бўйича кўзланаётган лойиҳаларни келишиш бўйича ҳукуқий ҳужжатлар тўпламини кўшимча ишлаш ва имзолаш ишларини фаоллаштириш;

б) Амударё ҳавзаси трансчегаравий сув ресурслари, шу жумладан Зарафшон дарёсидан фойдаланиш бўйича Марказий Осиё мамлакатлари ўртасида Давлатлараро битим лойиҳасини ишлаб чиқиш;

в) Амударё ҳавзаси трансчегаравий сувларини муҳофаза қилиш, сувларнинг трансчегаравий ифлосланишига йўл кўймаслик ва бунинг олдини олиш, улар сифатини назорат қилиш ва экологик барқарорлигини таъминлаш қоидалари бўйича давлатлараро дастурни ишлаб чиқишни давом эттириш ва амалга ошириш;

этиладиган табиий ҳудудлар (МТХ) мақомини бериш ва дарёларнинг сувни муҳофаза қилиш минтақалари кирғоқбўйи полосаларини белгилаш бўйича катта ишлар амалга оширилди.

Чучук ер ости сувлари манбаларининг шаклланиш зоналари бўйича 11 та республика ва 8 та вилоят аҳамиятидаги манбаларига алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудлар (АМЭХ) мақомини бериш бўйича ишлар амалга оширилди. Мазкур ишларни бажариш натижасида чучук ер ости сувлари ифлосланиши хавфини келтириб чиқарадиган эҳтимолий экологик хатар манбалари аниқланди. Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси томонидан Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва Давлат геология кўмитаси мутахассислари билан биргаликда чучук ер ости сувлари шаклланиш зоналарида экологик хавфсизликни таъминлаш бўйича тадбирлар ишлаб чиқилди ва улар ижроси устидан назорат ўрнатилди.

Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси чегарасида сувни муҳофаза қилиш зоналари ва дарёлар соҳилбўйи полосаларининг белгиланган майдонлари тўғрисидаги қарорлари

Т/р	Дарёлар номи	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари
1.	Қашқадарё	№80, 06.03.02 й.
2.	Зарафшон	№303, 26.08.02 й.
3-	Чирчиқ	№47 1,29. 10.03 й.
4.	Сурхондарё	№15, 12.01.04 й.
5.	Қорадарё	№178, 13.04.04 й.
6.	Норин	№П9,П-04.04 й.'
7.	Амударё	№ 27, 07,02.07 й.
8.	Сирдарё	№29, 09. 02.07 й.
	Жами	8 та қарор

Ўзбекистон Хукумати томонидан Зарафшон дарёси хавзасида экологик ва санитар-эпидемиологик вазиятни яхшилаш мақсадида махсус қарор қабул қилинди, унда қуйидагилар назарда тутилган: Зарафшон дарёси сувни муҳофаза қилиш зонасини белгилаш ва ундан экологик хавфли объектларни чиқариш; чучук ер ости сувлари манбаларининг шаклланиш зоналарига муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар макomini бериш; Тожикистон Республикаси билан чегара ҳудудида сув сифатини гидрохимёвий лабораторизли автоматик назорат қилиш постини ташкил этиш, гидрохимёвий лабораторияларни махсус ингредиентларни (селен, стронций, кобальт, суръма, симоб ва бошқаларни) кўшимча аниқлаш учун янги асбоблар билан жиҳозлаш. Вазирлар Маҳкамаси томонидан Қашқадарё, Чирчик, Сурхондарё, Норин ва Қорадарё дарёлари учун ҳам тегишли қарорлар қабул қилинган. Мазкур 6 та дарёларнинг сувни муҳофаза қилиш зоналарида жойлашган 152 та экологик потенциал хавфли объектлардан 129 таси кўчирилган.

2007 йилда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Амударё ва Сирдарёнинг сувни муҳофаза қилиш зоналари ва кирғокбўйи полосалари белгиланди.

СУВ РЕСУРСЛАРИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ВА УЛАРДАН ОҚИЛОНА ҲОЙДАЛАНИШ УСТИДАН ДАВЛАТ НАЗОРАТИ

1989 йилда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси таркибида сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона Ҳойдаланиш устидан давлат назоратини тегишли Бош бошқарма (Бошсувназорат) амалга оширган бўлиб, унинг бошқарув аппарати 8 штат бирлигидан иборат бўлган. Қатор ўзгаришлардан кейин 2007 йилга келиб Ер ва сув назорати Бош бошқармаси ташкил этилди ва атиги 2 нафар

г) трансчегаравий таъсир қилмайдиган ва бошқа давлатлар ёки миллий юрисдикциятаъсиридан ташқаридаги ҳудудлар атроф-муҳитига зарар етказмайдиган миллий юрисдикция ва назорат фаолиятини амалга ошириш.

14. Оролбўйи ва Орол денгизи сув экотизимларининг эҳтиёжларини таъминлаш:

а) минимал эҳтиёжларни таъминлаш учун тасдиқланган йилига 14,5 км³дан кам бўлмаган, шундан Амударё бўйича йилига 10 км³ ва Сирдарё бўйича йилига 4,5 км³ ҳажмда сув олиниши лимитига мувофиқ трансчегаравий сув оқимларидан Оролбўйи ва Орол денгизига ҳар йиллик сув берилишини таъминлаш зарур. Лимитдан тўлиқ фойдаланиш йилнинг сувлиги ва сувдан фойдаланувчилар томонидан сувдан оқилона фойдаланиш бўйича эксплуатациявий тадбирлар бажарилишига боғлиқ бўлган техник чекловларга боғлиқдир;

б) дельта ва денгизбўйи экотизимларининг бузилиш хатаридан ҳимоялаш учун Жанубий Оролбўйида (Қорақалпоғистон) ўрмон-мелиоратив тадбирларини ўтказиш билан бирга собиқ денгизбўйи дельта кўллари ва денгиз кўрфазлари ўрнида сунъий бошқариладиган сув ҳавзаларини яратиш режалаштирилган. Бу мақсадларда сувлиги ўргача бўлган йилларда мамлакатга тегишли лимитдан Амударёдан Қизилжар створидан пастроқда ҳар йиллик 3 км³гача сувни чиқариш назарда тутилган.

МУҲОФАЗА ЭТИЛАДИГАН ТАБИИЙ ҲУДУДЛАР (СУВ ОБЪЕКТЛАРИ ВА ЧУЧУК ЕР ОСТИ СУВЛАРИ ШАКЛЛАНИШ МИНТАҚАЛАРИ)

2002-2007 йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси томонидан республика ҳамда вилоятлар аҳамиятига эга бўлган чучук ер ости сувлари ҳосил бўладиган ҳудудларга муҳофаза

Ўзбекистон Хукумати томонидан Зарафшон дарёси ҳавзасида экологик ва санитар-эпидемиологик вазиятни яхшилаш мақсадида махсус қарор қабул қилинди, унда қуйидагилар назарда тутилган: Зарафшон дарёси сувни муҳофаза қилиш зонасини белгилаш ва ундан экологик хавfli объектларни чиқариш; чучук ер ости сувлари манбаларининг шаклланиш зоналарига муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар макomini бериш; Тожикистон Республикаси билан чегара ҳудудида сув сифатини гидрокимёвий лабораторизли автоматик назорат қилиш постини ташкил этиш, гидрокимёвий лабораторияларни махсус ингредиентларни (селен, стронций, кобальт, суръма, симоб ва бошқаларни) кўшимча аниқлаш учун янги асбоблар билан жиҳозлаш. Вазирлар Маҳкамаси томонидан Қашқадарё, Чирчик, Сурхондарё, Норин ва Қорадарё дарёлари учун ҳам тегишли қарорлар қабул қилинган. Мазкур 6 та дарёларнинг сувни муҳофаза қилиш зоналарида жойлашган 152 та экологик потенциал хавfli объектлардан 129 таси кўчирилган.

2007 йилда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Амударё ва Сирдарёнинг сувни муҳофаза қилиш зоналари ва кирғокбўйи полосалари белгиланди.

СУВ РЕСУРСЛАРИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ВА УЛАРДАН ОҚИЛОНА ФОЙДАЛАНИШ УСТИДАН ДАВЛАТ НАЗОРАТИ

1989 йилда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси таркибида сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш устидан давлат назоратини тегишли Бош бошқарма (Бошсувназорат) амалга оширган бўлиб, унинг бошқарув аппарати 8 штат бирлигидан иборат бўлган. Қатор ўзгаришлардан кейин 2007 йилга келиб Ер ва сув назорати Бош бошқармаси ташкил этилди ва атиги 2 нафар

этиладиган табиий ҳудудлар (МТХ) мақомини бериш ва дарёларнинг сувни муҳофаза қилиш минтақалари кирғоқбўйи полосаларини белгилаш бўйича катта ишлар амалга оширилди.

Чучук ер ости сувлари манбаларининг шаклланиш зоналари бўйича 11 та республика ва 8 та вилоят аҳамиятидаги манбаларига алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудлар (АМЭХ) мақомини бериш бўйича ишлар амалга оширилди. Мазкур ишларни бажариш натижасида чучук ер ости сувлари ифлосланиши хавфини келтириб чиқарадиган эҳтимолий экологик хатар манбалари аниқланди. Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси томонидан Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва Давлат геология кўмитаси мутахассислари билан биргаликда чучук ер ости сувлари шаклланиш зоналарида экологик хавфсизликни таъминлаш бўйича тадбирлар ишлаб чиқилди ва улар ижроси устидан назорат ўрнатилди.

Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси чегарасида сувни муҳофаза қилиш зоналари ва дарёлар соҳилбўйи полосаларининг белгиланган майдонлари тўғрисидаги қарорлари

Т/р	Дарёлар номи	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари
1.	Қашқадарё	№80, 06.03.02 й.
2.	Зарафшон	№303, 26.08.02 й.
3-	Чирчиқ	№47 1,29. 10.03 й.
4.	Сурхондарё	№15, 12.01.04 й.
5.	Қорадарё	№178, 13.04.04 й.
6.	Норин	№П9, П-04.04 й.'
7.	Амударё	№ 27, 07,02.07 й.
8.	Сирдарё	№29, 09. 02.07 й.
	Жами	8 та қарор

мутахассис ер усти ва ер ости сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва оқилона фойдаланиш сектори бўйича ишларни амалга оширмоқда.

Ер-сув ресурслари, кенг тарқалган фойдали қазилмаларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш ҳамда чиқиндиларни бошқариш Бош бошқармаси (Ер ва сув назорати Бош бошқармаси) атроф-муҳит муҳофазаси ва ер-сув ресурсларидан фойдаланиш соҳасида давлат назорати ва тармоқлараро бошқаруви сиёсатини амалга оширади, атроф табиий муҳит ҳолати ва ер-сув ресурсларидан фойдаланиш устидан назорат қилиш бўйича тегишли инспекциявий хизматларни бошқаради, шунингдек ер-сув ресурслари соҳасида мувофиклаштирув вазифаларини бажаради, услубий кўмак беради, соҳага оид меъёрий ва ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқади.

Давлат сув инспекторлари томонидан корхоналар ва ташкилотларда ифлосланган оқава сувларини ташлашни қисқартириш бўйича тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича бир қатор ишлар бажарилди. Масалан, Чирчиқ шаҳридаги «Электро-кимёсаноат» ИЧБ да тозалаш қурилмаларини қуриш ҳисобига ифлосланган оқава сувларини Чирчиқ дарёсига ташлаш тўхтатилди ва унинг сифати яхшиланди. Бироқ уларнинг етарлича тозаланмаган оқавалар ҳажми республика умумий ҳажмидинг асосий ҳиссаси бўлиб ҳисобланмоқда (80%дан ортиқ). Тошкент вилоятида ер усти сувларини ифлослантирувчи маҳаллий манбалар бўлган толали саноат корхоналари тугатилди. Андижон гидролиз заводи, Фарғона ТЭЦ, Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводи, Янгийўл ёғ-мой комбинати ва бошқаларда оқава сувлар окизилиши тугатилди. Тошкент шаҳри бўйича умумий ҳажми йилига 25,2 млн. м³ бўлган каналларга 43 та оқава сувлар ташлаш объекти тугатилди («Ўзкабель» ҚК, «Тоштўқимачи» АЖ, «Тошкент-текстиль» АЖ, 18-Автосарой, «Тошқишлоқмаш» АЖ ва бошқ.). Ўнлаб

айланма сув таъминоти тизимлари жорий этилди, қатор маҳаллий тозалаш қурилмалари қурилди.

Сув ва ер ресурсларини ифлослантириш манбалари бўйича Мувофиқ-лаштирувчи кенгаши билан келишилган ва тасдиқлаган рўйхатлар бўйича танлов асосида текшириш ва назорат ишлари амалга оширилмоқда. Корхоналарда сувни муҳофаза қилиш фаолиятининг назорати бўйича 1989 йилда 11034 та сув истеъмолчилари объекти, 2007 йилда 2031 та объекти бўйича назорат ишлари ўтказилди.

Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонунининг ижроси устидан давлат назоратини ўтказиш жараёнида қонунбузарликлар аниқланмоқда, хусусан:

- сув фойдаланувчилари олинадиган ер ости сувлари сифатини кузатишмайди, олинадиган сувнинг ҳисоботи йўлга қўйилмаган. Аксарият ҳолларда санитар муҳофаза зоналари СпИП талабларига жавоб бермайди;

- сувни сув объектлари ва маҳаллий ерлар рельефига оқишишнинг тасдиқданган шартларига риоя этилмайди, кўпинча оқава сувларидаги ифлослантирувчи моддалар концентрациялари салбий таъсир чегарасидаги ташланмалардан (СТЧТ) ортиқча;

Урганч, Каттакўрғон (Бойназар) шаҳридаги, Тошкент шаҳрида Бектемир тозалаш қурилмалари ва бошқалар самарасиз ишламоқда;

- сув фойдаланувчилари томонидан ўз ифлослантирувчи манбалари мониторинги тўлиқ ҳажмда юритилмайди.

Сув қонунларини бузганлик учун 1989 йилда 3049 нафар ва 2007 йилда 3031 нафар шахслар маъмурий жавобгарликка тортидди. 1989 йилда 74 млн. сўм ва 2007 йилда 31,2 млн. сўмлик жарималар ўндирилди.

Ифлослантирувчи оқава сувлар фалокатли ташлаималари билан атроф табиий муҳофазага зарар етказганлиги учун 1989 йилда 32 даъводан 144 млн. сўм ва

2007 йилда 92 даъводан 11,57 млн. сўм ундирилди. 1989 йилда 174 та ва 2007 йилда 5 та корхона (участка, цех) фаолиятлари умуман тўхтатилди.

1989 йилда Ўзбекистон Республикаси асосий дарёлари экологик вазият бўйича «Экология-89» экспедицион текшириш ўтказилди, бунинг натижасида 53 та сувдан фойдаланувчи объект тўхтатилди ёки тугатилди, 20 та объектни дарё бўйидан ташқарига чиқариш талаб қилинди. Бунинг натижасида сув оқимларининг сувни муҳофаза қилиш зоналарини ва қирғоқбўйи полосаларини белгилаш зарурати тўғрисида асосланувчи материаллар тайёрланди ва сўнгра Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарорлари қабул қилинди.

1991 йилдан буён мустақил Ўзбекистон Республикасида 50 дан зиёд қонунларда ва 500 дан ортиқ, меъёрий ҳужжатларда ерлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш нормалари белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 19-октябрдаги 483- сонли қарорига мувофиқ ер муносабатларини тартибга солиш учун махсус давлат бошқарув органи - Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри Давлат қўмитаси ташкил этилди. Ташкил этилгандан буён ўтган 1 йил давомида у ерлардан самарали фойдаланишни бошқаришга доир бир нечта ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар қабул қилди.

Ҳуқуқий тадбирлар комплекси (йиғиндиси) - ердан фойдаланувчилар, ер мулкдорлари, ижарачилар ва мулкдорларнинг ер участкаларидан мақсадли фойдаланиш ларнинг рағбатлантириш, ерлардан самарасиз фойдаланиш сабаблари ва бартараф қилиш, ер участкаларидан оқилона фойдаланмасликка доир ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва бартараф қилишнинг тезкор ҳуқуқий имкониятларини белгилаш каби ўзаро боғланган ва бир - биридан келиб чиқадиган ҳуқуқий нормалар мажмуи.

Ер ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона

фойдаланиш борасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган ЕРБ манбалари: Ўзбекистон Республикаси «Конституцияси» (08.12.1992 й.), «Ер кодекси» (30.04.1998 й.), «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун (09.12.1992 й.), Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги қонун (07.05.1993 й.), «Экологик экспертиза тўғрисида»ги қонун (25.05.2000 й.), «Давлат ер кадастри» тутрисидаги қонун (28.08.1998 й.), Давлат кадастрлари тўғриеидаги қонун (15.12.2000 й.), "Жиноят кодекси" (22.09.1994 й.), "Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс" (22.09.994 й.), "Фуқаролик кодекси" (29.08.1996 й.) каби қонун ҳамда қонун ости меъёрий ҳужжатларидир.

Қабул қилинган қонунлар ижроси асосида бажарилган ишлар натижасида баъзи сув оқимлари ва ер ости сувларида сувнинг сифати яхшиланди ва барқарорлашди.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон» 1997.
2. Атлас. Ўзбекистон Республикасининг Ер ресурслари Т., 2001.
3. Дўстмуродов Р. «Фермер хўжаликларида солиқ» Т., 2004.
4. Мақсудов Ж., Нагаев Г., Ақромов И. Қўзиев Р., Ахмедов А. Тупроқ хариталари ва ерларни баҳолаш хужжатларидан фойдаланиш. Т., 2000.
5. Намозов Х. Ҳайдаладиган ерларнинг иқтисодий баҳоси. Т., 2003.
6. Намозов Х.Қ.-Ер ресурсларидан фойдаланишда ер кадастрининг роли ва тупроқ унумдорлигини ошириш йўллари. ТошДАУ. Т., 2001.
7. Намозов Х.Қ, Шадраимова К.И, Турдиметов Ш.М Тупроқ бонитировкаси «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». Т., 2004.
8. Ниғматов.А. Ер ҳуқуқи. «Тошкент Ислон Университети» 2001.
9. Норқулов У. Шералиев Х. "Қишлоқ хўжалиги мелиорацияси". "Ўзбекистон миллий энциклопедияси". Т., 2003.
10. Расулов А., Эрматов А. - "Тупроқшунослик дехқончилик асослари билан" "Ўқитувчи". Т., 1980.
11. Рахмонов Қ. Ягона ер солиғи. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиқ журнали. 2003/4. 8-9 б.
12. Сатторов Д., Мусаев Б. Тупроқшунослик, агрокимё ва мелиорацияга оид халқаро атамалар бўйича русча-ўзбекча луғат. «Меҳнат». Т., 1992.
13. Турсунов Л.Т. "Тупроқ физикаси". "Меҳнат". Т., 1988.
14. Туропов И., Намозов Х.Қ-Ер кадастри. Т., 2003.
15. Узоков П., Бобохўжаев И. «Тупроқшунослик». «Меҳнат». Т. 1995.
16. Умаров М.У.«Почвы Узбекистана». «Фан». Т. 1975.
17. Шадраимова К.И., Намозов Х.Қ. Лалмикор тупроқлар бони-

- тировкаси, уларни иқтисодий ва қиймат баҳоси. Т., 2003.
18. Ўзбекистон Республикаси «Ер кодекси», «Давлат ер кадастри» тўғрисидаги қонунлари. Т., 1998.
 19. Ўзбекистон Республикаси “Давлат ер кадастри” тўғрисидаги қонун. Т., 1998.
 20. Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари ҳолати тўғрисида миллий ҳисобот.Т.2003.
 21. Қаюмов Ф., Абдиганиев А., Мақсудов Ж., Акрамов И., Турсунов А. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигига мўлжалланган сифатий, иқтисодий ва қиймат баҳосини аниқлашнинг мувоқат услуги. Т., 2002.
 22. Қурбонов Э. "Республикадаги суғориладиган ерларнинг ҳолати ва улардан самарали фойдаланиш. Суғориладиган бўз тупроқлар унумдорлигини ошириш ва унинг экологик муаммолари". Илмий тўплам. Самарқанд. 2002.
 23. Қурбонов Э.Қ., Бобожонов А.Р, Раҳмонов Р.К. Ер кадастри асослари. Т., 1999.
 24. Қурбонов Э., Қўзиев Р., Бўриев Х., Ғафурова Л. Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари ва улардан самарали фойдаланишнинг илмий, ҳуқуқий, меъерий ва амалий асослари. Т., 2001.
 25. Қўзиев Р.Қ. "Ўзбекистон Республикаси суғориладиган ерларининг ҳозирги ҳолати. Суғориладиган бўз тупроқлар унумдорлигини ошириш ва унинг экологик муаммолари". Илмий тўплам. Самарқанд. 2002.
 26. Қўзиев Р.Қ., Абдуллаев С.А., Абдуллаев А., Сатторов Ж.С. ва бошқалар. Суғориладиган ерлардан самарали фойдаланиш бўйича амалий таклифлар. Т., 2002.
 27. Ғафурова Л.А., Шадраимова К., Намозов Х.Қ. Тупроқ бонитировкаси. Т., 2000.
 28. Ғафурова Л., Абдуллаев С., Намозов Х. Мелиоратив тупроқшунослик. Т., 2003.
 29. Ғафурова Л., Махсудов Х., Намозов Х. Ўзбекистон тупроқлари ва улардан самарали фойдаланиш. Т., 2003.
 30. 1998-2000 йиллардаги даврда қишлоқ хўжалиги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштирилиши дастури.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ	3
КИРИШ	5
I-боб. Ер ресурсларидан фойдаланишнинг мақсади, вазифалари ва мазмуни	8
Дунё ер ресурслари ва ундан фойдаланиш самарадорлиги	10
Дунё мамлакатларида ер ресурсларини бошқариш тажрибаси.....	14
II-Ер ресурслари.....	23
Ер ресурсларидан фойдаланиш ва унинг ҳолати.....	23
Ер ресурсларининг мелиоратив ҳолати.....	26
Ерларнинг таназзули.....	29
Тупроқ эрозияси.....	34
Ерларнинг пестицидлар билан ифлосланиши. Минерал, органик ўғитлар ва пестицидларнинг чиқарилиши.....	36
Яйловлар дегрессияси.....	47
Ерларни сув босиши.....	47
Ўзбекистон Республикаси ер фонди. Ер кадастрининг объекти.....	48
Республиканинг ер фонди тоифалари.....	59
Ўзбекистон Республикаси ер фондининг таркиби...	61
Қишлоқ хўжалиги ер турлари.....	63
Ер эгаллиги, ердан фойдаланишни рўйхат қилиш ҳамда ер ҳисоби.....	75
Ер мониторингининг мазмуни ва тизими.....	90
Суғориладиган ерларнинг сифати бўйича синфларга тақсимлаш ва кадастр баҳолаш.....	92
Ўзбекистонда ер ресурслари. Ерлардан оқилона фойдаланишни ташкил қилишда ер кадастрининг аҳамияти.....	98

III-боб. Ер ресурсларидан фойдаланишни бошқаришнинг назарий асослари.....	117
Муаммонинг ҳолати ва уни ечиш услублари.....	131
Тармоқлараро ер тақсимотида умум услубий масалалар.....	145
IV-боб. Сув ресурслари.....	168
Сув ресурслари ҳолати.....	168
Орол денгизи ҳавзаси бўйича сув ресурсларининг тақсимланиши.....	169
Дарёлар, сув омборлари, кўллар, ҳавзалар ва ер ости сувлари.....	173
Сув ресурсларининг ифлосланиш манбалари.....	187
Сув ресурсларининг сифати ва трансчегаравий таъсири.....	189
Умумий сув таъминоти ва сувни чиқариш. Ифлосланган оқва сувлар.....	203
Маиший ва коммунал хўжалигида сувдан фойдаланиш	210
Сувдан такроран фойдаланиш ва айланма ишлатиш.	216
Айдар-Арнасой кўллар тизимидаги экологик вазият.	217
Орол денгизи ва Оролбўйидаги экологик вазият.....	222
Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар.....	234
Сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш устидан давлат назорати.....	234
Фойдаланилган адабиётлар.....	241

Ўқув – услубий нашр

**Хушвақт Номозов, Юлдуз Қорахонова,
Одилбек Амонов**

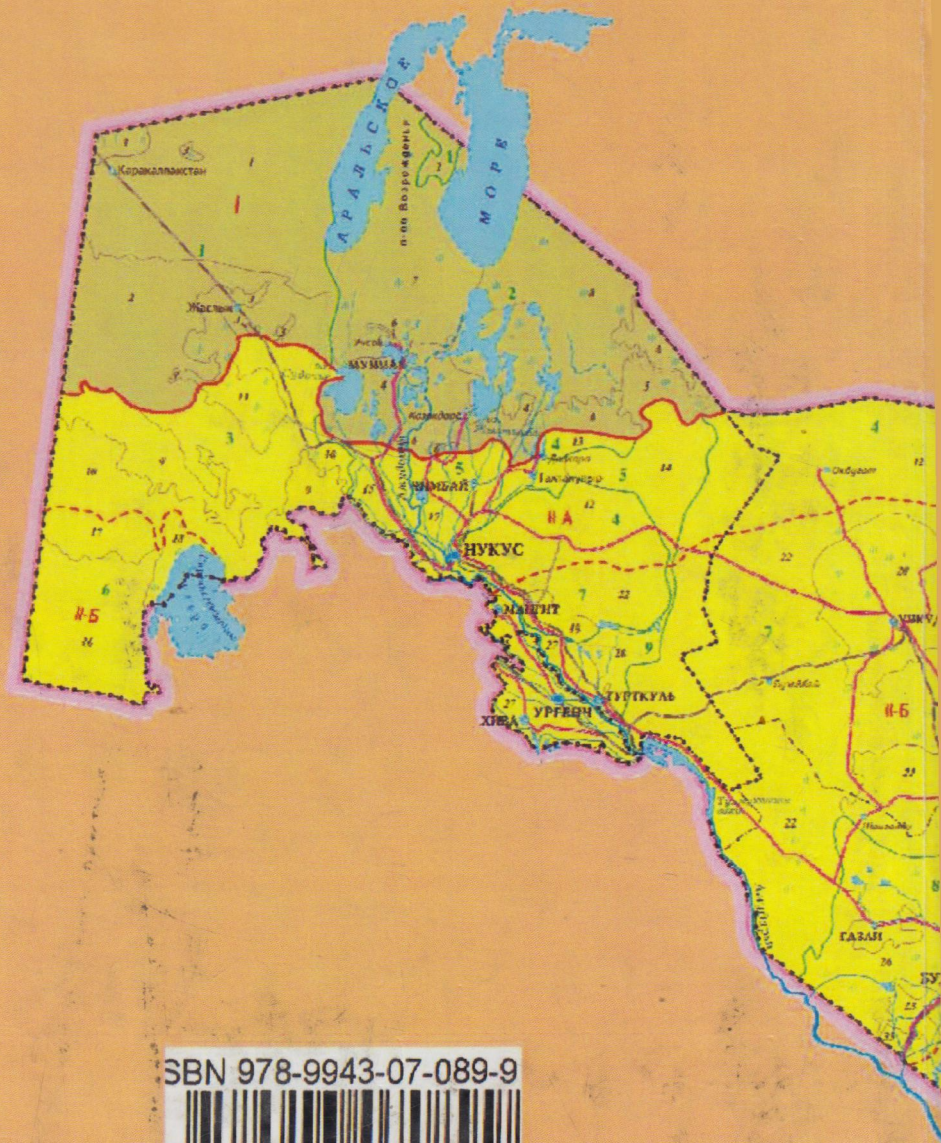
**Ер ресурсларидан
фойдаланиш ва ҳимоялаш**

Ўқув қўлланма

Муҳаррир: О.Худойбердиев
Тех. муҳаррир: Д. Алимқулов
Мусахҳиҳ: Д. Қодирова

Теришга берилди 10.02.2011. Бичими 60x84 ¹/₁₆. Шартли босма табоғи 15,2.
Адади 200. Буюртма № 260. Баҳоси шартнома асосида.

«Муҳаррир» нашриёти МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент ш. Элбек кўчаси, 10-уй.

SBN 978-9943-07-089-9

9 789943 070899